

մարտնչելը նոր նվաճումների համար հղի էր ծանր հետևանքներով, իսկ երբեմն էլ նրա ուժերից վեր էր:

Արևելքում նա սահմանակցում էր Հնդկաստանի և Չինաստանի հետ, որոնց հետ ծանր և երկարատև պատերազմի մեջ մտնելը խալիֆայության ուժերից վեր էր, եվրոպայում ձևավորվել էր ֆրանկների քաղաքակրթությունը, որը 800 թ. վերածվեց հզոր կայսրության: Նրա դեմ պատերազմելը հավասար էր կործանարար արկածախնդրության: Իսկ ինչ վերաբերում է խալիֆայության անմիջական հարևան Բյուզանդական կայսրությանը, ապա այս երկու հավերժական ախոյան հարևանները իրենց ավելի քան մեկդարյա հակամարտության ընթացքում կարողացան միայն մի բան ապացուցել. նրանցից ոչ մեկը չի կարող վերջնական հաղթանակ տանել մյուսի նկատմամբ և նրանք դատապարտված են համատեղ գոյակցության:

Այսպիսի պայմաններում Աբբասյանները հարկադրված էին որդեգրել նոր ռազմավարություն արտաքին քաղաքականության և հարևան երկրների հետ հարաբերությունների հաստատման ու պահպանման բնագավառում: Նոր ռազմավարությունը միտված էր Աբբասյան խալիֆայության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը և դրան համապատասխան արտաքին քաղաքականության կիրառմանը, որը վտանգի տակ չդներ խալիֆայության գոյությունն այն տարածքային շրջանակներում, որ VIII դարի կեսերին նրանք ժառանգել էին իրենց նախորդներից:

Նման ռազմավարության որդեգրումը Աբբասյանների կողմից տեղի է ունեցել ոչ թե կամավոր ընտրությամբ, այլ հարկադրաբար, ստեղծված հանգամանքների բերումով:

Մեր կարծիքով այս հանգամանքներն են անտեսել Ե. Բեյլանը, երբ նա գրում է, թե «Աբբասյաններն ի տարբերություն Օմայյանների, նվաճողական քաղաքականություն չէին վարում», կամ երբ Ի. Ֆիլշտինսկին նշում է, որ «Աբբասյանների արտաքին քաղաքականությունն այնպես ակտիվ չէր, ինչպես Օմայյանների քաղաքականությունը: Ի տարբերություն իրենց նախորդների Աբբասյանները չէին ձեռնարկում մեծ նվաճումներ»:

Իհարկե, սա չէր նշանակում, որ եթե պատեհ առիթ և հնարավորություն լիներ, ապա Աբբասյան խալիֆաները չէին ցանկանա նոր նվաճումներ իրագործել:

2. Արաբա-չինական ռազմական բախումները

Աբբասյանները նոր էին վերցրել իշխանությունը, երբ ենթարկվեցին ծանր փորձության: Նրանց համար վտանգը եկավ Արևելքից, Չինաստանից և նրա հետ դաշնակցող թուրքական ցեղերից: Խոսքը Միջին Ասիայի մասին է, որն Աբբասյան խալիֆայության համար ուներ ռազմավարական կարևոր նշանակություն և հանդիսանում էր հարստության կարևոր աղբյուրներից մեկը: Օմայյանները մեծ ջանքերի գնով և արյունահեղ պատերազմների շնորհիվ կարողացել էին նվաճել այդ կարևոր մարզը: Նրա պահպանումը խալիֆայության կազմում եղել է բոլոր խալիֆաների կարևոր խնդիրներից մեկը:

Չինաստանն իր կողմից մշտապես մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել Միջին Ասիայի նկատմամբ, որն ավելի աճեց խալիֆայությունում կատարված դինաստիական փոփոխությունների ընթացքում: Աբբասյան առաջին խալիֆա Աբու ալ-Աբբասը լավ էր հասկանում այդ վտանգը և դիմեց ռազմական ուժի կանխելու չինական ներթափանցումը Միջին Ասիա և նրա գրավումը Չինաստանի կողմից, որն այդ ժամանակ կառավարում էր Տանի դինաստիան:

Ռազմական բախումներն Աբբասյան խալիֆայության և Տանական Չինաստանի ու նրա թուրք դաշնակիցների միջև վերածվեցին լայնածավալ գործողությունների: 751 թ. Տալաս գետի մոտ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը, որն ավարտվեց արաբական զորքերի հաղթանակով: Պարտություն կրած չինացիները և նրանց թուրքական դաշնակիցները հարկադրված էին հրաժեշտ տալ իրեն քաղաքական ծրագրերին և հաշտվել Միջին Ասիան խալիֆայության կազմում մնալու իրողության հետ:

Արաբներին հաջողվեց իրականացնել իրենց սահմանները պաշտպանելու ռազմավարական ծրագիրը:

Պատերազմի ընթացքում արաբները վերցրեցին մեծաքանակ չին գերիներ, որոնց մեջ կային հիանալի արհեստավորներ, այդ թվում և թղթի պատրաստման հմուտ վարպետներ: Արհեստներին զարկ տալու նպատակով, գերեվարված չինացիները կենտրոնացվեցին միջինասիական Սամարղանդ քաղաքում, որը կարևոր վարչական և տնտեսական կենտրոն էր և մեծ դերակատարում ուներ տարածաշրջանում:

Հենց այստեղ էլ նրանք հիմնեցին թղթի արտադրությունը, որն այնուհետև տարածվեց խալիֆայության մյուս շրջանները, իսկ 800 թ. սկզբներին նաև խալիֆայության մայրաքաղաք Բաղդադ:

Թղթի արտադրությունը և գործածությունը մեծ հեղաշրջում առաջացրեց Աբբասյան խալիֆայության մշակութային կյանքում և գործավարության մեջ: Մինչ այդ, գործավարության մեջ կիրառվում էր մագաղաթը, որը և թանկ էր, և ոչ այնքան հարմար լայն գործածության համար: Թղթի մուտք գործելու կարևորությունն ավելի ակնհայտ կդառնա, եթե հիշեցնենք, որ Աբբասյան խալիֆայությունում արդեն սկսվել էր վարչա-կառավարական ֆունկցիաների բաժանումը, դիվանների կազմավորումը, այսինքն բյուրոկրատական ապարատի ձևավորումը, որի հետևանքով ընդլայնվել էր գործավարությունը:

Այսպիսով, 751 թ. չինական գորբերի դեմ տարած հաղթանակի արդյունքում խալիֆայությունը կարողացավ կանխել չինացիների ներթափանցումը Միջին Ասիա և պահպանել խալիֆայության սահմանների անխախտությունը: Դա թերևս Աբբասյանների առաջին կարևոր հաղթանակն էր արտաքին քաղաքականության ասպարեզում:

3. Աբբասյան խալիֆայության և Ֆրանկների կայսրության փոխհարաբերությունները

Ժամանակագրական առումով Աբբասյանների խալիֆայության հետ միասին Արևմտյան Եվրոպայում քաղաքական ասպարեզում հայտնվեց Կարոլինգների ֆրանկական պետությունը: 751 թ. Պիպին III Կարճահասակը Հռոմի պապի համաձայնությամբ օժվեց որպես թագավոր, հիմք դնելով Կարոլինգների դինաստիայի կառավարմանը: Ֆրանկների պետությունն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Կարլոս Մեծի ժամանակ, որը 768–800 թթ. կառավարում էր որպես թագավոր, իսկ 800–814 թթ. որպես կայսր, պաշտոնապես կրելով «Հռոմեացիների կայսր» տիտղոսը: Նա մի շարք փայլուն հաղթանակների շնորհիվ կարողացել էր միավորել մեկ պետական կազմավորման մեջ Արևմտյան Եվրոպայի ընդարձակ տարածքներ, որի վրա հետագայում ձևավորվեցին ֆրանսիական, գերմանական և իտալական պետությունները:

Կարլոս Մեծի կառավարման տարիները համընկան Աբբասյան խալիֆայությունում Հարուն առ-Ռաշիդի կառավարման տարիների հետ: Ընդ որում, Աբբասյան խալիֆայությունը նույնպես իր հզորության

փառքին հասավ Հարուն առ-Ռաշիդի գահակալության շրջանում: Ֆ. Հիթթին նշում է, որ IX դարում համաշխարհային գործերի վրա տիրապետում էին երկու կայսերական անուններ՝ Կարլոսը Արևմուտքում, Հարունն Արևելքում և «այդ երկուսից Հարունն անառարկելիորեն ավելի հզորն էր, որը ներկայացնում էր ավելի բարձր կուլտուրա»: Համեմայն դեպս, կարելի է ասել, որ VIII դարի վերջերին և IX դարի սկզբներին Աբբասյան խալիֆայությունը և Ֆրանկական պետությունը աշխարհի երկու ամենահզոր տերություններն էին:

Հարաբերություններն այս երկու պետությունների միջև ընդհանուր առմամբ եղել են բարեկամական: Միջազգային մի շարք հարցերում նրանց շահերը համընկնում էին և նրանք համարվում էին բնական դաշնակիցներ: Առաջին հերթին նկատի ունենք նրանց դիրքորոշումը Իսլամիայում ստեղծված Կորդովայի Օմայյան խալիֆայության հանդեպ:

Աբբասյանները, որոնք իշխանության էին եկել Օմայյաններին տապալելու ճանապարհով, խիստ թշնամական վերաբերմունք ունեին Կորդովայի խալիֆայության նկատմամբ, որտեղ որպես կառավարող դինաստիա դարձյալ հաստատվել էին Աբբասյանների դաժան հալածանքներից հրաշքով փրկված Օմայյանները:

Կարոլինգները և նրանց կայսր Կարլոս Մեծը նույնպես թշնամական դիրք էր գրավել Կորդովայի խալիֆայության նկատմամբ: Ֆրանկների կայսրությունը, որը ձգտում էր լինել Արևմտյան Եվրոպայի միակ հզոր տերությունը, Կորդովայի խալիֆայությունը դիտում էր որպես հնարավոր մրցակից: Ուստի այս երկու տերությունները, Աբբասյան խալիֆայությունը և Ֆրանկական կայսրությունը, ակնկալում էին, որ Կորդովայի խալիֆայության հետ բարդություններ առաջանալու պարագայում, կարող են օգնել միմյանց, կամ, նվազագույնը, ապավինել մեկը մյուսի բարյացակամ դիրքորոշմանը:

Նրանց քաղաքական շահերը նույնպես համընկնում էին Բյուզանդական կայսրության հարցում: Երկուսն էլ բյուզանդացիներին համարում էին իրենց վտանգավոր ախոյանը, որի հետագա հզորացումը և նվաճումների քաղաքականությունը մեծ վտանգ էր ներկայացնում նրանց համար:

Այսպիսով, Կորդովայի խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության հարցում, Հարուն առ-Ռաշիդը և Կարլոս Մեծը միմյանց դիտում էին որպես հնարավոր դաշնակիցներ:

Երկու ամենահզորների միջև հաստատաված սերտ հարաբերությունների արտահայտություն է համարվում մի շարք դեպքերում և փոխայցելությունները և թանկարժեք նվերների փոխանակությունը նրանց միջև, որը վկայված է արևմտյան աղբյուրներում, որի մասին, սակայն, լռում են արաբական աղբյուրները: Խալիֆայի կողմից ֆրանկների կայսրին ուղարկված նվերների մեջ հիշատակվում են կերպասը, համեմունքները և հատկապես փիղը:

Երկու տիրակալների մերձեցման արդյունքում Չարուն առ-Ռաշիդը որոշ առանձնաշնորհումներ տվեց հռոմեական եկեղեցուն Երուսաղեմում, մասնավորապես Տիրոջ սուրբ գերեզմանի հարցում, որի հետևանքով զգալիորեն ամրապնդվեցին կաթոլիկ եկեղեցու դիրքերը Երուսաղեմում:

4. Արաբ-բյուզանդական հարաբերությունները

Աբբասյան խալիֆայության արտաքին քաղաքականության մեջ մշտապես առաջնային տեղ են գրավել հարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության հետ: Դրանք խալիֆայության համար ունեցել են կենսականորեն կարևոր նշանակություն և զգալիորեն ազդել նրա միջազգային դիրքերի վրա: Եվ դա հասկանալի է: Նրանք հարևան և ախտյան տերություններ էին, որոնք մրցակցության մեջ էին գտնվում Արաբական խալիֆայության կազմավորման հենց առաջին օրվանից: Առաջավոր Ասիայում Բյուզանդական կայսրությանը նախկինում պատկանած շատ երկրներ, հաղթական պատերազմների հետևանքով, անցել էին խալիֆայության տիրապետության տակ:

Արաբական խալիֆայությունը համառ ջանքերով ձգտում էր այդ գրաված տարածքները և երկու երկրների միջև հաստատված սահմանները պահել անփոփոխ, չիրաժարվելով առաջին իսկ հնարավորության դեպքում նորանոր նվաճումներից: Իսկ Բյուզանդական կայսրությունը, որը չէր մոռացել իր տարածքային կորուստների մասին, ձգտում էր գոնե մասամբ հետ բերել կորցրածը, թուլացնել խալիֆայությունը և նրան հետ շարժել դեպի արևելք:

Աբբասյանների տիրապետության սկզբնական փուլում, առաջին երկու խալիֆաների՝ Աբու ալ-Աբբասի, ալ-Մանսուրի գահակալության շրջանում, արաբ-բյուզանդական հարաբերությունները համեմատաբար հանգիստ էին և պակաս լարված վիճակում էին գտնվում: Դա բա-

ցատրվում է նրանով, որ Աբբասյանները զբաղված էին իրենց տիրապետությունը խալիֆայությունում ամրապնդելու խնդրով, որը նրանց համար ուներ առավել կարևոր նշանակություն, քան այլ հարցեր: Ուստի նրանք համեմատաբար քիչ ուշադրություն էին դարձնում արտաքին քաղաքական խնդիրներին և ձգտում էին ամեն կերպ սառեցված վիճակում պահել այսպես կոչված թեժ կետերը:

Բյուզանդական կայսրությունը, որն ապրում էր ներքաղաքական ծանր շրջան, նույնպես հնարավորություն չուներ վարել ակտիվ, առավել ևս թշնամական քաղաքականություն իր արևելյան հարևանի նկատմամբ, և հակված էր խալիֆայության հետ իր հարաբերություններն առանձնապես չարել:

Իհարկե, չպետք է կարծել, թե կատարյալ անդորր էր տիրում արաբ-բյուզանդական սահմանի երկայնքով: Նրանց միջև լինում էին բախումներ և ընդհարումներ, բայց դրանք տեղական, սահմանային ընդհարումներից այն կողմ չէին անցնում:

Այսպես էր իրադրությունը մինչև երրորդ խալիֆա ալ-Մահդին, որն իր հորը, ալ-Մանսուրին, հաջորդեց 775 թ. և կառավարեց ուղիղ տաս տարի:

Անծայրածիր խալիֆայության ղեկին հայտնվելով այն ժամանակ, երբ Աբբասյան դինաստիայի ամրապնդման հարցերը հիմնականում լուծված էին, ալ-Մահդին անցավ ավելի ակտիվ քաղաքականության Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ:

Նա վերսկսեց սրբազան պատերազմը և հարձակողական գործողությունները Բյուզանդական կայսրության դեմ, սակայն դրանք առանձնապես հաջողություն չբերեցին նրան: Թերևս ամենանշանակալի իրադարձությունն եղավ այն, որ 782 թ. արաբական զորախումբը ալ-Մահդիի որդու, ապագա խալիֆա Չարուն առ-Ռաշիդի հրամանատարությամբ, հայտնվեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքի մոտերքը: Բայց Կոնստանդնուպոլիսը գրավել արաբները չկարողացան: Բյուզանդական զահի խնամակալ Իրենը, որը կայսրությունը ղեկավարում էր իր փոքրահասակ որդու, Կոնստանտին VI-ի անունից, կարողացավ հաշտություն կնքել, պարտավորվելով խալիֆայությանը վճարել 70-90 հազար դինար ռազմատուգանք: Ճիշտ է, այդ պայմանագիրը ստորագուցիչ էր բյուզանդացիների համար, բայց դրա շնորհիվ Իրենին հաջողվեց հասնել այն բանին, որ արաբները հեռանան կայսրության մայրաքաղաքի մատույցներից:

րոնք 814 թ. արտաքսվել էին Կորդովայի խալիֆայությունից, մոտ 15 հազար մարդ, և ապաստանել Եգիպտոսում: Բայց այստեղ նրանք 818 թ. խռովություն բարձրացրին Աբբասյան խալիֆա Մամունի դեմ: 825 թ. այդ խռովությունը ճնշվեց և Եգիպտոսի կառավարիչը նպատակահարմար գտավ նրանց արտաքսել խալիֆայության տարածքներից: Վերջիններս նավեր նստելով, հեռացան Նեղոսի ափերից, ներխուժեցին Կրետե կղզի և տիրացան նրան: Նրանք կղզին վերածեցին մի ամրոցի և ծովահենության կենտրոնի, լուրջ սպառնալիք ստեղծելով ազատ և անվտանգ նավագնացությանը և առևտրին: Միայն 961 թ. բյուզանդացիներին հաջողվեց իրենց տիրապետությունը վերահաստատել Կրետե կղզու վրա:

Հերթը հասավ Սիցիլիային: Նրա նվաճումն իրականացվեց Իֆրիկիայում (Թունիսում) IX դարի սկզբներին հաստատված Աղլաբիների դինաստիայի, երկրամասի կառավարիչ Ջիյադաթ-Ալլահ I կողմից: Այդ դինաստիան Իֆրիկիայն փաստորեն կառավարում էր Աբբասյան խալիֆայությունից անկախ:

Արաբների կողմից Սիցիլիայի գրավման առիթ հանդիսացան Սիրակուզայում տեղի ունեցած իրադարձությունները: 827 թ. Եֆիմ անունով բյուզանդական մի ստրատեգ ապստամբվեց, իրեն հայտարարեց կայսր և օգնության խնդրանքով դիմեց Իֆրիկիայի կառավարիչ Ջիյադաթ Ալլահ I: Վերջինս դրականորեն արձագանքեց այդ խնդրանքին և 827 թ. յոթհազարանոց մի զորախումբ ուղարկեց Սիցիլիա: Նրանք ափ իջան Մազարայում, որը դարձավ կարևոր հենակետ արաբների հետագա գործողությունների համար:

Եֆիմը, որն այլևս արաբներին պետք չէր, սպանվում է բյուզանդացիների ձեռքով: Սակայն դա այլևս չէր կարող կասեցնել արաբների կողմից Սիցիլիայի գրավումը: 831 թ. նրանք գրավում են Պալերմոն, ապա Մեսսինան, իսկ 878 թ., ինճամայա պաշարումից հետո, վերջապես ընկնում է նաև Սիրակուզան: Սիցիլիայի ամբողջական գրավումն իրականացրեց Իբրահիմ II Աղլաբին:

Արաբները չբավարարվեցին Սիցիլիայի գրավումով և սրբազան պատերազմը տարածեցին Իտալիայի վրա: Անցնելով Սիցիլիան Իտալիայից բաժանող Ապենինյան լեռնաշղթան, նրանք նեխուժեցին Ապենինյան թերակղզի, մտան Կալաբրիա և գրավեցին Լանգոբարդների հերցոգին պատկանող Տարենտո նավահանգստային քաղաքը: Կալաբրիայում և նրան սահմանակից Ապուլիայում արաբները գրավեցին Բյուզանդիային պատկա-

նող մի քանի կարևոր բնակավայրեր և հենակետեր, որոնց մեջ առանձնահատուկ նշանակություն ունեցավ Բարիի գրավումը: Այստեղ տեղի ունեցած ծովային մարտերում արաբական նավատորմը փայլուն հաղթանակ տարավ Բարիին օգնության եկած Վենետիկի նավատորմի նկատմամբ: Իսկ արաբական հետևակը և հեծելազորը պարտության մատնեց Լեոպոլդ II կայսրի բանակներին:

Տիրապետելով իտալական և սիցիլիական նավահանգիստներին, արաբները դրանք հենակետերի վերածեցին, որտեղից ծովահենական հարձակումներ էին գործում Իտալիայի, անգամ Հարավային Ֆրանսիայի ափերի, ինչպես նաև Միջերկրական ծովի տարբեր կղզիների վրա:

Նրանք այնքան համարձակ դարձան, որ 846 թ. կարողացան սպառնալ Հռոմին, երբ արաբական զորաջոկատները հայտնվեցին Հավերժական քաղաքի պարիսպների մոտ: Իտալացիները կարողացան արաբներին հետ շարտել, բայց երեք տարի անց նրանք կրկին սպառնացին Հռոմին: Այս անգամ իտալական նավատորմը կարողացավ պարտության մատնել արաբական նավատորմը և վերացնել Հռոմի վրա կախված անմիջական վտանգը:

Բայց, այդուհանդերձ, արաբների տիրապետությունը դեռևս այնքան ամուր էր, որ Հռոմի Հովհաննես VIII պապը (872-882 թթ.), ստիպված էր, ինչպես նշում է Ֆ. Հիթթին, «երկու տարի հարկ վճարել» մուսուլմաններին:

Աղլաբիները 869 թ. գրավեցին նաև Մալթա կղզին:

6. Աբբասյան խալիֆայության արտաքին առևտրական կապերը

Արտաքին առևտուրը Աբբասյան խալիֆայության արտաքին քաղաքականության մի առանձին բնագավառն էր, որն ուներ իր որոշակի դերակատարումը: Խալիֆայությունը, որը գրավում էր կարևոր աշխարհագրական դիրք, տարածված էր ասիական և աֆրիկյան մայրցամաքների վրա, ձգվում էր Հնդկական օվկիանոսից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, ուներ բազմառեսակ և հարուստ բնական ռեսուրսներ, անփոխարինելի գործընկեր էր աշխարհի շատ երկրների համար: Նրանք զգում էին արաբական տարատեսակ ապրանքների կարիքը, իսկ խալիֆայությունն էլ իր հերթին զգում էր ասիական, եվրոպական և աֆրիկյան արտադրանքի կարիքը:

Արտաքին առևտրից ստացված եկամուտները խալիֆայության գանձարանը հարստացնելու և ռազմական վիթխարի ծախսերը հոգալու կարևոր աղբյուրներից մեկն էին:

Միջազգային տարանցիկ կարևոր կենտրոն էր Բաղդադը, որը գտնվելով ցամաքային-քարավանային և զետային-ծովային համաշխարհային մայրուղիների խաչմերուկում, մագնիսի պես իրեն էր ձգում տարբեր ազգությունների մանր և խոշոր վաճառականներին: Բաղդադը, Բասրան և այլ կարևոր առևտրական կենտրոնները և Իրաքի տարածքով անցնող առևտրական ուղիները Միջերկրական ծովի և Գարավային եվրոպայի երկրները կապում էին Զնդկաստանի, Չինաստանի, Ինդոնեզիայի և Գեռավոր Արևելքի աշխարհագրական գոտու այլ երկրների հետ: Եվրոպական ապրանքները Գեռավոր Արևելք և հակառակ ուղղությամբ կարող էին հասնել հիմնականում խալիֆայության տարածքով անցնող մայրուղիներով: Եվ, ընդհակառակը, արևելյան արտադրության առարկաների համար Միջերկրածովյան երկրներ և նրանց միջոցով Գարավային եվրոպա հասնելու ավելի կարճ և ավելի հարմարավետ ուղիներ, քան խալիֆայության տարածքով անցնող առևտրական ուղիներն էին, գոյություն չունեին:

Խալիֆայությունն իր հարմար աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ իրար էր միացնում Միջերկրական, Կարմիր, Սև ծովերի և Պարսից ծոցի ավազանի երկրները, բարեբեր ու հարուստ տարածքները: Դրա շնորհիվ աշխարհի քարտեզի վրա որպես խոշոր առևտրական միջազգային կենտրոններ հայտնվեցին ոչ միայն Բաղդադը, Բասրան և Կուֆան Իրաքում, այլև Ֆուստատը և Ալեքսանդրիան Եգիպտոսում, Դամասկոսը Սիրիայում, Կայրավանը և Ֆեսը Գյուսիսային Աֆրիկայում, Շիրազը, Սպահանը և Ռեյը Իրանում, Նիշապուրը և Մերվը Խորասանում, Սամարղանդը և Բուխարան Մավարաննահրում և այլն: Առևտրական կարևոր կենտրոնի վերածվեց Պարսից ծոցի ափին գտնվող Սիրաֆը:

Միջազգային առևտրի բուռն և աշխույժ զարգացման շնորհիվ վաճառականը դառնում է կարևոր դեմք առևտրի և տնտեսության ոլորտում, որի ֆունկցիաները շատ հաճախ միահյուսվում էին դիվանագիտական առաքելության հետ, որն ավելի էր բարձրացնում նրա հասարակական կշիռը:

Միջազգային տարանցիկ առևտրի զարգացումը նպաստեց միջազգային և տեղական շուկաների ձևավորմանը: Վաճառականը՝ «թաջիր», իր ապրանքների արտահանման և ներմուծման համար օգտա-

գործում էր միջազգային առևտրական կենտրոնների շուկաներում հատուկ այդ նպատակների համար ստեղծված պահեստները իրենց ապրանքները երկար ժամանակով պահեստավորելու և գնորդների հետ գործարքներ կնքելու համար:

Ասիական, աֆրիկյան և եվրոպական շուկաներում կարելի էր գտնել եգիպտական վուշի կտորեղեն, սիրիական մետաքսյա և ապակյա ապրանքներ, մետաղյա իրեր, այդ թվում զենք, ամանեղեն և այլն, իրանական գորգեր և նախշազարդ գործվածքներ, շաքար խուզիստանից և այլն: Խալիֆայությունն արտահանում էր բամբակ, որն աճում էր Կուֆայի շրջանում: Մեծ տեղ էր գրավում մետաղների արտահանությունը: Աբբասյան խալիֆայության տիրապետության տակ գտնվող երկրներում արդյունահանվում էին զանազան մետաղներ, որոնք այնուհետև արտահանվում էին աշխարհի տարբեր կողմեր: Այսպես, օրինակ, պղինձ էր արդյունահանվում Իրանում, Գայաստանում, Միջին Ասիայում, Գյուսիսային Աֆրիկայում և Անդալուսիայում, կապար, արծիճ և սնդիկ Իրանում, նավթ Գյուսիսային Իրաքում և այլն: Արաբական արտաքին առևտրում զգալի տեղ էին գրավում նաև արհեստագործական զանազան իրեր, պատրաստված մետաղից, փայտից, կաշվից և այլն:

Արաբ ծովագնացները, որոնք աչքի էին ընկնում համարձակությամբ և հմուտ էին նավավարության մեջ, հասնում էին մինչև Զնդկաստան, Ցեյլոն, Ինդոնեզիա և Չինաստան: Եթե մինչև VIII դարը Զնդկական օվկիանոսում առևտրի բնագավառում առաջնությունը պատկանում էր չինական վաճառականներին, ապա VIII դարից սկսած նախածեռնությունն անցնում է Բասրայի ծովագնացներին: Նրանք այնքան են հմտանում նավաշինության և ծովագնացության ասպարեզում, որ գերազանցում են և հնդկացիներին, և չինացիներին և տիրապետող դիրքեր գրավում մի շարք ապրանքների առևտրի մեջ:

Զնդկաստանում և Չինաստանում ստեղծվում են արաբական առևտրական ֆակտորիաներ: Այդ երկրների առևտրական կենտրոններում, մասնավորապես Զնդկաստանի արևմտյան ափում, այնքան մեծ քանակության արաբներ և այլ մուսուլմանական ժողովուրդներ են կուտակվում, որ կառուցվում են բազմաթիվ մզկիթներ, սահմանվում է սեփական դատավարություն, հիմնված շարիաթի սկզբունքների վրա, որն իրականացնում էին կադիները: Չինաստանում արաբների համար գլխավոր կենտրոն դառնում է Կանտոնը, որտեղ ամբողջ թաղամասեր բնակեցված էին մուսուլմաններով: Ինչպես Զնդկաստանում, այստեղ

նույնպես կառուցվում են մզկիթներ և արդարադատությունն իրականացնում էին կադիներն ըստ շարիաթի:

Երբեմն բախումներ էին լինում տեղական բնակչության և առևտրական մուսուլմանական բնակչության միջև: 758 թ. Չինաստանի Կան-Ֆու՝ Կանտոն քաղաքում տեղի ունեցան արյունալի բախումներ տեղացիների և արաբների միջև, որը վերածվեց ջարդերի: Նման դեպքերը, թեև հազվադեպ էին, սակայն բացասաբար էին ազդում առևտրի զարգացման վրա:

Աբբասյան խալիֆայության և Չինաստանի միջև հաստատված ծովային առևտրական կապերը եկան լրացնելու «մետաքսյա ուղիով» հնուց ի վեր գործող քարավանային առևտուրը, որն ավելի հուսալի ու ապահով էր, ազատ ծովային արհավիրքներից և ծովահենների ավազակային հարձակումներից: «Մետաքսյա ուղին», բացի դրանից, ավելի լավ էր յուրացված և ուներ իր կայուն երթուղին, որից քարավանները սովորաբար չէին շեղվում: Նա անցնում էր Սամարղանդով, Բուխարայով, Ռեյով, Գամաղանով և մտնում Բաղդադ:

Բաղդադից «Մետաքսյա ուղին» ճյուղավորվում էր և մի ճյուղը Գայաստանի վրայով դուրս գալիս Տրապիզոն, Սև ծովի ափ, որտեղ Չինաստանից, Գնդկաստանից, Ինդոնեզիայից, Ցեյլոնից և հեռավորարևելյան այլ երկրներից բերված ապրանքները, ինչպես և խալիֆայության ապրանքները, բարձում էին բյուզանդական առևտրական նավերի վրա և արտահանում եվրոպական երկրներ:

Մյուս ճյուղը դուրս էր գալիս Միջերկրական ծովի ափերին գտնվող Սիրիայի նավահանգիստները և այդ ճանապարհով ապրանքները հասնում էին Գյուստասային Աֆրիկայի երկրներ և Գարավային եվրոպա, գլխավորապես Իտալիա, Ֆրանսիա, Իսպանիա և այլն:

Եվ, վերջապես, «Մետաքսյա ուղու» Բաղդադից սկիզբ առնող երրորդ ճյուղավորումը խալիֆայության մայրաքաղաքը Կուֆայի, Մեքքայի և Մեդինայի միջոցով կապում էր Արաբիայի և Աֆրիկայի, ինչպես նաև Կարմիր ծովի նավահանգիստների հետ:

Ինչ վերաբերում է առևտրական հարաբերություններին Բյուզանդական կայսրության հետ, ապա դրանց կայուն և լայնածավալ զարգացմանը մեծապես խոչընդոտում էին հաճախակի կրկնվող պատերազմական գործողությունները, մշտական բախումները և ոչ բարյացակամ մթնոլորտը, որը բնորոշ էր երկու հարևան պետությունների հարա-

բերություններին: Այդուհանդերձ, արաբական ապրանքները հասնում էին Կոնստանդնուպոլիս և այնտեղից արտահանվում եվրոպա:

Աբբասյան խալիֆայությունը առևտրական կապեր էր հաստատել նաև Կիևյան Ռուսիայի, ռուսական տափաստանների թուրքական քոչվոր ցեղերի և Խազարական կագանաթի հետ: Կիևյան Ռուսիայում արաբ առևտրականները գնում էին սաթ, որ սլավոնները բերում էին Բալթիկայից: Խազարների հետ առևտրին նպաստում էր այն հանգամանքը, որ նրանց մայրաքաղաքում՝ Իթիլում, ձևավորվել էր մուսուլմանական համայնք, որը առևտրական միջնորդի դեր էր կատարում: Այստեղ արաբները գնում էին թանկարժեք մորթիներ:

Աբբասյան խալիֆայությունը Չինաստանից ներմուծում էր մետաքսյա կերպաս, հախճապակի, համեմունքներ, արհեստագործական ապրանքներ և այլն, Գնդկաստանից տեքստիլ ապրանքներ, մետաքսյա կտոր, համեմունքներ, Մալակկայի թերակղզուց ոսկի և կապար, Սումատրայից ոսկի, համեմունքներ, բժշկական բույսեր, Գյուստասային Բորնեոյից մարգարիտ, Ֆիլիպպիններից ոսկի ու փղոսկր, և այլն:

Արաբ առևտրականները, որոնք չէին սահմանափակվում Աֆրիկայի հետ առափնյա առևտրով, թափանցում էին այդ մայրցամաքի խորքերը, հասնում մինչև հասարակածային գոտի և կատարում բավականին աշխույժ առևտուր: Այստեղ նրանք աղը փոխանակում էին ոսկու հետ, ներմուծում թանկարժեք քարեր, փղոսկր, զուռավոր արժեքավոր փայտ, տարաշխարհիկ զագանների մորթիներ, ջայլամի փետուրներ և այլն: Սակայն Աֆրիկան արաբների համար հանդիսանում էր սևամորթ ստրուկների գնման գլխավոր կենտրոնը, որտեղ էժան գնված ստրուկները հարյուրավոր նավերի վրա բեռնելով բերում էին խալիֆայություն կամ վերավաճառում այլ երկրներ: Արաբ առևտրականները ստրուկներին գնում էին դրա դիմաց հիմնականում աղ վճարելով:

Խալիֆայությունը ստրուկներ ներմուծում էր նաև Արևելյան Եվրոպայից և Միջին Ասիայից, հատկապես թուրք ստրուկներ: Արևելյան եվրոպայում գնում էին սպիտակ գերիներ, ինչպես նաև մեղր, մեղրամոմ, որից մոմ էին պատրաստում և այլ ապրանքներ:

Աբբասյան խալիֆայությունը եվրոպական երկրներից ներմուծում էր մետաղ՝ գնք և զրահ պատրաստելու համար, որի կարիքը շատ էր զգույն խալիֆայական մեծաքանակ բանակը, մորթեղեն, կաշվեղեն, անտառանյութ նավաշինության համար և այլն:

Իսկ խալիֆայությունն աշխարհի տարբեր երկրներ արտահանում էր պերճանքի առարկաներ, զենք, մետաղյա արհեստագործական զանազան տեսակի, այդ թվում և կենցաղային առարկաներ, ամանեղեն, սննդամթերք, աղ, մրգեր, հատկապես արմավ, տեղական արտադրության կտորեղեն: Մեծ տեղ էր գրավում արաբական հանրահռչակ մժուզների արտահանումը: Միջնադարյան աղբյուրները վկայում են, որ յուրաքանչյուր տարի խալիֆայության Սիրաֆ նավահանգստից հարավ-արևելյան Չոդկաստան էր արտահանվում մի քանի տասնյակ հազար ծի: Դրանց պետք է ավելացնել տարատեսակ համեմունքները, բուսատեսակները և այլն:

Արքայանների ժամանակ արտաքին առևտրին բնորոշ էր մի առանձնահատկություն: Արտաքին առևտուրը չէր հանդիսանում որևէ մեկ էթնիկական կամ կրոնական խմբի մենաշնորհը: Արտաքին առևտուրն իրականացնում էին խալիֆայությունում բնակվող բոլոր կրոնների ներկայացուցիչները՝ մուսուլմանները, քրիստոնյաները, հրեաները և գրադաշտականները: Նրանցից յուրաքանչյուրը նախապատվությունը տալիս էր կոնկրետ որևէ աշխարհագրական գոտու և ապրանքներ տեսականու:

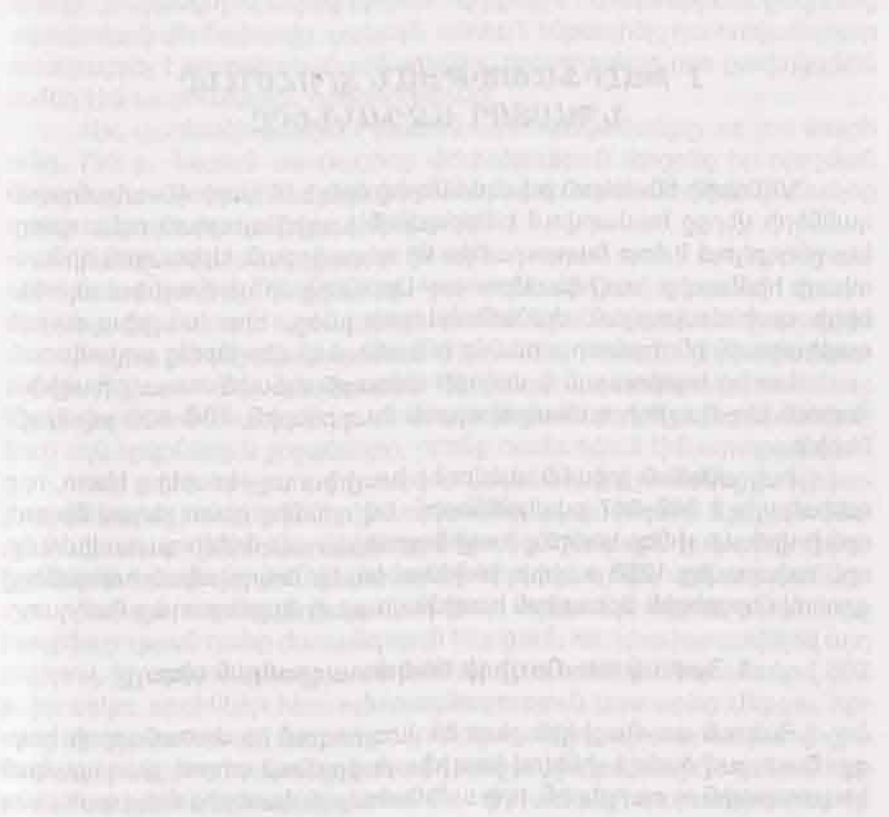
Այսպես, օրինակ, Չոդկական օվկիանոսի ավազանում կատարվող առևտուրը հիմնականում գտնվում էր արաբների և պարսիկների ձեռքում, իսկ այդ օվկիանոսից այն կողմ ընկած շրջանի առևտրի մեջ տիրապետող դերակատարում ունեին քրիստոնյաները և հրեաները: Սակայն այստեղ կար մի յուրահատկություն: Հրեաները և քրիստոնյաներն իրենց առևտուրը կատարում էին ոչ թե սեփական, այլ մուսուլմաններին պատկանող նավերով, որը, հավանաբար, նրանց ապահովում էր խալիֆայության հովանավարությունը և պաշտպանությունը:

Իսկ Արևմուտքի հետ կատարվող առևտրի մեջ պատկերն այլ էր: Այստեղ գործնականում չկային արաբներ և պարսիկներ, այլ կերպ ասած մուսուլմաններ: Արևմուտքի հետ առևտրի մեջ զլխավոր դերը պատկանում էր հարավային իտալացիներին և Վենետիկի վաճառականներին: Իրենց դերակատարումն ունեին նաև Իսպանիայի և Հարավային Ֆրանսիայի հրեաները: Հրեա վաճառականները մեծ դերակատարում ունեին նաև Արևելքի հետ Արևմուտքի առևտրի մեջ: Նրանք էին հանդիսանում Արևելքի ներքինիներ, ստրուկներ և ստրկուհիներ մատակարարողները:

Խալիֆայության առևտրականները, բացի ապրանքափոխանակությունից և առևտրական նոր ուղիների յուրացումից, մի կարևոր ծա-

ռայություն ևս են մատուցել մարդկությանը: Նրանց մեջ քիչ չեն եղել գրասեր և հետաքրքրասեր մարդիկ, որոնք ունեցել են նուրբ դիտողականություն և գրի են առել իրենց տեսածն ու լսածը: Նրանք թողել են արժեքավոր գրառումներ իրենց այցելած երկրների և քաղաքների, ճանապարհների, առևտրական քարավանային և ծովային ուղիների մասին, տեղաբնիկների, նրանց կյանքի, ապրելաձևի, միստուկացի վերաբերյալ:

Այսօր դրանք ներկայացնում են որոշակի հետաքրքրություն Արաբական խալիֆայության, նրա հարակից և հեռավոր երկրների միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Գլուխ փասնեբորդ

**ԱՐՔԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՈՒՄԸ
(IX–X ԴԱՐԵՐ)**

**I. ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՄԱՆԸ
ՆՊԱՍՏՈՂ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ**

VIII դարի 50–ական թվականներից մինչև IX դարի 40–ական թվականների վերջը համարվում է Աբբասյան խալիֆայության ոսկե դարը: Նա ընդգրկում է մոտ հարյուրամյա մի դարաշրջան, Աբբասյան դինաստիայի հիմնադիր խալիֆա Աբու–ալ–Աբբասից մինչև խալիֆա ալ–Վասիկի գահակալության ժամանակահատվածը, երբ խալիֆայության զարգացումն ընդհանուր առմամբ ընթանում էր վերընթաց ուղիով:

Նա իր հզորության և փառքի գագաթնակետին հասավ խալիֆա Չարուն առ–Ռաշիդի գահակալության տարիներին, 786–809 թվականներին:

Իսկ անկման շրջանն սկսվում է խալիֆա ալ–Վասիկից հետո, որը գահակալել է 842–847 թվականներին: Եվ դրանից հետո չեղավ մի ուժ, որն ի վիճակի լիներ կանխել խալիֆայության անկասելի գահավիժումը, որն ավարտվեց 1258 թ., երբ Չուլաղու խանի մոնղոլական հորդաները գրոհով վերցրեցին Աբբասյան խալիֆայության մայրաքաղաք Բաղդադը:

1. Չարուն առ–Ռաշիդի ճակատագրական սխալը

Չարուն առ–Ռաշիդին շատ էր մտահոգում իր ժառանգորդի հարցը: Շատ լավ ծանոթ լինելով խալիֆայությունում տիրող քաղաքական կուլտուրային ու բարքերին, որի ամենաեական մասերից մեկը գահակալ

խալիֆայի մահից հետո դաժան պայքարն էր գահի համար, նա որոշեց դիմել մի քայլի, որն, ըստ նրա, կարող էր կանխել երկպառակությունը և արյունալի պատերազմները գահի համար և համագործակցություն հաստատել տարբեր քաղաքական ուժերի միջև իր մահվանից հետո:

Չարուն առ–Ռաշիդը ուներ երկու որդի, որոնք տարբեր կանանցից էին: Նրանցից մեծը Մամունն էր, որը ծնվել էր պարսկուհի հարճից, իսկ փոքրը՝ Ամինը, ծնվել էր Չարունի կնոջից, Ջուբեյդայից, որը սերում էր արաբական հաշիմյան ընտանիքից: Իսկ հաշիմյան տոհմը մեծ հեղինակություն էր վայելում արաբական աշխարհում: 782 թ. Չարուն առ–Ռաշիդը իր փոքր որդուն, Ամինին նշանակեց իր գահակալ ժառանգորդը, շրջանցելով ավագ որդուն: Այդ քայլն ուրախությամբ ընդունեց արաբական վերնախավը, սակայն, պետք է ենթադրել, դա հավանաբար առաջացրել է պարսկական ավագանու, որի դիրքերը դեռ բավականին ուժեղ էին արքունիքում, դժգոհությունը:

Այդ վարկածի օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ յոթ տարի անց, 799 թ. Չարուն առ–Ռաշիդը փոփոխություն մտցրեց իր որոշման մեջ, բայց բավականին տարօրինակ կերպով: Նա Մամունին նշանակեց գահի երկրորդ ժառանգորդ Ամինից հետո:

Այսպիսով, պաշտոնապես խալիֆայության գահի երկու ժառանգորդ հաստատվեց: Դրան 802 թ. հաջորդեց մի նոր, ոչ պակաս տարօրինակ քայլ: Չարուն առ–Ռաշիդը Ամինին նշանակելով գահի առաջին ժառանգորդ, միաժամանակ նրան նշանակեց Իրաքի, Սիրիայի, Արաբիայի, Եգիպտոսի և Չյուսիսային Աֆրիկայի կառավարող, կուսակալ: Այլ կերպ ասած նա իր արաբ կնոջից ունեցած որդուն տվեց հիմնականում այն երկրները և շրջանները, որոնք համարվում էին արաբական:

Իսկ գահի երկրորդ ժառանգորդ Մամունին նշանակեց խալիֆայության արևելյան շրջանների՝ Խորասանի կառավարող: Այդ շրջաններում գերակայում էին պարսիկները և նրանց մշակույթն ու ազդեցությունը: Ամինն իրավունք չուներ Մամունին երբևիցե զրկել այդ պաշտոնից:

Չարուն առ–Ռաշիդը հավանաբար այնքան է մտահոգված եղել խալիֆայության գահի ժառանգորդի հարցում, որ, չբավարարվելով այդ բոլորով, իր որոշումը հավաստի և հուսալի դարձնելու նպատակով 802 թ. իր երկու որդիների հետ ուխտագնացություն կատարեց Մեքքա, որտեղ սուրբ Կաաբայի մոտ եղբայրները հանդիսավոր երդում տվեցին հարգել իրենց հոր որոշումը: Իսկ այդ որոշումը կամ խալիֆայական հատուկ հրովարտակը ազդարարում էր, որ Մամունը պարտավորվում էր

հավատարիմ մնալ իր եղբորը, Ամինին, նրա խալիֆա դառնալուց հետո: Նույն հրովարտական արգելում էր Ամինին ոտնահարել իր եղբոր, Մամունի իրավունքները, և պարտավորեցնում էր նրան խստիվ հետևել իր հոր պատգամներին:

Այսպիսով, Չարուն առ-Ռաշիդը կատարեց խալիֆայության պատմության մեջ աննախադեպ մի քայլ: Նա նշանակեց գահի միաժամանակ երկու ժառանգորդ և խալիֆայությունը փաստորեն բաժանեց երկու մասի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր օրինական կառավարողը: Արտաքուստ խալիֆայությունը մնում էր միասնական պետություն, քանի որ նա ուներ մեկ խալիֆա: Բայց քանի որ նա իրավունք չուներ զրկել իր եղբորը, խալիֆայության երկրորդ մասի կառավարողին, իր ժառանգական իրավունքներից խալիֆայության մի կեսի նկատմամբ, ապա ստացվում էր, որ խալիֆայությունը դե ֆակտո բաժանվում էր իրար հավասար մասերի: Ամեն մասն ուներ իր մայրաքաղաքը: Ամինին բաժին ընկած մասում մայրաքաղաքը շարունակում էր մնալ Բաղդադը, իսկ Մամունին տրված արևելյան մասի մայրաքաղաքը դարձավ Մերվը:

Իր այս անհեռատես քայլով Չարուն առ-Ռաշիդը, անկախ այն բանից, նա ցանկանում էր, թե ոչ, խալիֆայության քաղաքական իրողության, քաղաքական կուլտուրայի մեջ ներդրեց խալիֆայության բաժանման կամ տրոհման գաղափարը և այդ գաղափարը գործնականում կենսագործելու հնարավորությունը:

Չարուն առ-Ռաշիդի այս ճակատագրական սխալը շատ թանկ նստեց խալիֆայության քաղաքական հետագա ճակատագրի վրա: Չեղագայում մեկ անգամ չէ, որ այդ պարադիգման օգտագործվելու է խալիֆայության տրոհման կողմնակիցների կողմից իրենց անջատողական գործողությունների արդարացման համար:

Չարուն առ-Ռաշիդը, ինչպես նշվել է, մահացավ 809 թ. Թուսում: Երկու եղբայրներն էլ մեկնեցին Թուս և այստեղ Մամունը, համաձայն իր հոր կամքի, Ամինին ընդունեց որպես խալիֆա և նրան հավատարմության երդում տվեց:

Թվում էր, թե ամեն ինչ կընթանա Չարուն առ-Ռաշիդի կամքին և եղբայրների կողմից Մեքքայում տրված հանդիսավոր երդմանը համապատասխան: Բայց դեպքերի արագ զարգացումները եկան հաստատելու այն իրողությունը, որը պետությունը չի կարող ունենալ երկու ժառանգորդ և երկու պոտենցիալ կառավարող:

Եղբայրների միջև, նրանց հոր մահից շատ չանցած, սկսվեց հակամարտություն, որն այնուհետև վերածվեց բացահայտ պատերազմի: Ամինը, խախտելով բոլոր պայմանավորվածությունները, 810 թ. գահի ժառանգորդ նշանակեց իր որդուն: Իսկ դա նշանակում էր, որ նրանից հետո գահին բազմելու էր ոչ թե Մամունը, այլ Ամինի որդին:

Մամունը, բնականաբար, իր անհամաձայնությունը հայտնեց եղբոր որոշման դեմ, այն համարելով ընդունված որոշումների խախտում և իր իրավունքների ոտնահարում: Ի պատասխան, Ամինը 811 թ. արձակեց մի հրովարտակ նս՝ Մամունին արևելյան շրջանների փոխարքայի պաշտոնից զրկելու մասին:

Այսպիսով, Ամինը միանգամից խախտեց Չարուն առ-Ռաշիդի կողմից սահմանված երկու կարևոր նախապայմանները:

Մամունը չենթարկվեց Ամինի կամքին, նրա ընդունած երկու որոշումն էլ համարելով անօրինական: Եվ ի հաստատումն իր իրավունքների, նա Մերվում սկսեց սեփական դրամ հատել, որը տվյալ պարագայում նշանակում էր երկու բան: Ուր, որ ինքն ունի գահի նկատմամբ այնպիսի հավակնություններ, ինչպես Ամինը, և, երկրորդ, որ նա հանդիսանում է պետության ղեկավար, որը գտնվում է Ամինի իրավասության շրջանակներից դուրս:

Չարաբերությունները երկու եղբայրների միջև խզվեցին և Աբբասյան խալիֆայության բաժանումը երկու մասերի ավելի խորացավ:

Չասկանալի է, որ նման վիճակը երկար չէր կարող պահպանվել, դա լավ էր հասկանում առաջին հերթին խալիֆա Ամինը, որին ձեռնտու չէր ստեղծված վիճակը: Եվ նա եղավ եղբոր դեմ պատերազմի նախաձեռնողը: 811 թ. նրա զորքերը հարձակվեցին Մամունի զորքերի վրա:

Չենց սկզբից Ամինը քաղաքական և բարոյական առումով հայտնվեց ավելի անբարենպաստ վիճակում, քանի որ նա դարձավ իր հոր, Չարուն առ-Ռաշիդի կամքի և Մեքքայում ձեռք բերված համաձայնության խախտողը:

Ամինի զորքերի հարձակումը, որի շարքերում գտնվում էին դեռևս առ-Ռաշիդի ժամանակ կազմավորված թուրքական զորաջոկատներ, անակնկալ չէր Մամունի համար: Վերջինիս զորքերը 811 թ. խորասանցի Թահիրի և Չարսամի գլխավորությամբ պարտության մատնեցին Ամինի զորքերին Ռեյի և Չամաղանի մոտ: Մամունի զորքերը տանում էին հաղթանակներ և գրավելով Արևմտյան Իրանը, 812 թ. մոտեցան Բաղդադին և շրջապատեցին այն: Ամինի շատ կողմնակիցներ անցան Մամունի

կողմը: Հասկանալով, որ նա չի կարող երկար ժամանակ պաշտպանել Բաղդադը, Ամինը եղբորը տեղյակ պահեց, որ պատրաստ է հրաժարվել գահից հօգուտ նրա, պայմանով, որ խնայեն նրա և նրա ընտանիքի անդամների կյանքը: Երբ Մամունին փոխանցեցին Ամինի այս առաջարկությունը, ապա նա բանքերին լռելյայն տվեց մի շապիկ, որն ելուստ չուներ գլխի համար: Արաբական ավանդույթի համաձայն դա նշանակում էր մահ և որ Մամունին պետք էր Ամինի գլուխը:

813 թ. սեպտեմբերին Բաղդադն ընկավ և խորասանցիները Թահիրի գլխավորությամբ ներխուժեցին խալիֆայության մայրաքաղաքը: Ամինը փորձ կատարեց նավակով աննկատ հեռանալ Բաղդադից: Բայց դա նրան չհաջողվեց: Նա սպանվեց Թահիրի զինվորների կողմից: Աբբասյան խալիֆայության գահն անցավ Մամունին, որը դարձավ այդ դինաստիայի յոթերորդ խալիֆան և գահն իր ձեռքում պահեց մինչև 833 թ.:

Այսպիսի վախճան ունեցավ Հարուն առ-Ռաշիդի քաղաքական նախաձեռնությունը, որը լրիվ ծախողում կրեց: Սակայն նրանից մնաց միասնական խալիֆայության հնարավոր բաժանման գաղափարը, որը հետագայում ունեցավ իր անկանխատեսելի բացասական հետևանքները:

Կարելի է ասել, որ խալիֆայության տրոհման առաջին քարը դրեց Հարուն առ-Ռաշիդը:

2. Կենտրոնախույս ուժերի դիրքերի ամրապնդումը: Զաղաքական, էթնիկական և կրոնական հակասությունների սրումը խալիֆայությունում

Արաբական խալիֆայությունն մի ընդարձակ կայսրություն էր, որը միավորում էր բազմաթիվ և տարբեր լեզուներով խոսող ժողովուրդների, որոնք տարբեր մշակույթների կրողներ էին, դավանում էին տարբեր կրոններ և ունեին միմյանց հակադիր քաղաքական հավատամք:

Այսպիսի խայտաբղետ ուժերը, որոնք մեծամասամբ ընդհանուր ոչինչ չունեին միմյանց հետ, միավորվել էին մեկ պետության մեջ ոչ թե կամավոր կերպով, այլ ուժի միջոցով, նվաճումների և բռնության ճանապարհով: Այլ կերպ ասած, խալիֆայությունը բռնապետություն էր: Իսկ բռնապետությունը, ինչպես վկայում է պատմական փորձը, կարող է իր գոյությունը պահպանել այնքան ժամանակ, քանի դեռ ի գորու են նրա ստեղծման հիմնական գործոնները՝ ուժը և բռնությունները, և քանի դեռ կենտրոնական կառավարությունն ի վիճակի է վերահսկել իրադրություն-

նը, բոլորին հավաքել իր բռի մեջ, և այնքան հզոր է, որ կարող է իրականացնել կենտրոնաձիգ ուժի իր ամենագլխավոր ֆունկցիան: Եթե խախտվում է այս համամասնությունը և թուլանում համակարգի որևէ օղակ, ապա այդ կայսրությունն ի վերջո դատապարտված է կործանման:

Արաբական խալիֆայության հետ հենց դա պատահեց Աբբասյան դինաստիայի տիրապետության ժամանակաշրջանում:

Թուլացումն ու քայքայումն սկսվեց գլխից, վերևից, արքունիքում ծայր առած ներդինաստիական պատերազմներից, որի սկիզբը դրեցին Հարուն առ-Ռաշիդի երկու որդիները՝ Ամինը և Մամունը: Կարելի է ասել, որ նրանց պատմական այդ «նախաձեռնությունն» ունեցավ իր հետևորդների մի ամբողջ բանակ: Եղբայրասպան հակամարտությունները և արյունալի բախումները վերածվեցին սովորական երևույթի Աբբասյան խալիֆայությունում և դարձան նրա կառավարման համակարգի և քաղաքական կուլտուրայի անբաժան մասը: Դա հանգեցրեց կենտրոնական իշխանության ու արքունիքի և դրանց մարմնավորումն հանդիսացող խալիֆայի դիրքերի թուլացմանը և հեղինակագրկմանը: Իսկ դա նշանակում է մահազուշակ դողանջ ուզածո բռնապետության, մանավանդ արևելյան տիպի բռնապետության համար:

Արքունիքի և խալիֆայի դիրքերի թուլացումը նշանակում էր կենտրոնաձիգ ուժերի դիրքերի թուլացում, հսկողության թուլացում խալիֆայության ծայրամասերի վրա, որը գործունեության լայն ասպարեզ բացեց տարատեսակ կենտրոնախույս ուժերի գործունեության համար:

Այս բնագավառում իր ներդրումն ունեցավ նաև հակամարտությունն արաբական և պարսկական վերնախավի միջև, որոնք առաջատար դերակատարում ունեին Աբբասյան խալիֆայությունում: Հակամարտությունը նրանց միջև ծագել էր դեռևս Աբբասյան դինաստիայի կառավարման առաջին իսկ տարիներից: Այդ հակամարտությունը կամ պայքարը գնում էր այն բանի շուրջը, թե նրանցից ով պետք է տիրապետող լինի խալիֆայության կառավարման համակարգում և ունենա վճռորոշ ազդեցություն խալիֆայի վրա:

Աբբասյան խալիֆաների կառավարման սկզբնական փուլում, երբ նրանք բավականին հզոր էին, նրանք կարողանում էին արաբա-պարսկական հակամարտությունը պահել իրենց հսկողության ներքո և դնել որոշակի շրջանակների մեջ: Նրանց հաջողվում էր արաբական և պարսկական վերնախավի ներուժը ծառայեցնել իրենց իշխանության և խալիֆայության ամրապնդման շահերին:

Արաբական և պարսկական վերնախավի հակամարտության դրսևորում էր հանդիսանում նաև Ամին-Մամուն հակամարտությունը: Արաբ մորից ծնված Ամինին գահի թիվ մեկ ժառանգորդ նշանակելը, իսկ ապա նաև խալիֆայության գահին նրա բազմելը, արաբական արխատոկրատիան համարեց իր հաղթանակը և ցնծությամբ ընդունեց այդ իրադարձությունը:

Պարսկական վերնախավը, որը մեկ անգամ չէ, որ առաջնային դերակատարում էր ունեցել խալիֆայության կառավարման համակարգում, նույնիսկ խալիֆաների կրթության և դաստիարակության գործում, հիշենք թեևուզ Բարմաքիներին, Ամինի հաղթանակն ընդունեց որպես իր պարտությունը, որի հետ ոչ մի կերպ չէր ցանկանում հաշտվել: Նա իրեն մխիթարում էր նրանով, որ Յարուն առ-Ռաշիդը, խալիֆայությունը երկու մասի բաժանելով, կայսրության արևելյան մասի, որը հիմնականում բնակեցված էր պարսիկներով և պարսկական մշակույթի ուղորտում գտնվող ժողովուրդներով, փոխարքա նշանակեց պարսկուհի հարձից ծնված Մամունին: Եվ նա հետագայում Ամինի նկատմամբ Մամունի հաղթանակը, որը կռելու գործում մեծ դեր խաղաց, ցնծությամբ ընդունեց որպես իր հաղթանակ և վերադարձ կառավարման ղեկի մոտ:

Իսկ արաբական վերնախավը, ընդհակառակը, Ամինի տապալումն ընկալեց որպես իր պարտությունը, որի հետ այս անգամ արդեն նա չէր ցանկանում հաշտվել:

Ահա այս մոդելը, հակամարտությունը խալիֆայության ամենաազդեցիկ երկու էթնիկական խմբերի միջև, մշտապես գործում էր խալիֆայության համակարգում նաև հետագա տարիներին, Ամինին և Մամունին հաջորդած մյուս խալիֆաների գահակալության շրջանում: Արաբական և պարսկական վերնախավի բացահայտ պայքարը, ինչպես որդը, ներսից վնասեց խալիֆայության կայունությանը, ջլատեց նրա ուժերը և իր վճռորոշ դերակատարումն ունեցավ նրա տկարացման մեջ: Դրանով իսկ նա դարձավ խալիֆայության տրոհմանը նպաստող գործոն:

Խալիֆայության տրոհումը նախապատրաստող գործոն եղավ կրոնա-դավանական հակամարտությունը: Մենք առաջին հերթին նկատի ունենք կրոնական դիմակայությունը իսլամի, որպես տիրապետող կրոնի, շրջանակներում, ներիսլամական հակասությունները և հակամարտությունները:

Իսլամն այդպես էլ չդարձավ միասնական կրոն: Նա ի սկզբանե պառակտված կրոն էր, որի երկու հիմնական ուղղություններն էին սուն-

նիզմը և շիիզմը: Սակայն նրանք որպես ուղղություններ նույնպես միատարր չէին, քանի որ նրանցում առկա էին տարբեր հոսանքներ, որոնք նույնպես բաժանարարական բեռ էին կրում:

Սուննիների և շիաների միջև ընթացող անընդմեջ պայքարը, որը շատ հաճախ վերածվում էր արյունալի բախումների, անգամ պատերազմական գործողությունների, շիական «ինքնակոչ» խալիֆաների հաճախակի ասպարեզում հայտնվելը և այլն, ներսից հյուժում էին խալիֆայությունը և սասանում նրա գոյության հիմքերը: Այլ կերպ ասած, իսլամը չէր ծառայում միասնությանը կամ չէր կարողանում իրականացնել արաբների և մուսուլմանների համախմբումը համայն խալիֆայության մասշտաբով: Եթե նա համախմբում էր, ապա համախմբում էր սուննիներին, շիաներին, իսմայիլականներին, զեյդականներին, խարիջիականներին և կրոնական այլ ուղղություններին առանձին-առանձին, բայց ոչ միմյանց հետ:

Դրությունն ավելի էր բարդանում նրանով, որ կրոնական-դավանական դիմակայությունը մաքուր կրոնական դիմակայություն չէր: Նա որպես կանոն ստանում էր քաղաքական իմաստ և վերածվում պայքարի իշխանության համար: Ուստի սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ այդ պայմաններում կրոնական հակամարտությունն ըստ էության քաղաքական հակամարտություն էր: Յոգուտ այդ տեսակետի է խոսում այն հանգամանքը, որ շիաներն այդպես էլ սուննի Աբբասյաններին չճանաչեցին խալիֆայության լեգիտիմ կառավարողներ, նրանց համարելով իշխանության բռնազավթողներ, գտնելով, որ խալիֆայության միակ օրինական կառավարողներ կարող են լինել միայն շիաները կամ Ալիի հետնորդները:

Աբբասյան խալիֆաները, իհարկե, հասկանում էին շիաների կրոնա-քաղաքական դիրքորոշման վտանգավորությունը խալիֆայության միասնականության և գոյության համար: Այդ պատճառով նրանցից հեռատեսներն առանձին ղեպքերում փորձում էին համաձայնության եզրեր գտնել շիաների հետ: Սակայն այդ փորձերը, սակավ բացառությամբ, ավարտվում էին անհաջողությամբ և խալիֆաները մեկ անգամ չէ, որ շիաների անհնազանդությունը խելոչել են արյան ծովի մեջ: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ներիսլամական հակասությունները հանգեցրին իսլամական ուսմայի տրոհմանը, որն իր հերթին դարձավ գորեղ ազդակ խալիֆայության տրոհման գործընթացում:

Սակայն շուտով թուրքական գվարդիան այնքան ուժեղացավ, որ խալիֆաներն իրենք կախման մեջ ընկան նրանից, իսկ ապա նաև խաղալիք դարձան նրա հրամանատարների ձեռքում: Վերջիններիս համար սովորական երևույթ դարձավ իրենց ոչ հաճելի խալիֆային տապալել, սպանել և գահի վրա նստեցնել իրենց համար ձեռնտու մեկ ուրիշին, որը դառնում էր նրանց խամաճիկը: Այսպես, օրինակ, 847 թ., խալիֆա Վասիկի մահից հետո, թուրքական գվարդիայի հրամանատարները, անտեսելով նրա որոշումն իր մահից հետո գահը փոխանցել իր որդուն, խալիֆա «դարձրեցին» Վասիկի եղբորը, Մութավաքիլին: Սակայն հակասությունները նոր խալիֆայի և նրա գվարդիայի միջև չհարթվեցին և 861 թ. Մութավաքիլը սպանվեց իր գվարդիայի երկու հրամանատարների ձեռքով, իր ավագ որդու, Մուրթասիբի գիտությամբ և հավանությամբ, որոնք այնուհետև գահի վրա նստեցրին նրան: Մուրթասիբը գահակալեց ընդամենը մոտ կես տարի, 861–862 թթ., ապա թունավորվեց:

Խալիֆաներ տապալելու և սպանելու գործում հմտացած թուրքական գվարդիայի «անխոնջ» հրամանատարներն այնքան էին լկտիացել, որ բացեիբաց արհամարհում էին խալիֆաներին, նրանց ծաղր ու ծանակի ենթարկում: Երբ խալիֆա Մութազզը (865–869 թթ.) թույլ փորձ կատարեց ձերբազատվել թուրքական հրամանատարների խնամակալությունից և գանձարանի դատարկ լինելու պատճառով չկարողացավ ժամանակին վճարել նրանց աշխատավարձը, ապա գվարդիայի հրամանատարի կարգադրությամբ նրան վայրենաբար ծեծեցին, նետեցին բանտ, այնուհետև արգելեցին նրան հաց ու ջուր տալ, որի հետևանքով նա սովից և ծարավից մահացավ բանտում: Իսկ 870 թ. հարբած թուրք գվարդիականները գիշերով ներխուժեցին խալիֆա Մուհտեդի ննջարանը և հոշոտեցին նրան:

Նման օրինակները շատ–շատ են: Եվ պետք է ընդգծել, որ թուրքական գվարդիայի խժոժությունները ծանր հարված հասցրեցին խալիֆաների հեղինակությանը:

Այս բոլոր գործոնները միասին հանգեցրին նրան, որ երկրի ներսում ստեղծվեցին քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, կրոնական–դավանական և ռազմական համապատասխան նախադրյալներ Բաղդադից տեղական կառավարողների կախվածության թուլացման, նրանց իրավասությունների ընդլայնման՝ ի հաշիվ խալիֆաների իրավասությունների, և, ի վերջո, Աբբասյան խալիֆայության տրոհման:

Այս երևույթի պատճառները քննարկելիս անհրաժեշտ է նաև հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ տրոհումն ընթացավ Աբբասյան խալիֆայությունում ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման և խորացման պայմաններում: Իսկ ավատատիրությունն ինքնին իր բնույթով անխուսափելիորեն ծնում է անջատողականություն և սնում կենտրոնախույս ձգտումներ: Դա է հաստատում համաշխարհային պատմական փորձը, որը հաստատվում է նաև Աբբասյան խալիֆայության օրինակով:

II. ԱԲԲԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՈՒՄԸ

Աբբասյան խալիֆայությունն իր տրոհման գործընթացով թևակոխեց զարգացման նոր փուլ, որը կարելի է ասել դարձավ նախապատրաստական նրա մայրամուտի համար:

Թուլացած խալիֆաները և խալիֆայական արքունիքը հարկադրված էին իշխանությունը կիսել իրենց լայնածավալ կայսրության օրեցօր հզորացող տեղական կառավարողների և նրանց շուրջը համախմբված տեղական վերնախավի հետ: Շատ շրջաններում ստեղծվեց յուրահատուկ իրադրություն: Տեղական կառավարողները հրաժարվում էին ճանաչել խալիֆաների աշխարհիկ իշխանությունը, ընդունելով նրանց որպես միայն հոգևոր առաջնորդ: Իսկ այն շրջաններում, որտեղ տեղական կառավարողներն իրենց բավականին ուժեղ էին զգում, նրանք հրաժարվում էին խալիֆային ճանաչել նաև որպես հոգևոր առաջնորդ:

Խալիֆայության տարածքում կազմավորվեցին բազմաթիվ մեծ և փոքր անկախ կամ կիսանկախ պետություններ, որոնք այլևս հաշվի չէին մտնում Բաղդադի հետ: Այնպիսի տպավորություն էր ստացվում, կարծես թե վերականգնվում էր այն իրավիճակը, որը գոյություն ուներ մալեբան Արաբական խալիֆայության կազմավորումը:

1. Իդրիսների շիական էմիրությունը Մադրիբում (Մարոկկոյում)

Աբբասյան խալիֆայության տրոհման առաջին ծիծեռնակները եղան Յուսիսային Աֆրիկայի երկրները, որտեղ կազմավորվեցին առաջին անկախ էմիրությունները:

Դա, բացի մեր կողմից նախորդ էջերում նշված հանգամանքներից, բացատրվում է նաև նրանով, որ նրանք հանդիսանում էին խալիֆայության ծայրամասերը, որտեղ Բաղդադի վերահսկողությունը միշտ էլ համեմատաբար թույլ է եղել: Այստեղ իսլամը ավելի ուշ տարածվեց և խոր արմատներ չգցեց: Տեղաբնիկների արաբացումը և իսլամացումը չէր ավարտվել, նրանք ավելի շատ էին կառչած իրենց նախկին պատկերացումներից, հավատալիքներից և ապրելաձևից: Նրանց մոտ ավելի ուժեղ էին հակաաբբասյան տրամադրությունները: Ուստի և դյուրավառ նյութն այստեղ ավելի նկատելի էր, որի մեջ իր որոշակի դերակատարումն ունեցավ այն հանգամանքը, որ տեղաբնիկները, զլխավորապես բերբերները, հարեցին շիիզմին, իսկ որոշ խավեր նրա ավելի էքստրեմիստական ուղղությանը՝ խարիջիականությանը: Դա կանխորոշեց նրանք թշնամական վերաբերմունքը Բաղդադի իշխանությունների նկատմամբ:

Կար նաև մեկ այլ կարևոր հանգամանք: Դեռևս Օմայյան խալիֆաների ժամանակներից սկսած, որը շարունակվեց նաև Աբբասյանների օրոք, շատ ալիականներ կամ շիաներ, խալիֆայության կենտրոնական մասերից փախուստ տալով հալածանքներից, ապաստան էին գտնում և հաստատվում Գյուսիսային Աֆրիկայում: Դեռևս նրանց շարքերից դուրս եկան ապագա տեղական էմիրները:

Դրանց թվին էր պատկանում Մադրիբում (Մարոկկոյում) Իդրիսների դինաստիայի հիմնադիր Իդրիս I իբն Աբդալլահը: Նա Ալիի որդի Գասանի ծոռն էր, որը 785 թ. մասնակցել էր Աբբասյանների դեմ ուղղված շիական հեղաշրջման փորձին Մադրիսայում, Գիջազում:

Չեղաշրջման ծախսողումից հետո, նա փախչում է Եգիպտոս, ապա հաստատվում Մարոկկոյում: Այստեղ նրան հաջողվեց նվաճել բերբերական ցեղապետների համակրանքը և, օգտագործելով իր ծագումնաբանական կապը Ալիի տոհմի հետ, համոզեց նրանց, որպեսզի վերջիններս ճանաչեն նրան որպես իրենց առաջնորդ: 788 թ. նա հիմնեց անկախ էմիրություն, դառնալով նրա առաջին էմիրը, որի կառավարող դինաստիան նրա անունով կոչվեց Իդրիսների դինաստիա: Նա եղավ առաջին շիական դինաստիան պատմության մեջ:

Այս էմիրությունն ունեցավ իր սեփական մայրաքաղաքը՝ Ֆեսը, որտեղ հավաքվեցին հայտնի շիական առաջնորդներ: Նորաստեղծ մայրաքաղաքը դարձավ Իդրիսների էմիրության քաղաքական և տնտեսա-

կան, ապա նաև հոգևոր կենտրոնը, շիաների կողմից պաշտվող սրբական քաղաք:

Իդրիսների էմիրությունը, Աբբասյանների թուլության և հեռու գտնվելու պատճառով, համեմատաբար ազատ էր Բաղդադի սպառնալիքներից: Սակայն նրա համար վտանգավոր հակառակորդներ հանդիսացան Եգիպտոսում կառավարման դեկն իրենց ձեռքը վերցրած Ֆաթիմյան Եգիպտոսը, որի մասին կխոսվի ստորև, և Կորդովայի Օմայյանների խալիֆայությունը: Էմիրությունն իր անկախության համար մաքառում էր նրանց դեմ: X դարի սկզբներին նա վասալական կախման մեջ է ընկնում Ֆաթիմյանները և պարտավորվում նրան հարկ վճարել:

Իդրիսների էմիրությունը գոյություն ունեցավ մինչև X դարի 60-ականների վերջը:

2. Աղլաբիների էմիրությունն Իֆրիկիայում

Այս էմիրությունը ստեղծվեց Իֆրիկիայում՝ Թունիսում: Նրա հիմնադիրը եղավ Իբրահիմ իբն ալ-Աղլաբը 800 թ., որը Խորասանում Աբբասյան խալիֆայի կողմից նշանակված զորահրամանատարի որդին էր: Գարուն առ-Ռաշիդը նրան նշանակեց Իֆրիկիայի կառավարիչ, բայց բավականին յուրօրինակ պայմաններով: Իբրահիմը պարտավորվեց այնտեղ գտնվող արաբական կայազորները պահել առանց Բաղդադի նյութական օգնության, տեղական միջոցների հաշվին: Դեռ ավելին, նա Գարուն առ-Ռաշիդի առջև պարտավորություն վերցրեց ավելացնել Աբբասյան զանձարան մուծվող հարկերը:

Այսպիսի պայմաններով ստանալով այդ նահանգի կառավարումը, ալ-Աղլաբին կարողացավ շատ կարճ ժամանակամիջոցում Իֆրիկիայի վերածել Բաղդադից անկախ էմիրության, որտեղ բոլոր հարցերը լուծվում էին առանց Բաղդադի կարծիքն հաշվի առնելու: Աղլաբիները հատում էին սեփական դրամ, որի վրա անգամ խալիֆայի անունը որպես հոգևոր սյուզերեն, չէր նշվում:

Էմիրության մայրաքաղաքն էր Կայրավանը, որը կառուցվել էր Կարթագենի տեղում: Աղլաբիների ժամանակ տեղի ունեցավ մի կարևոր փոփոխություն, կապված տեղական բնակչության հետ: Նա մինչ այդ լատինախոս էր և քրիստոնեադավան: Ալ-Աղլաբիների քաղաքականության արդյունքում Իֆրիկիայի բնակչությունը դարձավ արաբախոս և իսլամադավան:

Աղլաբիների էմիրությունը գոյատևեց մեկ դարից մի փոքր ավելի, 800–909 թթ., երբ նա ընկավ Ֆաթիմյանների հարվածների տակ:

777 թ. Ալժիրում առաջացավ մեկ այլ էմիրություն նա, որտեղ հաստատվեց Ռուստամների դինաստիան: Նրա երկու հարևան էմիրություններն էլ, արևմուտքից Իդրիսների, իսկ արևելքից Աղլաբիների, ոչ բարեկամական դիրքորոշում էին գրավել Ռուստամիների դինաստիայի նկատմամբ և վերջինները հարկադրված փորձում էին ապավինել Կորդովայի խալիֆայությանը, նրանից ակնկալելով ռազմական օգնություն: Սակայն այս էմիրությունը նա, ինչպես նախորդ երկու հյուսիսաֆրիկյան էմիրությունները, 909 թ. գրի գնաց Եգիպտոսի Ֆաթիմյանների նվաճողական քաղաքականությանը:

Ինչպես տեսնում ենք, երեք էմիրությունների վերացման գործում Աբբասյանները ոչ մի դերակատարում չեն ունեցել, քանի որ նրանք այլևս ի վիճակի չէին վերականգնել իրենց իրական իշխանությունը աֆրիկյան այդ նահանգների վրա:

3. Թուլունիների պետության հիմնումը Եգիպտոսում (868–905 թթ.)

Տրոհման գործընթացն իր մեջ ներառավ նաև Աբբասյան խալիֆայության արաբական և արևելյան նահանգները:

Աբբասյան խալիֆայության համար մեծ հարված եղավ իշխանության կորուստը ռազմավարական և տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող մի այնպիսի կարևոր շրջանի վրա, որպիսին Եգիպտոսն էր:

Եգիպտոսում Բաղդադից անկախ պետության հիմնումը կապված է Ահմադ իբն Թուլունի անվան հետ: Նրա հայրը, ֆերգանացի մի թուրք, և խորթ հայրը, 817 թ. որպես գերիներ Բուխարայի կառավարողի կողմից նվեր ուղարկվեցին խալիֆա Մամունին: Նրանք մտան զինվորական ծառայության մեջ խալիֆայի բանակում և աչքի ընկան իրենց ունակություններով, պարտաճանաչությամբ և խալիֆային նվիրվածությամբ: Աբբասյան խալիֆա Մուրադզան (866–869 թթ.) Ահմադի խորթ հորը նշանակեց Եգիպտոսի փոխարքա, որը եղել է հավանաբար 868 թ.: Այդ նույն թվականին Ահմադ իբն Թուլունը մեկնում է Եգիպտոս և դառնում փոխարքայի օգնականը:

Խալիֆան նրա վրա դրել էր Եգիպտոսում խալիֆայի ֆինանսական շահերը ներկայացնելու և պաշտպանելու շատ կարևոր պարտականությունը: Այդ եռանդուն և փառասեր թուրքը Ֆերգանայից, կարողա-

ցավ շատ կարճ ժամանակամիջոցում իր վերահսկողությունը հաստատել ամբողջ Եգիպտոսի վրա, դառնալ նրա փոխարքան և 868 թ. հռչակել Եգիպտոսի անկախությունը: Թուլունիները հաստատվեցին որպես կառավարող դինաստիա:

Ահմադ իբն Թուլունի գլխավորությամբ հաջողությունն անակնկալի բերեց անգամ խալիֆային, որը ոչինչ չկարողացավ անել կանխելու Եգիպտոսի կորուստը: Նրա առաջին քայլերից մեկը եղավ ցույց տալ խալիֆային, որ ինքն այլևս ենթակա չէ նրան: Եվ երբ նոր խալիֆա Մուրամիդը, որը զբաղված էր զանջիների ապստամբությունը ճնշելով և այդ կապակցությամբ ֆինանսական նեղ դրության մեջ էր հայտնվել, 877 թ. դիմեց Ահմադին ավելացնել խալիֆայության գանձարանը մուծվող հարկերի չափաբաժինը, Ահմադը մերժեց խալիֆայի այդ օրինական պահանջը և հավաքվող հարկերը նա պահեց իր գանձարանում: Դեռ ավելին, նա Եգիպտոսից վտարեց խալիֆայական ֆինանսական պաշտոնյային: Դա կարևոր քայլ էր Եգիպտոսի անկախության ճանապարհին, որն ավելի ամրապնդվեց, երբ Ահմադն սկսեց սեփական դրամ հատել:

Խալիֆայի եղբայր Մուվաֆֆակը, որը խալիֆայության փաստացի ղեկավարն էր, 877 թ. հատուկ զորաբանակ ուղարկեց Ահմադի դեմ, նպատակ ունենալով նրան պատժել և հեռացնել իր զբաղեցրած պաշտոնից: Սակայն դա նրան չհաջողվեց, նրա զորքերը պարտություն կրեցին: Իսկ Ահմադը, օգտվելով իր ռազմական հաջողությունից, այդ նույն թվականին գրավեց Սիրիան և Պաղեստինը: Սիրիայում իր տիրապետությունն ամրապնդելու նպատակով, նա Ալլուուն կառուցեց ռազմածովային բազա և ուժեղացրեց իր դիրքերը Միջերկրական ծովի արևելյան ափերում:

Ահմադ իբն Թուլունը, որը կառավարեց մոտ 14 տարի, 868–884 թթ., ընդհանրապես մեծ ուշադրություն էր դարձնում ռազմական գործին, նույնիսկ այն աստիճանի, որ որոշ մասնագետներ նրա պետությունը համարում են խիստ ռազմականացված կազմավորում: Նա ստեղծեց մոտ հարյուրհազարամոց լավ զինված և կարգապահ բանակ, որի կորիզը կազմում էին թուրքերը և սևամորթները, որոնք ծառայության մեջ մտնելով, հավատարմության երդում էին տալիս ոչ թե պետությանը, այլ անձամբ Ահմադին:

Ռազմական գործի հետ միասին նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում գյուղատնտեսությանը, մասնավորապես ոռոգման համակարգին, ինչպես նաև արվեստների և մշակույթի զարգացմանը:

884 թ. Ահմադին փոխարինեց նրա որդին՝ խուճարավայրը, որը կառավարեց մինչև 995 թ.: Ի տարբերություն իր հորը, նա վարում էր ցոփ ու շռայլ կյանք, որի համար նրան ուղղափառները կոչել են «անհավատ»:

Ալ-Մուվաֆֆակը, առնելով Ահմադ իբն Թուլունի մահվան լուրը, իր գորաբանակը շարժեց Եգիպտոս, ենթադրելով, որ նրա որդին, խուճարավայրին ավելի թույլ կլինի և հնարավոր կլինի վերականգնել Աբբասյան խալիֆայության իշխանությունը Եգիպտոսում: Սկայն նա սխալվեց: Խալիֆայական բանակը կրկին պարտություն կրեց և Մուվաֆֆակը ստիպված եղավ ճանաչել Թուլունիների ժառանգական իրավունքը Եգիպտոսում և Սիրիայում: Դրա դիմաց Թուլունիները պարտավորվում էին ոչ մեծ հարկ վճարել խալիֆային և ուրբաթօրյա աղոթքի ժամանակ հիշատակել նրա անունը:

Սակայն Ահմադ իբն Թուլունի չորրորդ հաջորդի, Շայբանի ժամանակ (904–905 թթ.) Եգիպտոսը կրկին հայտնվեց Աբբասյանների տիրապետության ներքո:

935–969 թթ. Եգիպտոսն ունեցավ նոր կառավարողներ, ի դեմս Իխշիդների («իխշիդ» պարսկերեն նշանակում է «իշխան»): Աբբասյան խալիֆա առ-Ռադին 935 թ. Եգիպտոսի կառավարիչ նշանակեց Մուհամմադ ալ-Թուլոջին: Նա նույնպես թուրք էր Ֆերգանայից, որի հայրը ժամանակին ծառայել էր Թուլունիների բանակում: Խալիֆայի կողմից նման քայլը պատճառաբանվում էր նրա մտավախությամբ, որ Ֆաթիմյանները կարող էին ներխուժել Եգիպտոս, իսկ Աբբասյանները չէին կարող կանխել դա: Նրանց պետք էր ուժեղ անձնավորություն, որը կարողանար կանխել այդ ներխուժումը: Մուհամմադ իբն Թուլոջ ալ-Իխշիդը ստեղծեց հզոր բանակ, որը մոտ 30 տարի կարողանում էր հաջողությամբ դիմագրավել Ֆաթիմյանների ոտնձգությունները Եգիպտոսի հանդեպ:

Դրա գիճը եղավ այն, որ Իխշիդները նվաճեցին ինքնուրույնություն Եգիպտոսի կառավարման հարցերում: Նրանց տիրապետության տակ անցան նաև Սիրիան և Պաղեստինը: 940 թ. Մեքքան և Մադինան նույնպես անցան Իխշիդների տիրապետության տակ: Այդ ժամանակներից ի վեր Յիջազը մի քանի դար մնաց կապված Եգիպտոսին:

Թե՛ Թուլունիները, և թե՛ Իխշիդները, ձեռք բերելով փաստական անկախություն և ինքնուրույնություն, այդուհանդերձ, չէին ցանկանում դուրս գալ Աբբասյան խալիֆայության կազմից: Նրանց նպատակն էր ի-

րենց հանձնված տարածքներում հաստատել իրենց անձնական և դիմաստիական իշխանությունը:

4. Թահիրիների էմիրությունը Խորասանում

Տրոհման գործընթացն իր յուրահատկությունն ունեցավ Աբբասյան խալիֆայության արևելյան նահանգներում, որն արտահայտվեց նախ և առաջ նրա արմատական բնույթի մեջ: Այստեղ ձևավորված էմիրությունները, ի տարբերություն մի շարք այլ շրջաններում հայտնված էմիրությունների, հանդես էին գալիս հոգուտ լրիվ անկախության և չէին ցանկանում Աբբասյան խալիֆայության հետ պահպանել որևէ, անգամ հոգևոր-կրոնական կապեր:

Այստեղ կար նաև մեկ այլ յուրահատկություն: Եթե Թուլունիների և Իխշիդների էմիրությունները հիմնվում էին եկվոր թուրք վերնախավի կողմից, որոնք արմատներ չունեին տեղական բնակչության մեջ, և նրանց հենարանը հանդիսացող ռազմական ուժերի կորիզը կազմում էին վարձկանները՝ թուրքերը, սևամորթները, անգամ հույները և այլն, ապա արևելյան նահանգներում կազմավորված էմիրություններն իրենց էթնիկական պատկանելությամբ հանդիսանում էին իրանական:

Նման բնույթի էր 821 թ. Խորասանում հիմնված Թահիրիների էմիրությունը: Իրանական մավալ Թահիր իբն ալ-Յուսեյն Խորասանին քաղաքական ասպարեզում հայտնվեց 810-ական թվականներին, երբ նա անցավ Մամունի կողմը, Ամինի դեմ վերջինիս պայքարի ժամանակ: Միաջբանի Թահիրը պատերազմական գործողությունների ժամանակ իրեն դրսևորեց փայլուն կերպով, արժանանալով խալիֆա Մամունի ուշադրությանը, որը 820 թ. նրան նշանակեց Բաղդադից արևելք ընկած խալիֆայական բոլոր նահանգների կառավարիչ: Նրա քաղաքական կենտրոնը դարձավ Խորասանը՝ Մերվ քաղաքով: Խալիֆան նրան տվեց ամենալայն լիազորություններ Խորասանում և Մավարանահիրում, իսկ նրա որդուն, Աբդալլահ իբն Թահիրին օժտեց համանման իշխանությամբ Եգիպտոսում և Սիրիայում:

Թահիր իբն ալ-Յուսեյնը, երկու տարի անց դրսևորեց անհնազանդություն Մամունի հանդեպ: 822 թ. նրա իրամանով առաջին անգամ ուրբաթօրյա խուտբայում, աղոթքի ժամանակ, չհիշատակվեց խալիֆա Մամունի անունը, որը համարվում է քաղաքական մարտահրավեր խալիֆային և ծանր հանցանք նրա դեմ: Թահիրը դրա համար վճարեց իր

կյանքով: Նրան գտան խեղդամահ արված իր անկողնում, որի հետքերը տանում էին Բաղդադ: Այդուհանդերձ, Մամունը չկարողացավ թափափուկներին հեռացնել խորասանի կառավարումից:

Թափափուկն և նրա ավագ որդու մահից հետո, իշխանությունն անցավ նրա մյուս որդուն, Արդալլահ իբն Թափափուկին (828–845 թթ.): Նրա և նրա հաջորդների օրոք էմիրությունն ավելի զորացավ և ընդարձակվեց: Նրա սահմանները հասան մինչև Յնդկաստան և նրա կազմի մեջ մտան Թաբարստանը և Իրանի այլ շրջաններ: Այդ պատճառով էմիրության մայրաքաղաքը Մերվից տեղափոխվեց Նիշապուր:

Թափափուկները մեծ նշանակություն էին տալիս տնտեսության, հատկապես գյուղատնտեսության զարգացմանը, հովանավորում էին մշակույթը, գրականությունը և գիտությունը: Նրանք հենվում էին պարսկական և արաբական հողատերերի վերնախավի վրա, որի զարգացման համար Թափափուկները ստեղծում էին բարենպաստ պայմաններ: Սակայն նրանք շատ խիստ և անհանդուրժող էին շիաների, մասնավորապես նրանց գաղափարախոսների և քարոզիչների նկատմամբ:

Թափափուկները խորհրդանշական հարկ վճարելով Բաղդադին, մնացած բոլոր հարցերում լրիվ անկախ էին խալիֆայությունից:

Թափափուկների դինաստիան ընկավ 873 թ., և վերջին էմիր Մուհամմադը հեռացավ Նիշապուրից, բարձրացող Սաֆֆարիների հարվածների տակ, որի տիրապետության ներքո հայտնվեցին ընդարձակ տարածքներ, այդ թվում և խորասանը:

5. Սաֆֆարիների էմիրությունը

Չերթական էմիրությունն Արբասյան խալիֆայության տարածքում հայտնվեց Մուհամմուն, որը Թափափուկների տիրույթների մի մասն էր կազմում: Նրա հիմնադիրը եղավ Յակուբ իբն ալ-Լայս աւ-Սաֆֆարը, որն արհեստով պղնձագործ էր՝ «Սաֆֆար», և այդ անունով էլ կոչվեց նոր էմիրությունը և կառավարող դինաստիան:

Մուհամմուն խալիֆայության զանազան մասերից փախել և կենտրոնացել էին տարբեր աղանդներին, հատկապես խաբիզիներին պատկանող և իր վիճակից դժգոհ մեծաքանակ մի ամբոխ, տարբեր տեսակի արկածախնդիրներ, ավազակներ և մութ անցյալ ունեցող այլ մարդիկ: Նրանցից կազմվել էին ավազակային խմբեր, որոնք զբաղվում էին կողոպուտով, առաջացնելով տեղական բնակչության, առաջին հեր-

թին հողագործների, արհեստավորների, առևտրականների և արդար վաստակով ապրող այլ խավերի խոր դժգոհությունը, որոնք պահանջում էին վերջ տալ ավազակային խմբակային հարձակումներին և հաստատել օրինականություն:

Յակուբ իբն ալ-Լայսը շատ արագ հասկացավ, թե ինչ մեծ ներուժ ունի կուտակված դժգոհությունը, որը ճիշտ օգտագործելու դեպքում կարելի է հասնել քաղաքական փառասիրական մեծ նվաճումների: Եվ նա դիմեց վճռական քայլերի: Նա սկսեց նրանից, որ իր շուրջը հավաքելով դժգոհների մեծ զանգված, կամավորության սկզբունքով ստեղծեց զինված ջոկատներ, որոնց նպատակն էր կարգ ու կանոնի հաստատումը և ավազակային խմբերի սանձահարումը: Սակայն շատ շուտով ի հայտ եկավ, որ նրանց կարևորագույն պահանջներից էր նաև պաշտպանել ուղղափառ սուննիզմը, որն անմիջականորեն ուղղված էր խաբիզիների գաղափարախոսության և ծայրահեղական գործողությունների դեմ: Ինչպես հայտնի է, սուննիզմը խաբիզիականությունը դատում է հերձվածության շարքը, դիտելով այն վտանգավոր և ծայրահեղական մոլորություն: Յակուբն ընդհանուր առմամբ այդ խնդիրը լուծեց հաջողությամբ, նահանգում հաստատվեց կարգ ու կանոն, որը բարձրացրեց նրա հեղինակությունը:

Այնուհետև նա սկսեց իր տարածքների ընդարձակումը: Միստանի անմիջական հարևաններն էին Մակրանը հարավում, Քերմանը և Ֆարսը արևմուտքում, խորասանը հյուսիսում և Աֆղանստանն արևելքում: Յակուբը նախ գրավեց Քերմանը և Ֆարսը, ապա նաև Աֆղանստանը:

873 թ. նրա զորքերը ներխուժեցին խորասան և կանգ առան նրա մայրաքաղաք Նիշապուրի մոտ: Աւ-Սաֆֆարը պահանջեց էմիր Մուհամմադ աթ-Թափափուկից անձնատուր լինել և իրեն փոխանցել իշխանությունը: Մուհամմադը նրան տվեց հետևյալ պատասխանը. «Եթե դու եկել ես ուղղափառների վեհապետի հրամանով, ապա ցույց տուր քո փաստաթուղթը, որպեսզի ես քեզ զիջեմ փոխադրաբայությունը, եթե ոչ՝ հեռացիր»: Շատ հետաքրքիր է աւ-Սաֆֆարիի պատասխանը Թափափուկների վերջին էմիրին: Նա ձեռքը դնելով իր սրի վրա ասում է. «Ահա իմ փաստաթուղթը և դրոշը»: Նիշապուրն ընկավ և խորասանը նույնպես անցավ նրա տիրապետության ներքո:

Շուտով նրա զոհերը դարձան Թաբարստանը և Շիրազը: Այս բոլոր հարուստ նահանգներից նա մեծ ավար էր վերցնում, որով զինում էր իր բանակը և հոգում այլ ծախսեր:

Խալիֆա ալ-Մութամիդը և նրա եղբայր Մուվաֆֆակը, որը խալիֆայության փաստացի ղեկավարն էր, սկզբնական շրջանում առանձնապես բանի տեղ չէին դնում Յակուբ աս-Սաֆֆարին, իսկ նրա բանակը համարում էին կիսաավազակային, անկարգապահ մի խառնամբոխ: Սակայն Յակուբի կողմից Թահիրիների դինաստիայի տապալումը և ընդարձակ տարածքների նվաճումը ստիպեց նրանց փոխել իրենց դիրքորոշումը և հաշվի նստել նրա հետ: 875 թ. խալիֆա ալ-Մութամիդը Յակուբ իբն ալ-Լայս աս-Սաֆֆարին պաշտոնապես ճանաչեց Սիստանի էմիր, որով օրինականացվում էր Սիստան էմիրության ստեղծումը, իսկ Սաֆֆարիները հաստատվում էին որպես կառավարող դինաստիա:

Դրանով իսկ Աբբասյան խալիֆայությունը մեկ անգամ ևս ցուցադրեց իր քաղաքական թուլությունը և խալիֆայությունը որպես մեկ կենտրոնացված պետություն պահպանելու անկարողությունը:

Բայց հարցը միայն դրանով չսահմանափակվեց: Աս-Սաֆֆարիին խալիֆան ճանաչեց նաև Խորասանի, Թաբարստանի, Քերմանի և Ֆարսի էմիր: Փաստորեն նա դարձավ համարյա ամբողջ Դարսկաստանի տիրակալը: Սարսափահար խալիֆան և նրա եղբայրը պատրաստ էին նրան առաջարկել նաև Բաղդադի ռազմական հրամանատարությունը, սակայն աս-Սաֆֆարը մերժեց: Նա չէր ցանկանում լինել ռազմական հրամանատար խալիֆայի, հատկապես նրա եղբոր Մուվաֆֆակի, որը համարվում էր ուժեղ անձնավորություն, աչքի տակ: Աս-Սաֆֆարն ավելի հեռուն էր նայում և փայփայում ավելի մեծ և փառասիրական ծրագրեր: Նա ձգտում էր գրավել Բաղդադը և դառնալ խալիֆայության տիրակալը:

876 թ. աս-Սաֆֆարը շարժվեց Բաղդադի վրա և ճանապարհին գրավեց Վասիտը: Հարձակման պահը պատահական չէր ընտրված: Այդ ժամանակ խալիֆայության զորքերը կենտրոնացված էին Իրաքի հարավում և զբաղված էին զանջիների ապստամբությունը ճնշելով: Բաղդադի գլխին լուրջ սպառնալիք էր կախված: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, Մուվաֆֆակը գործեց արագ և վճռականորեն: Նա զանջիների դեմ կռվող խալիֆայական բանակը շտապ հետ կանչեց և այդ լավ զինված և մարզված բանակը նետեց աս-Սաֆֆարի զորքերի դեմ: Նրանք պարտության մատնեցին աս-Սաֆֆարին և հետ վերցրեցին Վասիտը, վերացնելով Բաղդադին սպառնացող վտանգը:

Աս-Սաֆֆարը մահացավ 879 թ. և նրան փոխարինեց նրա եղբայր Ամրը (879–901 թթ.): Նա նույնպես կիսում էր Իրաքին տիրանալու իր եղ-

բոր փառասիրական նկրտումները: Բայց դա չհաջողվեց և նա ստիպված հաշտություն կնքեց խալիֆայի հետ և դժկամությամբ հրաժարվեց Իրաքը և Բաղդադը գրավելու մտքից:

Այդ անհաջողությունը Ամր աս-Սաֆֆարը ցանկացավ փոխհատուցել արևելքում նոր նվաճումներով: Նա 90–ականներին երկու անգամ փորձեց գրավել Մավարաննահրը, սակայն երկու անգամ էլ պարտություն կրեց Սամանիների էմիր Իսմայիլ իբն Ահմադից, իսկ վերջին անգամ զերի ընկավ: Դրանից հետո Սաֆֆարիների պետությունը քայքայվեց և դադարեց գոյություն ունենալուց:

6. Սամանիները

874 թվականից խալիֆայության արևելյան մասում, Մավարաննահրում սկսեց բարձրանալ մի նոր էմիրություն, որն այնուհետև վերածվեց մի ընդարձակ պետության և գոյություն ունեցավ մինչև 999 թ.: Խոսքը Սամանիների պետության մասին է:

Սամանը կամ Սաման–խուդան, տոհմի նահապետը, որի անունով կոչվեց էմիրությունը և դինաստիան, զրադաշտական մի ազնվական տաջիկ էր Բալխից, որն ընդունել էր իսլամ: Իսլամ ընդունելը լայն հնարավորություններ բացեց նրա թոռների առջև, որոնք Խորասանում զինվորական ծառայության անցան խալիֆա ալ-Մամունի մոտ: Սաման–խուդայի չորս թոռները, խալիֆային նվիրվածության համար, 819 թ. ստացան չորս կարևոր քաղաքների՝ Սամարղանդի, Ֆերգանայի, Շաշի և Հերաթի կառավարումը: Սակայն Սամանիների դինաստիայի հիմնադիրը 874 թ. եղավ Նասր իբն Ահմադը, որը 875 թ. միավորեց Սամանիներին պատկանող տիրույթները Մավարաննահրում և Խորասանում, ստեղծելով Սամանիների էմիրությունը: Խալիֆա ալ-Մութամիդը Նասր I իբն Ահմադին նշանակեց էմիր, որը կառավարեց մինչև 892 թ.:

Սամանիներն անընդհատ ընդարձակում են իրենց տիրույթները և Նասր II իբն Ահմադի ժամանակ (913–943 թթ.) Սամանիների էմիրության մեջ, ի հավելումն Մավարաննահրի և Խորասանի, արդեն մտնում էին Սիստանը, Քերմանը, Ջուրջանը, Ռեյը և Թաբարստանը:

Սամանիները վարում էին շատ հաշվեհարկատ և զգույշ քաղաքականություն: Նրանք արտաքնապես ցուցադրում էին լոյալություն Աբբասյանների հանդեպ, բայց իրականում նրանց հետ հաշվի չէին նստում և էմիրության սահմաններում ու ներքին հարցերում լրիվ անկախ էին:

Նրանց մայրաքաղաքը Բուխարան էր, սակայն մեծ դերակատարում ունեցր նաև Սամարղանդը:

Սամանիները հովանավորում էին գիտության, գրականության և մշակույթի զարգացումը, որոնք կարելի էր ասել մեծ ծաղկում ապրեցին: Նրանց օրոք նոր դարաշրջան սկսվեց պարսկական գրականության զարգացման մեջ: Սամանիների դարաշրջանում, X դարում էին ստեղծագործում Ֆիրդուսին, որը գրեց իր սքանչելի «Շահ-Նամեն», Դակիկին, Ռուդակին և պարսկական պոեզիայի այլ աստղերը: Սամանիների հրավերով և հովանավորությամբ Բուխարայում հաստատվեց երիտասարդ Իբն Սինան, միջնադարի բժշկապետերից մեկը, որը լայն հնարավորություն ստացավ Բուխարայի արքայական հարուստ գրադարանում ծանոթանալ համաշխարհային գիտության նվաճումների հետ և բժշկության բնագավառում անել հայտնագործություններ, որոնք մինչև օրս չեն կորցրել իրենց նշանակությունը և գիտական արժեքը: Մեծ զարգացում ապրեց նաև թարգմանչական գործունեությունը: Արաբական շատ աղբյուրներ, այդ թվում և պատմագիտական բնույթի, թարգմանվեցին պարսկերեն, ինչպես աթ-Թաբարիի Պատմությունը, որն իրականացրեց Բալամին:

Սակայն Սամանիների վերելքը երկար չտևեց և X դարի երկրորդ կեսից սկսվում է նրա թուլացումը, ապա և անկումը: Դրանում իր դերը խաղացին հակասությունների սրումը երկրի ներսում, կենտրոնախույս ուժերի հակադրվելը էմիրների կենտրոնաձիգ քաղաքականությանը, ներդինաստիական խարդավանքներն ու երկպառակությունները և այլն: Դրան զուգահեռ ուժեղանում են թուրքական տարրի դիրքերը էմիրությունում, այդ թվում և արքունիքում:

Էմիրության համար մեծ սպառնալիք են ստեղծում թուրքական քոչվոր ցեղերը հյուսիսից: Միջին Ասիայի սահմանները դառնում են Իրանի և Թուրանի միջև պայքարի սահմանագիծ: Ինչպես ճիշտ նշում է Ֆ. Զիթթին, «Պայքարը իրանականության և թուրանականության միջև իսլամի սահմանամերձ տարածքներին տիրապետելու համար իսլամի չորրորդ դարում (X դ. — Ն. Գ.), լուկ նախերգանքն էր ավելի մռայլ զարգացումների: Այդ պահից ի վեր մենք տեսնում ենք, որ այս թուրքերը խաղում են ավելի ու ավելի կարևոր դեր համաշխարհային գործերում, մինչև որ նրանք վերջնականապես կլանեցին Բաղդադի խալիֆայի իշխանության մեծ մասը, իրականում մինչև որ նրանք հիմնեցին իրենց սե-

փական, Օսմանյան, խալիֆայությունը «Բուֆորի ափերին գտնվող Բաղդադում»:

7. Կարախանները և Ղազնևիները

Թուլացած Սամանիների էմիրությունը սկսում են կտցահարել մի կողմից Կարախանները, իսկ մյուս կողմից Ղազնևիները: Երկուսն էլ ներկայացնում էին թուրքական քոչվոր էթնոսը:

Կարախանները որպես դինաստիա ներկայացնում էին թուրքական կարլուկ քոչվորներին, որոնք միայն X դարի կեսերին էին իսլամ ընդունել: Տափաստանային այդ քոչվորները 992 թ. Բուղրա խանի գլխավորությամբ ներխուժեցին Մավարաննահր և տիրացան Բուխարային: 999 թ. Կարախանները Ղազնևիների հետ միասին կիսեցին Սամանիների տիրույթները: Նրանց անցավ Մավարաննահիրը, իսկ Ղազնևիներին՝ հորասանը:

Կարախանների պետությունը գոյատևեց 992 թ. մինչև 1211 թ., և ընկավ բարձրացող խորեզմշահերի հարվածների տակ:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ղազնևիներին, ապա Աֆղանստանում հիմնված այդ պետությունը, որի մայրաքաղաքն էր Ղազնահը, որի անունով էլ կոչվեց դինաստիան և պետությունը, զգալի դերակատարում ունեցան տարածաշրջանում X–XII դարերում: Նրանց առաջնորդ Մահմուդը (998–1030 թթ.) դադարեց ենթարկվել Սամանիներին, նրանցից խլեց հորասանը և սկսեց կառավարել որպես անկախ սուլթան, մի տիտղոս, որն աստիճանաբար մուտք գործեց հատկապես ծագումով թուրք առաջնորդների տիտղոսացանկում:

Ղազնևիները բացի հորասանից նվաճեցին Ռեյը և Սպահանը Իրանում, Թուխարստանը Բալխով հանդերձ, Անու Դարյայի շրջակա տարածքների մի մասը և Սիստանը: Մահմուդն ընդհանուր առմամբ 17 արշավանք ձեռնարկեց Զնդկաստանի դեմ, որի արդյունքում նա գրավեց Փենջաբը, Մուլթանը և Սինդի մի մասը: Այսպիսով, Ղազնևիները ստեղծեցին մի ընդարձակ և հզոր պետություն:

Ինչ վերաբերում է նրանց փոխհարաբերություններին Աբբասյան խալիֆայի հետ, ապա Մահմուդը ձևականորեն ճանաչում էր խալիֆա ալ-Կադիրին որպես իր սյուլզերենը, որի համար խալիֆան նրան շնորհեց «Յաման ադ-Ղավլա», այսինքն «Պետության աջ ձեռքը» տիտղոսը: Դրանով էլ սահմանափակվեց նրանց հարաբերությունների ոլորտը:

Ղազնիները մնացած բոլոր հարցերում ինքնուրույն էին և գործում էին խալիֆայությունից լրիվ անկախ:

Մահմուդը և նրա հաջորդները հատում էին իրենց սեփական դրամը: Նրանք իրենց մայրաքաղաքը կառուցապատել էին հոյակերտ շինություններով և քանք չէին խնայում այն վերածել գրական և գիտական կենտրոնի, իրենց շուրջը համախմբելով ժամանակի շատ երևելի դեմքերի: Նրանց մեջ էին պատմիչներ ալ-Ուտբին, հռչակավոր ալ-Բիրունին և այլ կրթված և գիտուն մարդիկ: Ղազնահ տեղափոխվեց և շարունակեց «Շահ-նամեի» վրա իր աշխատանքները Ֆիրդուսին:

Մահմուդի մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 1030 թ., Ղազնիների պետությունն սկսեց թուլանալ և տարածքներ կորցնել: Առաջին և լուրջ հարվածը հասցրեցին սելջուկները, որոնք գրավեցին Խորասանը և Խորեզմը, ապա նաև Նիշապուրը, որտեղ Թուղիլը 1038 թ. իրեն հռչակեց սուլթան և դրեց սելջուկյան պետության հիմքերը: Ամբողջ XI դարն անցավ կատաղի պայքարով Ղազնիների և սելջուկների միջև: Պայքարն ընթանում էր հիմնականում Արևմտյան Աֆղանստանի և Սիստանի համար: Բայց, այդուհանդերձ, մահացու հարվածը Ղազնիների պետությանը հասցրեցին ոչ թե սելջուկները, այլ Ղուրիները, որոնք հաստավել էին Կենտրոնական Աֆղանստանում: Նրանք 1186 թ. գրավեցին Ղազնիների մայրաքաղաք Ղազնահը և վերջ տվեցին այդ պետության գոյությանը:

III. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

1. Անկախության նվաճման արտաքին և ներքին նախապայմանները

Աբբասյան խալիֆայության թուլացումը արտաքին բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց Հայաստանի համար վերանվաճելու իր անկախությունը և վերականգնելու իր պետականությունը:

Խալիֆայության տրոհումն առանձին էմիրությունների, որի մասին խոսվեց վերևում, նրա տնտեսական և ռազմական տկարացումը, կենտրոնական իշխանության թուլացումը, որոշ դեպքերում անգամ անդամալույծ վիճակը, նրան հնարավորություն չէին տալիս արագորեն արձագանքելու անձայրածիր կայսրության զանազան մասերում տեղի

ուներող իրադարձություններին և համարժեք վճռական քայլերի դիմելու տրոհման գործընթացը կանխելու համար: Խալիֆան և արքունիքը, չնայած համառ դիմադրությանը և հակառակ իրենց ցանկությանը, հարկադրված էին նահանջել և զիջումներ անել վարչատարածքային կազմավորումներին, էմիրություններին, նրանց «շնորհելով» տարբեր աստիճանի ինքնուրույնություն:

Այդպիսի իրադրությունը մեծապես բարենպաստ եղավ Հայաստանի համար, որը կարողացավ մեծ հմտությամբ օգտագործել արտաքին նպաստավոր իրադրությունը և դրսևորելով քաղաքական կամք, բարոյական մեծ ոգի ու վճռականություն, անկախության վերականգնումը դարձնել օրակարգի հարց:

Արտաքին բարենպաստ գործոնների մեջ հարկ է հիշատակել նաև Բյուզանդիայի հարաբերական հզորացումը, որն ավելի ակտիվ քաղաքականություն էր վարում Աբբասյան խալիֆայության նկատմամբ, խրախուսում խալիֆայության տրոհման գործընթացը և օգնում խալիֆայության դեմ հանդես եկող ուժերին: Իսկ դա նշանակում էր, որ հայ նախարարներն անհրաժեշտության դեպքում կարող էին ակնկալել բյուզանդացիների օգնությունը և խաղալ արաբա-բյուզանդական հակասությունների վրա:

Բարենպաստ դասավորվեցին նաև ներքին պայմանները: Դրանց մեջ առաջին հերթին պետք է ընդծել անկախության գաղափարի համակումը Հայաստանի բոլոր խավերին՝ նախարարներին, շինականներին, զինվորականներին և հոգևորականներին: Հայ հասարակության բոլոր դասերը համամիտ էին արաբական տիրապետության թոթափման և Հայաստանի անկախ պետականության վերականգնման հարցում և պատրաստ էին ամենայն զոհողության:

Խալիֆայության անընդհատ թուլացմանը զուգահեռ ուժեղանում էին հայ նախարարների դիրքերը, նրանց տնտեսական և ռազմական ուժը: Անկախության վերականգնման շարժումը գիտակցաբար, և ոչ թե ակամայից, գլխավորում էին հայ նախարարները: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ դա այն երջանիկ պահերից մեկն էր, երբ հայերը ազգովին միակամ էին, ուներին պայքարի համար պատրաստ ղեկավարություն և, որ պակաս կարևոր չէ, պատրաստ էին մինչև վերջ գնալու նրա հետևից:

Իր դերը խաղաց նաև հայ նախարարների աստիճանակարգում և կազմում բնական ճանապարհով տեղի ունեցած մի էական փոփոխություն: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ դարեր շարունակ առաջնակարգ

դերակատարում է ունեցել Մամիկոնյան նախարարական տունը, որին պատկանում էր սպարապետի իրավունքը: Նա մշտապես ազնվորեն ծառայել է հայոց թագավորներին ու պետականությանը և անցնջելի հետք թողել հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Մամիկոնյանները միշտ առաջինն են իրենց վրա վերցրել հարվածները և կյանքը զոհել Հայաստանի համար: Այդ երկարատև պայքարում նրանք արյունաքամ եղան և, ի վերջո, IX դարի կեսերին թուլացան և իրենց տեղը, ինչպես և Կամսարական նախարարական և այլ տները, զիջեցին հայ նախարարական մյուս բարձրացող տոհմերին, առաջին հերթին Բագրատունիներին:

Բագրատունիները իրենց խիզախությամբ բնավ չէին զիջում Մամիկոնյաններին: Ի դեմս այդ հինավուրց հայկական նախարարական տոհմի, հայ ժողովուրդը գտավ արժանավոր ղեկավար ուժ, որը հաջողությամբ խիզախությունը զուգակցում էր հաշվենկատ, սթափ և հեռատես քաղաքականության և նրբին դիվանագիտության հետ: Շնորհիվ այդ հատկանիշների, Բագրատունյաց նախարարական տունը դարձավ հայ իրականության ղեկավար քաղաքական և ռազմական ուժը, որը և գլխավորեց հայերի պայքարը խալիֆայության դեմ, իրականացնելով հայոց հողի վրա անկախ պետություն ունենալու հայ ժողովրդի իղծերը:

Մեծացավ նաև հայ նախարարական այլ տների, հատկապես Արծրունիների և Սյունյաց իշխանների քաղաքական կշիռը, որոնք սատարեցին Բագրատունիներին Հայաստանի անկախության համար պայքարում:

Կարելի է ասել, որ անկախության համար պայքարի պատրաստ հայ ժողովուրդը պատմական այդ բախտորոշ պահին ունեցավ արժանի ղեկավարություն:

Եվ, վերջապես, խոսելով ներքին գործոնների մասին, անհրաժեշտ է շեշտել հայերի անկոտրում կամքը: Նրանք մեկ անգամ չէ, որ ապստամբվել էին Աբբասյան խալիֆայության տիրապետության դեմ, և խալիֆաները մեկ անգամ չէ, որ ճնշել էին հայերի ապստամբությունները: Հիշենք, թեևուզ, 703, 747–750 և 774–775 թթ. ապստամբությունները, որոնք հայոց միջնադարյան պատմության ամենափայլուն հերոսական էջերից էին: Եվ չնայած նրանց պարտություններին, դրանք սասանում էին Աբբասյանների տիրապետությունը Հայաստանում, հայերի մարտական ոգին մնում էր անկոտրում, իսկ օտարի տիրապետության վերացումը հայոց աշխարհից՝ հայերի նվիրական նպատակը:

Դրա նոր հաստատումը հանդիսացավ հայերի 850–852 թթ. ապստամբությունը, որը գլխավորեցին հայոց իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունու երկու որդիները՝ Աշոտն ու Դավիթը և Սասունի ու Խուֆի հայ լեռնականների առաջնորդ Խութեցի Յովմանը: Ապստամբները հարձակվեցին Մուշը գրաված արաբական ոստիկան Յուսուֆի վրա, ջախջախեցին նրա զորքերը, ազատագրեցին Մուշը և սպանեցին Յուսուֆին, որը կալանավորել և Սամարրա էր ուղարկել հայոց իշխանաց իշխանին:

Մուշում տարած հաղթանակի լուրը տարածվեց ամբողջ Հայաստանով մեկ: Ապստամբներին միացան հայկական նոր շրջաններ, որը թույլ է տալիս ասելու, որ ապստամբությունը համընդհանուր բնույթ ընդունեց:

Ապստամբվեցին նաև Քարթլին և Կախեթը: Վրաց ապստամբները կապերի մեջ էին հայ ապստամբների հետ: Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին հորդորել էր վրացիներին դիմադրել արաբներին և թույլ չտալ արաբական պատժիչ ջոկատներին մտնել իրենց երկիրը:

Խալիֆա Մութավաբիլը, առնելով արաբների պարտության և Յուսուֆի սպանության բոթը, 852 թ. հավաքեց մեծաքանակ զորք հայերին և վրացիներին պատժելու համար: Արաբները Բուղա զորահրամանատարի գլխավորությամբ ներխուժեցին Հայաստան, առաջին հարվածը հասցնելով Սասունին և Խութին, մեծ ավերածություններ գործելով այդ և հայկական այլ շրջաններում: Հայերը կարողացան կրկին միավորվել և դուրս գալ Բուղայի զորքերի դեմ: Հայկական զորքը, որը թվաքանակով զիջում էր Բուղայի 15 հազարանոց զորքին, ինչպես նշում է Թովմա Արծրունին, Արյան լճի մոտ տված ճակատամարտում հասավ փայլուն հաղթանակի և թշնամուն հալածեց մինչև Ատրպատականի սահմանները:

Սակայն նոր զորախմբով Բուղան 853 թ. վերսկսեց հարձակումները հայկական շրջանների վրա, ապա անցավ Քարթլի, գրավեց և իրկվեց Տփղիսը:

Բայց դրանք արաբների վերջին լուրջ ռազմական ասպատակություններն էին, որոնք մահաներծի ջղածություններ էին հիշեցնում: Նրանք այդպես էլ չկարողացան մինչև վերջ և հիմնովին ճնշել ապստամբական շարժումները Հայաստանում: Նրանց տիրապետությունը Հայաստանում անկասելիորեն մոտենում էր իր վախճանին:

2. Իշխանաց իշխանից մինչև թագավոր: Հայաստանն անկախ պետություն

Հայերի համառ դիմադրությունը, չնայած Բուղայի գործած դաժանություններին և ասպատակություններին, ստիպեց Մուսավաքիլ խալիֆային փոխել իր քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ և գնալ որոշ զիջումների:

Նրա հրամանով Բուղան 855 թ. հետ կանչվեց Հայաստանից: Վերադառնալով Սամարրա, նա իր հետ տարավ մի շարք հայ նախարարների, այդ թվում և սպարապետ Սմբատ Բագրատունուն, որոնք փաստորեն գտնվում էին գերու կարգավիճակում: Նույն թվականին խալիֆայի հրամանով Հայոց իշխան և սպարապետ նշանակվեց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու որդի Աշոտը, որը պատկանում էր Բագրատունիների շիրակյան ճյուղին: Նա արդեն այդ ժամանակ մեծ հեղինակություն էր վայելում Հայաստանում և առանձնանում հայ իշխանների մեջ իր խելքով, վարվեցողությամբ, դրսևորելով ղեկավարի բարձր հատկանիշներ: Այդ մասին IX-X դարերի պատմիչ Յովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին գրում է. «Իսկ երբ իր հոր՝ Սմբատի փոխարեն (Աշոտն) է տիրում Հայոց սպարապետությանը, իրենից առաջ եղողներից գրեթե ամենաբարձրը ինքն է ճանաչվում, քանի որ ընդունելով մեծարանքներ՝ արհամարհում էր անարգանքը և միշտ իրեն վարժեցնում էր բարի կրթության ու ուսման մեջ»:

Շարունակելով զիջումների և հայերին սիրաշահելու քաղաքականությունը, Աբբասյան հաջորդ խալիֆա ալ-Մուսթահինը Աշոտ Բագրատունուն 862 թ. շնորհում է «Բատրիկ ալ-բատրիկա»՝ «Իշխանաց իշխան» տիտղոսը, որն իրավական առումով մի նոր բարձր աստիճանակարգ էր սահմանում Աշոտ Բագրատունու համար, օժտելով նրան ավելի լայն լիազորություններով և էլ ավելի ընդգծելով նրա առաջատար դիրքը Հայաստանում:

Խալիֆայի այդ որոշումը Հայաստան է բերում և Աշոտ Բագրատունուն հանձնում խալիֆայությունում հայտնի գորահրամանատարներից մեկը, Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանին: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Յովհաննես Դրասխանակերտցին. «Ապա Հայաստան ուղարկված Ալի Արմանի անունով մի ոստիկան՝ ամիրապետի հրամանով նրան (Աշոտին) կարգում է Հայոց իշխանաց իշխան՝ զարդարելով բազում զգեստներով և արքունական պատվով, նրան վստահելով Հայոց հարկերն ու

արքունի ամբողջ տուրքը»: Շարունակելով այդ կարևոր իրադարձության նկարագրությունը, հայ պատմիչն ավելացնում է. «Այսպիսով նա եղավ առաջինն ու ավելի պատվականը, քան Հայոց բոլոր նախարարությունները և բոլորը դաշինք էին կնքում նրա՝ որպես բուն թագավորական ժառանգի հետ»:

Աշոտ Բագրատունու կարգավիճակի բարձրացումը նշանակում էր համապատասխանաբար Հայաստանի կարգավիճակի բարձրացում: Նա դառնում էր ինքնուրույն ներքին հարցերում: Ներքին տնտեսական, կառավարման, հարկային, անվտանգության պահպանման և բազում այլ հարցեր անցնում են Հայոց իշխանաց իշխանի իրավասությանը: Նա կարողացավ իրեն ենթարկել ինչպես հայ նախարարներին, այնպես էլ Հայաստանի տարածքում հաստատված արաբական էմիրներին, որոնք նույնպես պարտավոր էին հարկ վճարել և, իրոք, վճարում էին հայոց իշխանաց իշխանին:

Աշոտ Բագրատունին երկրում հաստատեց կարգ ու կանոն, ամրապնդեց հայկական ռազմական ուժերը, հայոց պահապան բանակի թիվը հասցնելով 40 հազարի: Հայկական ռազմական ուժերը զլխավորում էին հայ զորահրամանատարները, իսկ բանակի ընդհանուր հրամանատարությունը նա հանձնեց իր եղբորը՝ Աբբաս Բագրատունուն: Ինչպես վկայում է Յովհաննես Դրասխանակերտցին, «Հայոց մեծ սպարապետությունը Աշոտը տալիս է իր եղբայր Աբբասին, որը քաջագուն, թիկնավետ, զորեղ, վայելչակազմ, պատերազմի մեջ կորովի ու ճարպիկ տղամարդ էր: Աջակցելով իր եղբայր Աշոտին՝ բոլորին հնազանդեցնում է ու զցում նրա լծի տակ: Շատ տեղերում բազմիցս արիություն ցուցաբերելով՝ նա շատերի աչքում հռչակավոր և հոյակապ էր երևում»:

Հայաստանը գտնվում էր լրիվ անկախության նախաշեմին: Նրան ընդամենը մեկ քայլ էր պակասում մինչև թագավորությունը: Եվ այդ քայլը կատարեցին հայոց եկեղեցին և նախարարները: Յովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությամբ, հայոց նախարարներն ու իշխանները, բարձր գնահատելով Աշոտ Բագրատունու արժանիքները, «բոլորը միաբերան խորհուրդ են անում, նրան թագավոր նշանակել իրենց վրա»: Ամենայն հավանականությամբ դա տեղի է ունեցել 869 թ., Չաքարիա կաթողիկոսի գումարած ժողովում, որին նախարարների հետ միասին մասնակցել են նաև հոգևոր առաջնորդները, որտեղ և Աշոտ Բագրատունին հռչակվել է հայոց թագավոր:

Խալիֆայությունն անմիջապես չի արձագանքել այդ փաստին և շարունակել է Աշոտ Բագրատունուն դիտել որպես Բատրիկ ակբատրիկա: Այդուհանդերձ, խալիֆա Մութամիդը ստիպված է լինում հաշտվել կատարված իրողության հետ, Աշոտ Բագրատունուն պաշտոնապես ճանաչել Գայաստանի թագավոր և 885 թ. նրան թագ ուղարկել: Թագի հետ միասին, խալիֆան նրան ուղարկում է արքաներին վայել թանկարժեք նվերներ՝ թագավորական զգեստներ, պարզևներ, ընծաներ և հրեղեն երիվարներ, զենքեր ու զարդեր:

885 թ., Չևորգ Գառնեցի հայրապետը, որին կաթողիկոս ձեռնադրելու գործում վճռական դեր էր խաղացել իշխանաց իշխանը, Բագրատուն Աշոտ Բագրատունուն հայոց նախարարների ներկայությամբ, ինչպես նշում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, «կատարելով աստվածային հոգևոր օրհնությունը՝ նրան թագավոր են կարգում Ասքանազյան ազգի վրա»: Նա օծվում է հայոց թագավոր՝ Աշոտ I անվամբ, իսկ Բագրատունիները հաստատվում են որպես կառավարող թագավորական դինաստիա:

Այսպիսով, Արշակունիների անկումից 457 տարի և արաբական նվաճումից մոտ 200 տարի անց, Գայաստանը վերականգնեց իր անկախ պետականությունը:

Գլուխ փասանեկերորդ

**ԱՐԲԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՐԱՍՈՒՏԸ
(X դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – 1258 թ.)**

**I. ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒԻՆԵՐԻ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ (945–1055 թթ.)**

1. Բուիները

Խալիֆայության տրոհումը, որին անդրադարձանք նախորդ գլխում, թեև թուլացնում էր նրան քաղաքականապես, տնտեսապես և ռազմական առումով, այդուհանդերձ, դեռևս չէր նշանակում նրա վերացում կամ անկախության կորուստ: Խալիֆայության շրջանակներում ինքնավարություն, իսկ առանձին դեպքերում ավելի բարձր աստիճանակարգ ձեռք բերած պետական կազմավորումները հիմնականում բավարարվում էին իրենց նոր կարգավիճակով և չէին խորհում Բաղդադը գրոհելու, խալիֆայի իրավասությունները խլելու կամ խալիֆայության վրա քաղաքական իշխանություն հաստատելու մասին:

Սակայն այդպես երկար շարունակվել չէր կարող և վաղ թե ուշ հայտնվելու էին այնպիսի ուժեր, որոնք արդեն մարտահրավեր էին նետելու խալիֆայության բուն գոյությանը և նրանք էին սահմանելու խալիֆայության համար նոր կարգավիճակ՝ ըստ նոր քաղաքական իրողությունների և ուժերի հավասարակշռության, որն արդեն հոգուտ խալիֆայության չէր:

Բաղդադին անմիջականորեն առաջին ձեռնոց նետողները եղան Բուիները: Իսկ ո՞վքեր էին նրանք, ե՞րբ և ի՞նչպես հայտնվեցին քաղաքական ասպարեզում:

Բուխները կամ Բուվայիները Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան մասում գտնվող Դայլան լեռնային շրջանի իրանական ծագում ունեցող ռազմատենչ ժողովուրդների ազդեցիկ կլաններից մեկն էին: Նրանց մարտունակ լինելը նրանց դարձրել էր ցանկալի զինվորներ տարածաշրջանի տեղական զանազան կառավարողների համար, որոնք վարձում էին նրանց և օգտագործում իրենց ռազմաքաղաքական նպատակների համար: Նրանցից շատերը, որոնց անվանում էին նաև դմիկներ, ծառայության մեջ էին մտնում անգամ խալիֆաների մոտ: Դմիկ զորահրամանատրներից մեկը, Մարդավիջ իբն Ջիյարը, որը ստեղծել էր ուժեղ բանակ, կարողացավ X դ. 20–30–ական թվականներին գրավել Թարստանը, Գիլանն ու Ջիբալը և Իրանի մի շարք քաղաքներ, այդ թվում Ռեյը, Սպահանը և Յամդանը: Նրա հեռակա ծրագրերի մեջ մտնում էր արշավանքը Բաղդադի վրա, նրա գրավումը և Աբբասյան խալիֆաներին իրեն ենթարկելը: Սակայն նա չհասցրեց իրագործել իր նվաճողական ծրագրերը: 935 թ. նա սպանվեց իր զորքերում ծառայող թուրք վարձկանների ձեռքով:

Այն, ինչ նրան չհաջողվեց իրագործել, նրա սպանությունից հետո իրագործեցին Բուխները:

Բուխների տոհմի հիմնադիրն է համարվում Աբու Շաջա Բուվայիին, որը, իր հեղինակությունը բարձրացնելու համար, փորձում էր հավատացնել, թե ինքը, իբրև թե, սերում էր Սասանյան արքայական տոհմից: Նա մի ռազմատենչ զորագնդի հրամանատարն էր, որը հիմնականում կազմված էր դայլամի լեռնեցիներից, և մի ժամանակ ծառայության մեջ է գտնվել Սամանիների մոտ:

Աբու Շաջան ուներ երեք որդի՝ Ահմադը, Ալին և Յասանը, որոնք սկզբում, որպես զորահրամանատարներ, ծառայության մեջ էին գտնվում իբն Ջիյարի մոտ: Բայց հետո նրանցից յուրաքանչյուրը կազմում է իր զորաբանակը, որը բաղկացած էր նրանց ազգական դայլամցիներից, և սկսում են իրենց ինքնուրույն քաղաքականությունը վարել: Նրանք իրենց նվաճումներն իրականացնում են Արևմտյան Իրանի ուղղությամբ: Եղբայրներից ավագը՝ Ալին, գրավում է Ֆարսը, Յասանը՝ Ջիբալը, իսկ Ահմադը՝ Քերմանը և Ահվազը (Խուզիստանը): Բուխների տիրապետության տակ անցան Իրանի արևմտյան և հարավային բոլոր նահանգները: 934 թ. Բուխները գրավեցին Սպահանը, Շիրազը համանուն նահանգի հետ միասին, Ռեյը և Յամդանը:

Այսպես ստեղծվեց Բուխների պետությունը, որը մոտ մեկ հարյուրամյակ առաջնակարգ դերակատարություն ունեցավ տարածաշրջանում: Բուխների մայրաքաղաքը դարձավ Շիրազը:

Երեք եղբայրներն էլ իրենք իրենց շնորհեցին համապատասխան տիտղոսներ: Ավագ եղբայրը՝ Ալին, իրեն անվանեց Իմադ ադ-Դավլա՝ «Պետության հենարան», Յասանը՝ Ռուկն ադ-Դավլա՝ «Պետության սյունը», իսկ Ահմադը՝ Մուխդ ադ-Դավլա՝ «Պետությունը հզոր դարձնող»: Այս երեք ինքնանվանումներն էլ հաստատվեցին խալիֆալ-Մուստակֆիի (944–946) կողմից:

2. Բաղդադի գրավումը և խալիֆայության անցումը Բուխների տիրապետության ներքո

Կարճ ժամանակամիջոցում հասնելով այսպիսի փայլուն ռազմական հաղթանակների, ստեղծելով իրենց պետությունը և հաստատվելով գահի վրա որպես կառավարող դինաստիա, Բուխները դիմեցին հաջորդ քայլին, որն ունեցավ քաղաքական և պատմական մեծ հետևանքներ:

945 թ. Բուխների զորքը Ահմադի գլխավորությամբ մտավ Աբբասյան խալիֆաների մայրաքաղաք Բաղդադը: Մայրաքաղաքի գրավումը նա իրականացրեց բավականին արագ և հեշտությամբ, քանի որ խալիֆայության մայրաքաղաքում չգտնվեցին ուժեր, որոնք ի վիճակի լինեին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ նրա զորքերին: Միակ ուժը, որը կարող էր ինչ-որ չափով դիմադրել նոր նվաճողներին, թուրքական զվարդիան էր: Բայց թուրք զինվորականները տեսնելով, որ Մուխդ ադ-Դավլայի զորքերը մոտենում են մայրաքաղաքին, լքեցին խալիֆային և փախան Բաղդադից:

Խալիֆալ-Մուսթակֆին ընդունեց Ահմադին մեծ հանդիսավորությամբ և նրան շնորհեց «Էմիր ալ-ումարի»՝ «Էմիրների էմիր» տիտղոսը, ճանաչելով նաև նրա, ինչպես նշվեց, Մուխդ ադ-Դավլա՝ «Պետությունը հզոր դարձնող» տիտղոսը:

Բաղդադի գրավումով և Բուխների տիրապետության հաստատումով, ստեղծվեց յուրահատուկ վիճակ: Պաշտոնապես խալիֆայությունը չվերացվեց և պահպանվեց խալիֆայի ինստիտուտը: Սակայն Բուխները խալիֆային զրկեցին աշխարհիկ քաղաքական ամբողջ իշխանությունից և նրան ձևականորեն թողեցին միայն մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդի ֆունկցիաները: Դա էլ արտահայտվում էր միայն այն բանում,

որ Բուլիները թուլյատրեցին խալիֆայի անունը հիշատակել միայն ուրբաթօրյա աղոթքի ժամանակ, բայց... իրենց անվան հիշատակման հետ միասին, որն աննախադեպ երևույթ էր: Դա նշանակում էր, որ Բուլի սուլթանը կամ էմիրների էմիրը, Աբբասյան խալիֆայի հետ համահավասար հանդես էր գալիս որպես հոգևոր առաջնորդ:

Այդպիսին էր հաղթողների կամքը և անգոր խալիֆաները ստիպված համակերպվեցին իրենց նոր կարգավիճակի հետ:

Սակայն այս հարցում կար մի կարևոր նրբություն: Բուլիները սահմանափակեցին խալիֆայի հոգևոր առաջնորդ լինելու շրջանակները: Նրանք խալիֆային դիտեցին որպես միայն ու միայն սուլթանի մուսուլմանների հոգևոր ղեկավար, նրա իրավասության ոլորտից հանելով շիաներին և մյուս ոչ ուղղափառ աղանդները: Դա բացատրվում է նրանով, որ Բուլիներն իրենք շիաներ էին և նրանց տիրապետության տարիներին արտակարգ բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին շիզմի ծաղկման և դիրքերի ամրապնդման համար: Ահմադն սկսեց իր անունով դրամ հատել:

Բուլիները Իրաքը, Աբբասյան խալիֆայության քաղաքական կենտրոնը, Բաղդադի հետ միասին մտցրեցին իրենց պետության կազմի մեջ որպես մի սովորական նահանգ: Նրանք Շիրազը շարունակեցին պահել որպես իրենց պետության մայրաքաղաք, Բաղդադին թողնելով ոչ մայրաքաղաքային, գավառական քաղաքի վիճակում: Ամբողջ խալիֆայությունն անցավ նրանց կառավարման և վերահսկողության տակ:

Այսպիսով, ինչպես իրավացիորեն նշում են Ի. Ֆիլշտինսկին և այլ հետազոտողներ, «Արաբական կայսրությունը փաստորեն դադարեցրեց իր գոյությունը»: Իսկ Ֆ. Զիթթին 945 թ. դեկտեմբերը, երբ Բուլիները գրավեցին Բաղդադը, համարում է «խալիֆայության պատմության ամենամոռայլ էջը»:

Բոլոր իրավունքներից զրկված խալիֆաները դարձան տիկնիկներ Բուլիների ձեռքում, որոնց նրանք պահում էին լոկ նրանց անունից հանդես գալու համար: Պատահականություն չէ, որ ալ-Մուստակֆիին հաջորդած խալիֆա Մուտիմ (946–974 թթ.), ինչպես վկայում է արաբական X–XI դարերի պատմաբան և փիլիսոփա Միսկավայիը, իր «գահակալության» ամբողջ շրջանում տրտմջում էր, որ Բուլիներն իրեն զրկել են ամեն ինչից, իրեն չեն թողել ոչ իշխանություն, ոչ դրամ և ոչ էլ աշխարհիկ գործերը տնօրինելու հնարավորություն: Դեռ նրա բախտը բերել էր: Նա չունեցավ իր անմիջական նախորդի, խալիֆա ալ-Մուստակ-

ֆիի ողբերգական ճակատագիրը: Ահմադը կամ Մուլիզ աղ-Դավլան, որը խալիֆա ալ-Մուստակֆիի ձեռքից էր ստացել էմիրների էմիր տիտղոսը, 946 թ. նրան կուրացրեց, գահընկեց արեց և արդեն իմաստագուրկ դարձած խալիֆայի պաշտոնին նստեցրեց ալ-Մուտիմին:

Ընդհանրապես Մուլիզ աղ-Դավլան աչքի էր ընկնում իր կոպտությամբ և դաժանությամբ, այդ թվում և իր մերձավոր խորհրդակալանների և վագիրների նկատմամբ: Նա շատ հաճախ ծեծում էր իր պաշտոնյաներին, այդ թվում և վագիրին, և վերջինս անգամ չէր հանդգնում ծպտուն հանել. շատ լավ իմանալով, թե դա ինչպիսի շարունակություն կարող է ունենալ:

Բուլիների պետությունն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Զասան Ռուկն աղ-Դավլայի որդու՝ Ադուդ աղ-Դավլայի գահակալության տարիներին (949–983 թթ.), որը հաղթող դուրս եկավ գահի համար մղվող պայքարում: Նա ամենամեծ, ամենախելացի և ամենահզոր Բուլի սուլթանը եղավ: Նրա օրոք Բուլիների պետությունը նվաճեց նորանոր տարածքներ, իրեն միացրեց մի քանի փոքր «թագավորություններ», որոնք կազմավորվել էին Պարսկաստանի և Իրաքի տարածքներում, և վերածվեց մի ընդարձակ կայսրության, որն իր չափերով համարյա հավասար էր Զարուն առ-Ռաշիդի կայսրությանը:

Ադուդ աղ-Դավլան ամուսնացավ խալիֆա աթ-Թաիի աղջկա հետ, իսկ խալիֆան նրա աղջկա հետ, հագուրդ տալով խալիֆայից ժառանգորդ ունենալու իր հեռու գնացող փառասիրական նկրտումներին:

Ադուդ աղ-Դավլան էմիրների էմիր իր տիտղոսին ավելացրեց նաև շահնշահ՝ արքայից արքա տիտղոսը, որը բնորոշ էր իրանական թագավորական տիտղոսացանկին: Նա եղավ առաջին իսլամ կառավարողը, որը կրեց այդ բարձր տիտղոսը, և որը շարունակեցին կրել նաև նրա հաջորդները:

Ադուդ աղ-Դավլան նվաճողական քաղաքականության հետ միասին, մեծ ուշադրություն էր դարձնում տնտեսությանը, մշակույթին, գրականությանը և այլն: Զատկապես նա մեծ կարևորություն էր տալիս հարկահավաքությանը: Այդ բնագավառում կարգապահություն հաստատելու նպատակով, նա մտցրեց գյուղացիներից գանձվող հարկերի սահմանված չափաբաժին: Դա մի կողմից գյուղացիներին ազատեց հարկահավաքների կամայականություններից, իսկ մյուս կողմից ավելացրեց գանձարանի մուտքերը:

Գյուղատնտեսությունը խթանելու նպատակով, նա զարգացրեց ոռոգման համակարգը, կառուցեց նոր ջրանցքներ, ամբարտակներ և ջրամբարներ, վերանորոգեց հիները և այլն: Նա անվտանգ դարձրեց ճանապարհները, քարավանները և ուխտագնացիներն ազատվեցին ավազակային հարձակումներից:

Աղուղ աղ-Դավլան կառուցապատեց և գեղեցկացրեց նոր շինություններով իր մայրաքաղաք Շիրազը: Դրանց մեջ հիշատակության է արժանի գրադարանի կառուցումը, որը ժամանակի ամենահարուստ գրադարաններից մեկը եղավ: Նա պարունակում էր 10 հազար գիրք և ձեռագիր: Իսկ Բաղդադում կառուցեց հիվանդանոց, որն այնուհետև նրան մեծ հռչակ բերեց: Հիվանդանոցն ուներ իր կայուն բժշկական կազմը, բաղկացած 24 բժիշկներից, որին կից գործում էր բժշկական դպրոց:

Նա հովանավորում էր գիտնականներին, փիլիսոփաներին, բանաստեղծներին, երաժիշտներին և մտավորական այլ մարդկանց, որոնք միշտ հարգարժան ընդունելություն էին գտնում արքունիքում, ստանում հոգևոր և նյութական լայն աջակցություն: Բանաստեղծները, որոնց մեջ էր նաև Մուքամաբին, գովերգում և փառաբանում էին իրենց բարերարին:

Աղուղ աղ-Դավլայի մահից հետո ծայր են առնում երկպառակությունները, եղբայրասպան պայքարը գահի համար և սկսվում է Բուխնեթի պետության աստիճանական թուլացումը, ապա և անկումը:

Սակայն վճռական հարվածը հասցնողները եղան սելջուկները, որոնք 1055 թ. Թուրքիլ բեկի զլխավորությամբ մտան Բաղդադ և վերջ տվեցին Բուխնեթի պետությանը:

II. ՖԱԹԻՄՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (909–1171 թթ.)

1. Իսմաիլական աղանդի առաջացումը

Իսլամը, բացի սուննի-շիա բաժանումից, որը հիմնականն էր և շարունակում է մնալ այդպիսին նաև մեր օրերում, ժամանակի ընթացքում ունեցավ նաև աղանդավորական բնույթի այլ բաժանումներ: Ասվածը հատկապես վերաբերում է շիիզմին:

Շիիզմի ներսում նոր ուղղությունների ձևավորումը կամ հերթական բաժանումը տեղի ունեցավ VIII դարի կեսերին, երբ ասպարեզ իջավ իսմաիլականությունը, որը, դուրս գալով կրոնական աղանդավոր-

րական, դավանաբանական շրջանակներից, ձեռք բերեց քաղաքական բովանդակություն, ցնցելով ամբողջ մուսուլմանական աշխարհը: Սակայն նրա, որպես առանձին կրոնագաղափարախոսություն, վերջնական ձևավորումը տեղի է ունեցել IX դարի վերջերին:

Շիիզմը, ինչպես նշել ենք, խարսխված է իմամի և իմամության սկզբունքի վրա, որը հանդիսանում է հիմնական տարածայնություններից մեկը ուղղափառ սուննիզմի հետ: Բայց շիաների մոտ ևս չկա միասնական կարծիք այդ հարցի վերաբերյալ, որի ցայտուն օրինակն է հանդիսանում իսմաիլականությունը:

Իսմաիլականությունը ծագել է շիական վեցերորդ իմամ Ջաֆար աս-Սադիկի, որը մահացել է 765 թ., մի վիճահարույց քայլի հետևանքով: Իմամ Ջաֆար աս-Սադիկն ինքը իմամական շիականության ամենահետևողական և ջեմեռանդ կողմնակիցն էր և ճանաչում էր այդ ուղղության զլխավոր դոգման՝ իմամների հետևողական հաջորդայնությունը: Այդ հերթականությունը կամ իմամների մեկը մյուսին հաջորդելու կարգի խախտումը, համարվում է մեծագույն նահանջ շիականության հիմնադրույթներից, որը, սովորաբար դառնում է պառակտման աղբյուր:

Վեցերորդ իմամ Ջաֆար աս-Սադիկը դեռևս իր կենդանության օրոք յոթերորդ իմամ նշանակեց իր կրտսեր որդուն՝ Մուսա ալ-Կազիմին, իմամությունից զրկելով մինչ այդ իմամ նշանակված իր ավագ որդուն՝ Իսմաիլին, որը մահացել էր 760 թ.: Իմամ Ջաֆարի կողմնակիցները և հետնորդները նրա այդ որոշումը համարեցին օրինական և որպես իմամ ճանաչեցին Մուսա ալ-Կազիմին և նրա հետնորդներին, մինչև տասներկուերորդ իմամ Մուհամմադը, որն անհետացել էր 874 թ.: Այդ պատճառով էլ այն շիաները, որոնք ճանաչում են 12 իմամներին, համարվում են իմամականներ կամ տասներկուականներ:

Սակայն շիաների մի մասը հրաժարվեց ճանաչել Ջաֆարի այդ որոշումը, գտնելով, որ նա իրավունք չուներ իր ավագ որդուն, Իսմաիլին, զրկել իմամությունից: Նրանց փաստարկները հանգում էին հետևյալին:

Առաջին, յուրաքանչյուր հաջորդ իմամի նշանակումը չի կարող տեղի ունենալ նրա նախորդի կամայական որոշումով, քանի որ իմամ նշանակվելը աստվածային բարեհաճություն է և Ամենաբարձրյալի իմաստունության դրսևորում: Իսկ աստվածային բարեհաճությունը և իմաստունությունը դրսևորվում է միայն մեկ անգամ: Եվ քանի որ իմամ Ջաֆար աս-Սադիկն արդեն մեկ անգամ Իսմաիլին, համաձայն հերթական հաջորդայնության սկզբունքի, արդեն հռչակել էր իմամ, ապա նա իրա-

վունք չունեն նրան զրկել իմամությունից, եթե նույնիսկ նա արդեն մահացել էր:

Երկրորդ, Իսմաիլի ջերմեռանդ կողմնակիցները հայտարարեցին, որ իրենք չեն հավատում Իսմաիլի մահվանը, գտնում են, որ նա կենդանի է, և նույնիսկ եղանակներ են ցուցաբերում, ովքեր հավաստում էին, թե նրան տեսել են 760 թ. հետո, որը համարվում է նրա մահվան տարեթիվը:

Դյուրահավատ շիաները վստահություն ընծայեցին այդ լուրերին, որը ծանր դրության մեջ դրեց իմամ Ջաֆարին ու նրա կողմնակիցներին, և սուր լարվածություն ստեղծեց շիա համայնքի ներսում:

Երրորդ, իմամ Ջաֆարի կողմնակիցները, իրենց դիրքերն ամրապնդելու միտումով, սկսեցին այն վարկածը տարածել, թե Իսմաիլին իմամության ժառանգական իրավունքներից հայրը զրկել է այն պատճառով, որ նա գինեմոլության հակումներ ուներ, իսկ Կորանն արգելում է գինին և դատապարտում գինեմոլությունը:

Իսմաիլի կողմնակիցները չգնացին այդ տեսակետը, այսինքն Իսմաիլի կողմից գինի խմելը ժխտելու ուղիով: Նրանք առաջ քաշեցին մի թեզ, որի համաձայն Ալլիի սերունդներին պատկանող իմամների տոհմի ոչ մի արարք, այդ թվում և գինեմոլությունը, չի կարող մեղք համարվել:

Իսմաիլին իմամությունից զրկելու պատճառների հարցում ավելի հավանական է համարվում այն տեսակետը, որ իմամ Ջաֆարը կողմնակից էր ավելի մեղմ քաղաքականության, այդ թվում և Աբբասյանների հետ փոխհարաբերություններում, որն առաջացնում էր շատ շիաների դժգոհությունը, որոնք հանդես էին գալիս ավելի արմատական քաղաքականություն, ընդհուպ մինչև բռնություններ կիրառելու պահանջով: Իսկ Իսմաիլը ավելի եռանդուն, կոշտ և նույնիսկ ծայրահեղական քաղաքականության կողմնակից էր և, ըստ երևույթին, արտահայտում էր շիաների արմատական թևի տրամադրությունները և շահերը: Այս թևի հաղթանակը կանխելու միտումով իմամ Ջաֆարը զրկում է Իսմաիլին իմամության իր ժառանգական իրավունքից:

Ահա այս հողի վրա տեղի ունեցավ շիաների պառակտումը իմամականների և իսմաիլականների:

Այն շիաները, ովքեր կողմնակից էին իմամների նշանակմանը ըստ դինաստիական սկզբունքի և, ելնելով դրանից, գտնում էին, որ օրինական իմամ պետք է ճանաչել Իսմաիլին, իսկ նրա որդուն, Մուհամմադ իբն Իսմաիլին պետք է ընդունել որպես յոթերորդ իմամ, կոչվեցին իսմաիլականներ:

Իսկ նրանք, ովքեր ճանաչեցին իմամ նրա մախորդի կամոք նշանակելու սկզբունքը և այդ հիման վրա օրինական ճանաչեցին Մուսա ալ-Կազիմին և նրան հաջորդած ևս հինգ իմամներին, որոնց ընդհանուր թիվը կազմում է 12, նրանք համարվում են շիա իմամականներ:

Բայց դա դեռ բոլորը չէր: Գետագայում պառակտում առաջացավ արդեն իսմաիլականների շարքերում:

Իսմաիլականների մի մասը գտնում էր, որ Մուհամմադ իբն Իսմաիլը շիաների վերջին ու յոթերորդ իմամն է, և նրանով ավարտվում է իմամների պարագիծը: Միաժամանակ նրանք գտնում էին, որ այդ յոթերորդ իմամը գտնվում է ինչ-որ տեղ թաքստոցում, և վաղ թե ուշ դուրս է գալու իր թաքստոցից և մարդկությանը երջանկություն է բերելու: Այն շիաները, ովքեր կողմնակից էին իմամների թիվը սահմանափակել յոթով և վերջին իմամ ընդունել Մուհամմադ իբն Իսմաիլին, նրանք կոչվեցին յոթականներ:

Իսմաիլական շիաների մյուս խումբն այլ դիրք գրավեց: Նրանք ընդունում էին Մուհամմադ իբն Իսմաիլի տղաներից մեկի և նրա հաջորդների իմամությունը, նրանց համարելով «ծպտյալ իմամներ»: Դրա հետ մեկտեղ, նրանք գտնում էին, որ իրենց կողմնակիցների մեջ կա ընտրյալների մի խումբ, որին հայտնի է այդ «ծպտյալ իմամների» անունները և նրանց գտնվելու վայրը:

Գետագայում, X դարի սկզբներից, իսմաիլականների այս թևի հետևորդները կոչվեցին «Ֆաթիմյան իսմաիլականներ» Մուհամմադ մարգարեի աղջկա և Ալլի կնոջ՝ Ֆաթիմայի անունով: Դրանով նրանք ընդգծում էին իրենց ուղղակի կապը մարգարեի տոհմի և Ալլիի հետ:

2. Կարմաթները և Բահրեյնի կարմաթական խալիֆայությունը

Յոթական իսմաիլականները հայտնի են նաև կարմաթներ անվամբ: Իսմաիլական այս աղանդն իր կարմաթ անվանակոչումը ստացել է Գամդան Կարմաթի անունից: Նա Կուֆայի մերձակայքում բնակվող մի հասարակ գյուղացի էր, որը ջերմեռանդորեն սկսեց քարոզել յոթական իմամության գաղափարները և կարողացավ իր շուրջը հավաքել հավատացյալների հոծ զանգված: Դա տեղի ունեցավ IX դարի վերջերին:

Կարմաթների շարժումը շուտով զուտ կրոնական աղանդավորական շարժումից վերածվեց սոցիալ-քաղաքական շարժման: Նրա հիմնական պահանջը դարձավ սոցիալական արդարության և հավասարու-

թյան հաստատումը, հավասարության վրա հիմնված մի նոր հասարակության կառուցումը, որը երջանկություն կբերի բոլոր նրանց, ովքեր կհավատան կարմաթների ուսմունքին և կհետևեն նրանց:

Կարմաթները երկրի վրա արդարության և հավասարության հաստատումը կապում էին իմամ Մուհամմադ իբն Իսմաիլի նոր հայտնության, թաքստոցից դուրս գալու հետ, որը պետք է տեղի ունենար շուտով: Ելնելով Մուհամմադ իբն Իսմաիլի մոտալուտ գալուստի տեսադրույթից, կարմաթները իսլամական օրենքները հայտարարեցին չեղյալ: Բնակչության ամենալայն խավերը՝ գյուղացիները, արհեստավորները և բեդվինները, խանդավառությամբ էին ընդունում կարմաթների նման հայտնությունները:

Կարմաթների համայնքներ առաջացան Վասիտի և Կուֆայի շրջաններում և հարավային Իրաքի այլ վայրերում, սարսափի մեջ զցելով Աբբասյաններին, որոնք, սակայն, անզոր էին որևէ բան անել:

Կարմաթները մեծ հաջողության հասան Բահրեյնում, որտեղ 899 թ. նրանք հիմնեցին իրենց պետությունը, որը նույնպես կոչվում էր խալիֆայություն: Նրա մայրաքաղաքը դարձավ Չաջջար ամրոց քաղաքը: Այս նորաստեղծ պետության ղեկավար դարձավ Աբու Սաիդ ալ-Ջաննաբին, որը Չամդան Կարմաթի մերձավոր գիմակիցներից մեկն էր:

Կարմաթները Բահրեյնը վերածելով իրենց հենակետի, անընդհատ արշավանքներ էին ձեռնարկում հեռու և մոտիկ հարևան շրջանների վրա և չէին խուսափում ճակատամարտ տալուց իրենց հակառակորդներին: 902 թ. Կուֆայի մոտ նրանք պարտության մատնեցին Բաղդադից ուղարկված զորքերին և ամրապնդեցին իրենց դիրքերը Չարավային Իրաքում:

Լինելով Ֆաթիմյան իսմաիլական իմամության անզիջող հակառակորդներ, կարմաթները 903 թ. ներխուժեցին Սիրիայի տարածքում գտնվող Սալամիյա ոչ մեծ քաղաքը, որտեղ թաքնված էր ինքնակոչ իմամ Ուբայդալլահը և փորձեցին սպանել նրան և նրա ընտանիքը, բայց իմամը կարողացավ փախչել և փրկել իր կյանքը, սակայն նրա ամբողջ ընտանիքը ոչնչացվեց: Այդ նույն թվականին նրանք պաշարեցին Դամասկոսը, որը զրավել նրանց չհաջողվեց: 923 թ. նրանք զրավեցին Բասրան և ընդհուպ մոտեցան Բաղդադին:

Կարմաթներն ակտիվ գործողություններ էին ծավալել նաև Արաբիայում: 930 թ. նրանք հարձակվեցին Մեքքայի վրա: Այս հարձակումը նշանավոր էր նրանով, որ կարմաթները Կաաբայից տարան «Սև քարը»,

մուսուլմանների սրբության ամենակարևոր խորհրդանիշներից մեկը, որը կրկին Մեքքայում հանգրվանեց միայն 951 թ.:

Կարմաթական շարժման հաջողությունների մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ այն ընդգրկում էր Աբբասյան խալիֆայության համարյա ամբողջ տարածքը, Յյուսիսային Աֆրիկայից մինչև Չնդկաստանի սահմանները:

Բահրեյնում հաստատված կարմաթների խալիֆայությունը յուրատեսակ համայնք-պետություն էր, որը զլխավորում էր 6 հոգուց կազմված ավագների՝ շեյխերի, խորհուրդը: Նա իրավասու էր ընդունել համայնքին վերաբերող բոլոր տեսակի որոշումները՝ քաղաքական, տնտեսական, ռազմական, դատական և այլն: Կարմաթների խալիֆայությունն իրականում իրենից ներկայացնում էր գյուղացիական-արհեստավորական համայնք, որը հիմնված էր համայնքային ստրկատիրության վրա: Ստրուկների թիվը հասնում էր 30 հազարի, որոնց օգտագործում էին զլխավորապես հանրային աշխատանքների ուղղությամբ: Քիչ չէին նաև այն ստրուկները, որոնք օգտագործվում էին կարմաթների անձնական տնտեսության մեջ:

Կարմաթները ձգտում էին համայնքային արդարության և հավասարության սկզբունքների վրա խարսխված իրենց երազած համայնքը ստեղծել ստրուկների համայնքային տիրապետության հիմքի վրա: Բայց նրանք, ինչպես և պետք էր սպասել, մատնվեցին անհաջողության: Անհաջողություններն սկսեցին նրանց հետապնդել նաև արտաքին ասպարեզում: Կարմաթներին ծանր հարվածներ հասցրեցին Ղազնևիները, նրանց դեմ հաջող էին գործում Սամանիները և այլն:

Կարմաթների հեղինակությանը մեծ հարված հասցրեց նրանց ֆանատիզմը և դաժանությունը, որի պատճառով նրանց շուրջը ստեղծվեց թշնամական մթնոլորտ և շատերը սկսեցին հեռանալ նրանցից: Կարմաթների շարքերը պառակտվեցին և առաջացան առանձին, փոքրիկ աղանդներ: Սկսվեց նրանց պատմության վայրընթաց շրջանը, որն ավարտին հասցրեցին սելջուկները XI դ. կեսերին:

3. Ֆաթիմյան խալիֆայության հաստատումը

Ֆաթիմյան իսմաիլականների հաղթարշավը սկսվեց Յյուսիսային Աֆրիկայից, որտեղ 909 թ. կազմավորվեց Ֆաթիմյան խալիֆայությունը,

հետագայում ընդարձակվելով և իր մեջ ներգրավելով նորանոր տարածաշրջաններ:

Պատահականություն չէր Ֆաթիմյան խալիֆայության առաջացումը հենց Յուսիսային Աֆրիկայում: Արդեն նշել ենք, որ խալիֆայության այս ծայրամասում իր դիրքերը կորցրել էին Աբբասյանները: Աբբասյան խալիֆայության տրոհման հետևանքով Յուսիսային Աֆրիկայում առաջացել էին ինքնավար, ըստ էության անկախ, պետական կազմավորումներ, իրենց համապատասխան կառավարող դինաստիաներով, ինչպես Ալլաբիները Իֆրիկիայում, Ռուստամիները Ալժիրում, Իդրիսները Մադրիբում և այլն: Ինչպես կյանքը ցույց տվեց, այս կազմավորումները կենսունակ դուրս չեկան: Նրանցում ծայր առան ներքին երկպառակությունները, ուժեղացավ տեղական բնակչության, առաջին հերթին բերբերների դժգոհությունը, որը շատ հաճախ վերածվում էր զինված ելույթների, ապա և սկսվեց նրանց թուլացման գործընթացը: X դարի սկզբներին հյուսիսաֆրիկյան պետական կազմավորումներն այլևս ի վճակի չէին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ որևէ հզոր և կազմակերպված ուժի, եթե այդպիսին հայտնվեր ասպարեզում:

Ահա այս առումով Յուսիսային Աֆրիկայի երկրները հարմար պատահ էին Ֆաթիմյանների համար:

Ֆաթիմյանների ընտրությունն ընկավ Յուսիսային Աֆրիկայի վրա՝ նաև այն պատճառով, որ նրանք չէին կարող նվաճողական ծրագրեր իրականացնել և իշխանություն գրավել Աբբասյան խալիֆայության այլ մասերում: Կենտրոնական մասում՝ Իրաքում, Աբբասյաններն ինչքան էլ, որ թուլացած լինեին, այնուհանդերձ, դեռ ի վիճակի էին պահպանել իրենց դիրքերը: Բացի դրանից, այդտեղ օրեցօր ուժեղանում էր իսմաիլականների մյուս թևը՝ կարմաթները, որոնց հետ բախումներից Ֆաթիմյանները նախընտրում էին խուսափել:

Ֆաթիմյանների համար դժվար էր ազդեցություն ունենալ և իշխանություն գրավել նաև խալիֆայության արևելյան շրջաններում, որոնք բնակեցված էին թուրքերով և որտեղ գոյություն ունեցող պետական ինքնավար կազմավորումները՝ Սամանիները, Ղազնևիները և այլն, դեռևս բավականին հզոր էին:

Ֆաթիմյանների հաջողություններում մեծ դեր խաղաց քարոզչությունը, որը հզոր զենք դարձավ նրանց ձեռքում: Կարելի է ասել, որ Մուհամմադ մարգարեից հետո ոչ մի կրոնական կամ քաղաքական հոսանքի արաբական աշխարհում դեռևս չէր հաջողվել այդպիսի լայն ծավալ-

ներով, նպատակաուղղված, մեծ հմտությամբ և վարպետությամբ օգտագործել քարոզչությունը և դրա օգնությամբ հասնել այնպիսի տպավորիչ հաղթանակների, ինչպես դա հաջողվեց Ֆաթիմյաններին: Քարոզիչները՝ դո՛ւաթ, դարձան իսմաիլական շարժման և քարոզչական մեքենայի գլխավոր դերակատարները:

Չենց նրանք IX դարի վերջերին և X դարի սկզբներին հող նախապատրաստեցին մեր կողմից արդեն նշված Ուբայդալլահի, որպես իմամի, թաքստոցից դուրս գալու և փրկիչ՝ մահդի ներկայանալու համար: Դո՛ւաթները իսլամական աշխարհի համարյա բոլոր մասերում եռանդուն կերպով նրա գովքն էին անում և ջանք չէին խնայում ապացուցելու, որ հենց նա է «ծպտյալ իմամը», որը փրկելու է մարդկությանը: Նրանց մեջ հատկապես աչքի ընկավ Ուբայդալլահի կողմնակից Աբու Աբդալլահը, որը 893 թ. ուղարկվեց Յուսիսային Աֆրիկա իսմաիլականության գաղափարները տեղական բերբերական բնակչության մեջ քարոզելու և տարածելու համար: Նա զարմանալիորեն արագ կերպով հասավ մեծ հաջողության: Նրա կողմնակիցների թիվն արագորեն աճում էր:

Ուբայդալլահը, 902 թ., կարմաթների ապստամբությունը ճնշելուց հետո, որին նա միացել էր, փախավ Եգիպտոս, իսկ այնտեղից անցավ Իֆրիկիյա, ապա Մադրիբ, Ատլասի շրջանը: Սակայն այստեղ նրա բախտը չբերեց: Նա ընկավ բերբեր խարիջիականների ձեռքը, որոնք նրան թշնամաբար էին վերբերվում: Նրան ձերբակալեցին և բանտ նետեցին:

Իսկ Իֆրիկիյայում իր դիրքերն էր շարունակում ամրապնդել Աբու Աբդալլահը: Նրա նոր կազմավորած իսմաիլական բանակը բերբերական ցեղերի և Իֆրիկիյայի մայրաքաղաք Կայրավանի արաբական կայազորի աջակցությամբ 909 թ. ամբողջապես տիրացավ Իֆրիկիյային: Ալլաբիների դինաստիան տապալվեց և իշխանությունն անցավ Ֆաթիմյան իսմաիլականների ձեռքը: Բանտից ազատվեց Ուբայդալլահը, որն այդ նույն թվականին ժամանեց Կայրավան և պաշտոնապես հռչակվեց իմամ-խալիֆա և ուղղահավատների վեհապետ:

Այսպես, 909 թ. պատմության մեջ հայտնվեց մի նոր խալիֆայություն, որը ստացավ Ֆաթիմյան խալիֆայություն անունը: Դա շիական-իսմաիլական խալիֆայություն էր, որն իր անվանակոչության մեջ մտցնելով «Ֆաթիմյան» անունը, դրանով ուզում էր շեշտել իր ուղղակի կապը մարգարե Մուհամմադի դստեր՝ Ֆաթիմայի, և եղբորորդի՝ Ալիի հետ, որը, ինչպես նշվել է, Ֆաթիմայի ամուսինն էր:

Ուբայդալլահը իրեն պաշտոնապես անվանեց ալ-Մահդի, մուսուլմանների փրկիչ, որը թաքստոցից հայտնվել և բացահայտվել է մուսուլմաններին փրկելու և երջանկացնելու համար: Նա խալիֆայությունը կառավարեց մինչև իր մահը՝ 934 թ.:

Սակայն մինչ այդ, նա հասցրեց Ֆաթիմյան խալիֆայությունում հաստատել կառավարման դինաստիական սկզբունքը և իրեն ժառանգորդ նշանակեց իր որդուն՝ Աբու ալ-Կասիմին, նրան տալով «ալ-Կա'իմ» տիտղոսը, որը նշանակում է «հարության իմամ»:

Ալ-Մահդին իր տիրապետությանը միացրեց նաև Ալժիրը, իսկ Մադրիբը կառավարող Իդրիսները ընկան նրանից վասալական կախման մեջ: Նա դարձավ համարյա ամբողջ Յուսիսային Աֆրիկայի տիրակալը:

Ֆաթիմյան խալիֆայության կազմավորումով ավելի խորացավ իսլամական աշխարհի պառակտումը: Այդ պահից քաղաքական ասպարեզում գոյություն ունեին երեք ինքնուրույն խալիֆայություններ՝ Աբբասյան, Ֆաթիմյան և Կորդովայի Օմայյան խալիֆայությունները: Նրանց համար ընդհանուրը «խալիֆայություն» բառն էր, իսկ մնացած բոլոր հիմնական հարցերում նրանք անհաշտ հակառակորդներ էին:

Ուբայդալլահի մահի հռչակվելուց հետո խզունը իսմաիլական երկու թևերի՝ Ֆաթիմյան իսմաիլականների և կարմաթների միջև, դարձավ վերջնական: Ֆաթիմյան իսմաիլականները ծանաչում և ընդունում էին Ուբայդալլահի իմամությունը, կարմաթները չճանաչեցին Ֆաթիմյաններին ոչ որպես իմամներ, և ոչ էլ որպես խալիֆաներ: Նրանք մնացին հավատարիմ յոթերորդ իմամ Մուհամմադ իբն Իսմաիլին, սպասելով նրա հայտնվելուն: Կարմաթները նախկինի պես նրա հետ էին կապում իմամության ամբողջացումը և նրա ձևավորման ավարտը, որը նշանակում էր, որ Ֆաթիմյան իմամներին այդ պատմական կարևոր առաքելությունը չէր տրված:

Նրանց միջև հարաբերություններն ավելի սրվեցին, երբ Ֆաթիմյանները, ի տարբերություն կարմաթների, չվերացրին շարիաթի օրենքները և նրանց գործադրումը, և դադարեցրին հռչակել «մահդիի» հարություն առնելը, բավարարվելով կառավարել որպես խալիֆաներ և իմամներ:

Սակայն ալ-Մահդին և նրա հաջորդները չէին ցանկանում բավարարվել միայն Յուսիսային Աֆրիկայով: Իրենց համարելով Ֆաթիմայի և Ալիի ուղղակի ժառանգորդները, նրանք գտնում էին, որ իրավունք ունեն

տապալել Աբբասյաններին և դառնալ մուսուլմանական աշխարհի միակ լեգիտիմ կառավարողները:

Ֆաթիմյաններն իրենց հայացքն ուղղեցին նախ և առաջ Եգիպտոսին, շատ լավ հասկանալով, որ այդ քաղաքական, տնտեսական և ռազմավարական մեծ կշիռ ունեցող և հարուստ երկրի նվաճումը շրջադարձային կարող էր լինել նորաստեղծ խալիֆայության համար:

Ֆաթիմյանները Եգիպտոսը գրավելու առաջին փորձը կատարեցին 914 թ.: Նրանց զորքերը թագաժառանգ ալ-Կասիմի գլխավորությամբ ներխուժեցին Եգիպտոս, բավականին խորացան և անգամ գրավեցին Ալեքսանդրիան: Սակայն Աբբասյան զորքերը կարողացան պարտության մատնել նրանց և դուրս շարտել Եգիպտոսի սահմաններից: Նույնպիսի անհաջողությամբ ավարտվեց 919 թ. Եգիպտոսը գրավելու ալ-Մահդիի երկրորդ փորձը: Դրան հաջորդեց բավականին երկար դադար, որը կապված էր Իֆրիկիայում ներքին խառնակությունների հետ: Ֆաթիմյաններից դժգոհ բերբերական ցեղերը և սուլունները 943 թ. ապստամբվեցին, գրավեցին Կայրավանը և 945 թ. պաշարեցին Ֆաթիմյանների մայրաքաղաք ալ-Մահդիյան:

Ալ-Կա'իմին, որը 934 թ. հաջորդել էր իր հորը և խալիֆայությունը կառավարել մինչև 946 թ., այդ ապստամբությունը ճնշել չհաջողվեց: Դա վիճակված էր կատարելու խալիֆա ալ-Մամսուրին (946–953 թթ.):

Ճնշելով ներքին խռովությունները և հաստատելով հարաբերական կայունություն երկրի ներսում, Ֆաթիմյաններն ավելի լավ սկսեցին նախապատրաստվել Եգիպտոսը գրավելու համար: Դա իրագործեց խալիֆա ալ-Մուիզզը 969 թ.: Նրա հարյուրհազարանոց բանակը տաղանդավոր զորահրամանատար Ջաուհարի գլխավորությամբ այդ նույն տարվա զարմանը ներխուժեց Եգիպտոս և Գիզայի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում ջախջախեց եգիպտական բանակը ու մտավ նրա մայրաքաղաք Ֆուստատը:

Ֆաթիմյանները որոշեցին մայրաքաղաքը տեղափոխել Ֆուստատից և Ջաուհարիի հրամանով 969 թ. դրվեցին նոր մայրաքաղաքի հիմքերը, որը կոչվեց ալ-Կահիրա՝ «Չաղթող»: Այսպիսով, Եգիպտոսը դուրս եկավ Բաղդադի տիրապետությունից և դարձավ Ֆաթիմյան խալիֆայության ամենագլխավոր շրջանը:

971 թ. Կահիրեում հիմնվեց ալ-Ազհար մզկիթը, որը հետագայում դարձավ մուսուլմանական աշխարհի ամենահեղինակավոր գիտական և կրթական կենտրոններից մեկը:

խալիֆա ալ-Մուլզզը ձեռնարկեց մի կարևոր, թեև անսովոր, քայլ: Նա 972 թ., տեղափոխվելով Իֆրիկիայից Եգիպտոս, իր հետ նոր մայրաքաղաք Կահիրե տեղափոխեց նաև իր բոլոր նախնիների աճյունները:

Այսպիսով, Ֆաթիմյաններին հաջողվեց նվաճել կամ իրենց ենթարկել, Իֆրիկիան, Ալժիրը, Մադրիբը, Եգիպտոսը, Սիրիան, Արաբիան, Իրաքի որոշ շրջաններ, Հիջազը Մեքքայով և Մադինայով, և այլ տարածքներ: Նա վերածվեց մի հզոր և ընդարձակ կայսրության, որը ձգվում էր Ատլանտյան օվկիանոսից մինչև Կարմիր ծովի ափերը:

Ֆաթիմյան խալիֆայության գոյության առաջին հարյուրամյակը եղել է նրա վերընթաց զարգացման և քաղաքական ու տնտեսական հզորության շրջանը: Ամրապնդվեցին նրա միջազգային դիրքերը: Նա ակտիվ առևտրական կապեր էր պահպանում աշխարհի տարբեր երկրների հետ: Ֆաթիմյանները հավասարակշռված քաղաքականություն էին վարում ներքին կյանքում: Այդ ուղղությամբ հատկապես աչքի էր ընկնում խալիֆա Ազիզը (975–996 թթ.) Նրա ներքին քաղաքականությանը բնորոշ էր հանդուրժողականությունը այլադավանների՝ քրիստոնյաների և հրեաների նկատմամբ: Նրանք օգտվում էին ազատությամբ կրոնական հարցերում, զբաղեցնում էին կարևոր պաշտոններ պետական կառավարման համակարգում, տնտեսության մեջ և այլ բնագավառներում:

Սակայն ամեն ինչ փոխվեց խալիֆա Հաքիմի գահակալության շրջանում (996–1021 թթ.), մասնավորապես ներքին քաղաքականության մեջ: Խալիֆա Ազիզի տղերանոտ քաղաքականությանը փոխարինելու եկավ այլադավանների նկատմամբ Հաքիմի անհանդուրժողականության քաղաքականությունը, որն ընդունեց անենաբիրտ ձևերը: Ղրա սկիզբը դրվեց 1003 թ., երբ քանդվեցին կամ ավերվեցին քրիստոնյաներին պատկանող բազմաթիվ եկեղեցիներ: Չբավարարվելով դրանով, մոլեռանդ Ֆաթիմյան–իսմաիլականները եկեղեցիների տեղերում մգկիթներ էին կառուցում: Սրբապղծվում էին քրիստոնյաների գերեզմանները: Բարբարոսական արարքներն այն ասիճանի հասան, որ 1009 թ. քանդվեցին Տիրոջ գերեզմանը Երուսաղեմում և ալ-Կուսայր վանքը Կահիրեում: Արգելվեցին քրիստոնեական հրապարակային տոնահանդեսները, քրիստոնյաներին պարտադրվեց վզից մշտապես կախել ծանր փայտյա խաչ, իսկ հրեաներին՝ ծանր գնդեր:

Երկրում քաղաքական և բարոյական մթնոլորտը խիստ սրվել էր: Ահա այսպիսի պայմաններում 1021 թ. անհայտացավ խալիֆա ալ-Հաքիմը, թեև մինչև հիմա հրապարակի վրա է այն վարկածը, որ նրան սպա-

նել են նրա քրոջ գիտությամբ և մասնակցությամբ, որը դարձավ «անհետացած» խալիֆայի անչափահաս որդու խնամակալը, բայց փաստորեն խալիֆայության իսկական տիրուհին: Ահա այս շրջանից սկսվում է Ֆաթիմյան խալիֆայության քաղաքական և տնտեսական թուլացման ժամանակաշրջանը, որը հատկապես դրսևորվեց ալ-Մուսթանսիրի խալիֆայության (1036–1094 թթ.) և դրան հաջորդած շրջանում:

4. Ֆաթիմյան խալիֆայության հայ կառավարիչները՝ Բադր ալ Գամալի և Աֆդալ

Ֆաթիմյան խալիֆաների հետ պատահեց այն, ինչ պատահել էր Աբբասյանների հետ՝ երբ նրանք խաղալիք դարձան էթնիկական տարբեր խմբերից կազմավորված իրենց գվարդիայի, առաջին հերթին թուրքերի ձեռքում: Ֆաթիմյան խալիֆաների, այդ թվում և ալ-Մուսթանսիրի, զինված ուժերը և քիկնապահ գնդերը կազմված էին բերբերների, սուղանցիների և թուրքերի գունարտակներից: Նրանք ոչ միայն հաշտ չէին միմյանց հետ, այլև բացահայտ թշնամանք էին տածում միմյանց նկատմամբ: Նրանք Եգիպտոսը բաժանել էին յուրատեսակ ազդեցության գոտիների և նրանցից յուրաքանչյուրը տիրապետող դիրքեր ուներ համապատասխան գոտում: Պայքարն այդ երեք ռազմական խմբավորումների միջև իսկական քառսային վիճակի մեջ դրեց խալիֆայությունը: Առանձնապես ծանր էր դրությունը մայրաքաղաք Կահիրեում, որտեղ տեր ու տնօրեն էին թուրքական գվարդիականները: Նրանք չէին ենթարկվում խալիֆային և իրենց գորահրամանատարների գլխավորությամբ ահ ու սարսափ էին տարածել մայրաքաղաքում:

Անելանելի դրության մեջ հայտնված խալիֆա ալ-Մուսթանսիրը, 1073 թ. հարկադրված դիմեց Ալրի կառավարիչ հայազգի Բադր ալ-Գամալի (Ջամալի) ալ-Արմանիի օգնությանը, հրավիրելով նրան և նրա հայկական գնդերին Կահիրե, անհնազանդ թուրքական գվարդիականներին սանձահարելու և երկրում կարգ ու կանոն հաստատել համար: Բադրն ընդունեց խալիֆայի հրավերը և հայերից կազմված իր զորքերով 1074 թ. մտավ Կահիրե: Նա շատ արագ և փայլուն կերպով իրականացրեց իր առաքելությունը, ջախջախեց թուրքական զորքերին, պատժեց նրանց հրամանատարներին և նրանց հետ համագործակցած եգիպտական պաշտոնյաներին:

Ալ–Մուսթաֆայի Քադր ալ–Գամալիին օժտեց ամենալայն պետական և ռազմական լիազորություններով: Նա նշանակվեց վազիր և խալիֆայական զորքերի ընդհանուր հրամանատար՝ էմիր ալ–ջուլուշ, ինչպես նաև իսմաիլական միսիոներական կորպուսի ղեկավար: Նրա ձեռքում կենտրոնացվեց ամբողջ իշխանությունը և նա 20 տարի՝ 1074–1094 թթ., մինչև իր մահը, եղավ երկրի փաստական և անսահմանափակ իշխողը: Նա կարողացավ երկիրը դուրս բերել քաոսային վիճակից, հաստատել օրինականություն և կարգապահություն և նոր շունչ փչել հոգևարքի մեջ հայտնված Ֆաթիմյան խալիֆայությանը:

Երկրում հաստատված խաղաղությունը և կարգապահությունը նպաստեց տնտեսական վերելքին, որին Քադրը և նրան հաջորդած որդին, մեծ նշանակություն էին տալիս: Քադրը, իրեն զգալով բավականին ուժեղ, հարություն տվեց ամբողջ մուսուլմանական աշխարհի առաջնորդ լինելու Ֆաթիմյանների հավակնություններին: Նրա մեծագույն հաջողությունների շարքը պետք է դասել նաև այն, որ նա, ստեղծելով լավ կազմակերպված և կարգապահ զինված ուժեր, որոնց միջուկը կազմում էին նրան նվիրված հայկական զորագնդերը, և հիանալի կերպով օգտագործելով իսմաիլականների քարոզչական արվեստը, կարողացավ ամրապնդել Կահիրեի իշխանությունը և ազդեցությունը խալիֆայության ծայրամասերի վրա, մի կողմից, և հաջողությամբ դիմակայել սելջուկներին, մյուս կողմից:

Քադր ալ–Գամալի ալ–Արմանիի դիրքերն այն աստիճանի ուժեղ էին, որ նրա մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 1094 թ., ոչ ոք չէր կասկածում, որ նրան փոխարինելու էր նրա որդին, որն իր խելքով և զենքով առաջին օրվանից եղել էր իր հոր՝ Քադրի, անփոխարինելի աջակիցը: Եվ, իրոք, խալիֆա ալ–Մուսթաֆայի Քադր 1094 թ. վազիրի և զորքերի հրամանատարի՝ էմիր ալ–ջուլուշի պաշտոնում նշանակեց Քադրի որդուն՝ Մալիք ալ–Աֆղալին, որը հայտնի է նաև ալ–Աֆղալ Շահնշահ անունով: Նա իր ձեռքում կենտրոնացրեց ամբողջ բարձրագույն իշխանությունը և դարձավ Ֆաթիմյան խալիֆայության իրական կառավարողը, ձևական դարձնելով խալիֆայի պաշտոնը:

Աֆղալն ամեն բանում եղավ Քադր ալ–Գամալիի գործի հաջող շարունակողը: Եղավ մի պահ, երբ ոչ միայն խալիֆա ալ–Մուսթաֆայի Քադր, այլև նրան հաջորդած խալիֆաներ Մուսթաֆալին (1094–1101 թթ.) և Ամիրը (1101–1130 թթ.), լրիվ կախման մեջ էին գտնվում Աֆղալից, չհամարձակվելով հակառակվել նրա կամքին:

1094 թ., Քադրի մահից քիչ անց, վախճանվեց նաև ալ–Մուսթաֆայի Քադրը: Նա գահաժառանգ էր նշանակել իր ավագ որդի Նիզարին, որը ճանաչել և հաստատել էին իսմաիլական հեղինակավոր առաջնորդները: Սակայն ալ–Աֆղալը, անտեսելով այդ բոլորը, խալիֆա նշանակեց նրա կրտսեր որդուն՝ ալ–Մուսթաֆալին: Դա համարձակ, եթե ոչ հանդուգն քայլ էր Աֆղալի կողմից, քանի որ նա մարտահրավեր նետեց և խախտեց իսմաիլական մի շատ կարևոր հիմնադրույթ: Ըստ այդ հիմնադրույթի, խալիֆայի կողմից իր հաջորդին ընտրելը համարվում էր աստվածային կամքի իրականացում և որպես այդպիսին կարող էր տեղի ունենալ միայն մեկ անգամ: Գետնապես, այդ որոշումն անհնար էր փոփոխության ենթարկել:

Աֆղալի այդ քայլը ծանր դրության մեջ դրեց իսմաիլական ավանդույթներն անաղարտ պահելու կողմնակիցներին: Նրանք կամ պետք է ընդունեին Աֆղալի որոշումը, կամ ըմբոստանային դրա դեմ: Իսմաիլականների մի ազդեցիկ խումբ, հիմնականում խալիֆայության արևելյան շրջաններում, հրաժարվեց օրինական ճանաչել Աֆղալի որոշումը: Իսկ ոմանք, այդուհանդերձ, ընդունեցին այն և այդ հողի վրա պառակտում առաջացավ Ֆաթիմյանների շարքերում: Սակայն ամենագոր Աֆղալը անտեսեց այդ բոլորը և շարունակեց իր քաղաքականությունը:

Մուսթաֆալին խալիֆա դարձնելը պետք է բացատրել նրանով, որ նա թույլ անձնավորություն էր և չունեցրեց որևէ հուսալի քաղաքական և սոցիալական հենարան: Նման խալիֆայի դեպքում, Աֆղալը պահպանում էր խալիֆայության փաստացի ղեկավարի իր դիրքերը:

Մուսթաֆալի մահից հետո, Աֆղալը խալիֆա իռչակեց նրա հինգամյա որդուն, որին հենց ինքը՝ Աֆղալը, շնորհեց Ամիր տիտղոսը: Աֆղալը դարձավ անչափահաս խալիֆայի խնամակալը, որն ավելի ամրապնդեց նրա անսահմանափակ իշխանությունը: Եվ Ֆաթիմյանների խալիֆայությունում Աֆղալ Շահնշահը իր այդ կարգավիճակը պահպանեց մինչև իր մահը, որը տեղի ունեցավ 1121 թ.:

Այսպիսով, մոտ կես դար Ֆաթիմյան խալիֆայության փաստացի կառավարողները եղան երկու հայազգի ականավոր պետական, քաղաքական և ռազմական գործիչներ, հայր և որդի Քադր ալ–Գամալին և Աֆղալ Շահնշահը, որոնք անցնելիս հետք են թողել Ֆաթիմյան խալիֆայության, ի մասնավորին, Եգիպտոսի պատմության մեջ: Նրանց դերը հենց այդպես է գնահատվում պատմագրության մեջ, ժամանակի արաբ պատմիչների Մաքրիզիի, Իբն Խալիքանի, Եվրոպական պատմաբանների,

Ալ-Մուսթաֆանի ընդհանուր ալ-Գամալին օժտեց ամենալայն պետական և ռազմական լիազորություններով: Նա նշանակվեց վագիր և խալիֆայական զորքերի ընդհանուր հրամանատար՝ էմիր ալ-ջուլուշ, ինչպես նաև իսմաիլական միսիոներական կորպուսի ղեկավար: Նրա ծեռքում կենտրոնացվեց ամբողջ իշխանությունը և նա 20 տարի՝ 1074–1094 թթ., մինչև իր մահը, եղավ երկրի փաստական և անսահմանափակ իշխողը: Նա կարողացավ երկիրը դուրս բերել քաոսային վիճակից, հաստատել օրինականություն ու կարգապահություն և նոր շունչ փչել հոգևորքի մեջ հայտնված Ֆաթիմյան խալիֆայությանը:

Երկրում հաստատված խաղաղությունը և կարգապահությունը նպաստեց տնտեսական վերելքին, որին Բաղդը և նրան հաջորդած որդին, մեծ նշանակություն էին տալիս: Բաղդը, իրեն զգալով բավականին ուժեղ, հարություն տվեց ամբողջ մուսուլմանական աշխարհի առաջնորդը լինելու Ֆաթիմյանների հավակնություններին: Նրա մեծագույն հաջողությունների շարքը պետք է դասել նաև այն, որ նա, ստեղծելով լավ կազմակերպված և կարգապահ զինված ուժեր, որոնց միջուկը կազմում էին նրան նվիրված հայկական զորագնդերը, և հիանալի կերպով օգտագործելով իսմաիլականների քարոզչական արվեստը, կարողացավ ամրապնդել Կահիրեի իշխանությունը և ազդեցությունը խալիֆայության ծայրամասերի վրա, մի կողմից, և հաջողությամբ դիմակայել սելջուկներին, մյուս կողմից:

Բաղդ ալ-Գամալի ալ-Արմանիի դիրքերն այն աստիճանի ուժեղ էին, որ նրա մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 1094 թ., ոչ ոք չէր կասկածում, որ նրան փոխարինելու էր նրա որդին, որն իր խելքով և գեներով առաջին օրվանից եղել էր իր հոր՝ Բաղդի, անփոխարինելի աջակիցը: Եվ, իրոք, խալիֆա ալ-Մուսթաֆանի ընդհանուր ալ-ջուլուշի պաշտոնում նշանակեց Բաղդի որդուն՝ Մալիք ալ-Աֆդալին, որը հայտնի է նաև ալ-Աֆդալ Շահնշահ անունով: Նա իր ծեռքում կենտրոնացրեց ամբողջ բարձրագույն իշխանությունը և դարձավ Ֆաթիմյան խալիֆայության իրական կառավարողը, ձևական դարձնելով խալիֆայի պաշտոնը:

Աֆդալն ամեն բանում եղավ Բաղդ ալ-Գամալիի գործի հաջող շարունակողը: Եղավ մի պահ, երբ ոչ միայն խալիֆա ալ-Մուսթաֆանի ընդհանուր ալ-ջուլուշի (1094–1101 թթ.) և Ամիրը (1101–1130 թթ.), լրիվ կախման մեջ էին գտնվում Աֆդալից, չհամարձակվելով հակառակվել նրա կամքին:

1094 թ., Բաղդի մահից քիչ անց, վախճանվեց նաև ալ-Մուսթաֆանի ընդհանուր ալ-ջուլուշը: Նա գահաժառանգ էր նշանակել իր ավագ որդի Նիզարին, որը ճանաչել և հաստատել էին իսմաիլական հեղինակավոր առաջնորդները: Սակայն ալ-Աֆդալը, անտեսելով այդ բոլորը, խալիֆա նշանակեց նրա կրտսեր որդուն՝ ալ-Մուսթաֆալին: Դա համարձակ, եթե ոչ հանդուգն քայլ էր Աֆդալի կողմից, քանի որ նա մարտահրավեր նետեց և խախտեց իսմաիլական մի շատ կարևոր հիմնադրույթ: Ըստ այդ հիմնադրույթի, խալիֆայի կողմից իր հաջորդին ընտրելը համարվում էր աստվածային կամքի իրականացում և որպես այդպիսին կարող էր տեղի ունենալ միայն մեկ անգամ: Չետևապես, այդ որոշումն անհնար էր փոփոխության ենթարկել:

Աֆդալի այդ քայլը ծանր դրության մեջ դրեց իսմաիլական ավանդույթներն անաղարտ պահելու կողմնակիցներին: Նրանք կամ պետք է ընդունեին Աֆդալի որոշումը, կամ ըմբոստանային դրա դեմ: Իսմաիլականների մի ազդեցիկ խումբ, հիմնականում խալիֆայության արևելյան շրջաններում, հրաժարվեց օրինական ճանաչել Աֆդալի որոշումը: Իսկ ոմանք, այդուհանդերձ, ընդունեցին այն և այդ հողի վրա պառակտում առաջացավ Ֆաթիմյանների շարքերում: Սակայն ամենագոր Աֆդալը անտեսեց այդ բոլորը և շարունակեց իր քաղաքականությունը:

Մուսթաֆալին խալիֆա դարձնելը պետք է բացատրել նրանով, որ նա թույլ անձնավորություն էր և չունեի որևէ հուսալի քաղաքական և սոցիալական հենարան: Նման խալիֆայի դեպքում, Աֆդալը պահպանում էր խալիֆայության փաստացի ղեկավարի իր դիրքերը:

Մուսթաֆալի մահից հետո, Աֆդալը խալիֆա հռչակեց նրա հինգամյա որդուն, որին հենց ինքը՝ Աֆդալը, շնորհեց Ամիր տիտղոսը: Աֆդալը դարձավ անչափահաս խալիֆայի խնամակալը, որն ավելի ամրապնդեց նրա անսահմանափակ իշխանությունը: Եվ Ֆաթիմյանների խալիֆայությունում Աֆդալ Շահնշահը իր այդ կարգավիճակը պահպանեց մինչև իր մահը, որը տեղի ունեցավ 1121 թ.:

Այսպիսով, մոտ կես դար Ֆաթիմյան խալիֆայության փաստացի կառավարողները եղան երկու հայազգի ականավոր պետական, քաղաքական և ռազմական գործիչներ, հայր և որդի Բաղդ ալ-Գամալին և Աֆդալ Շահնշահը, որոնք անջնջելի հետք են թողել Ֆաթիմյան խալիֆայության, ի մասնավորին, Եգիպտոսի պատմության մեջ: Նրանց դերը հենց այդպես է գնահատվում պատմագրության մեջ, ժամանակի արաբ պատմիչների Մաքրիզիի, Իբն Խալիքանի, Եվրոպական պատմաբանների,

ինչպես Ա. Մյուլլեր, ռուս հետազոտողներ Բ. Տուրանի, Ի. Ֆիլչտինսկու, արաբական պատմության հնուտ գիտակ Ֆ. Յիթթիի և այլոց կողմից:

Մաքրիզին և Իբն Խալիբանը շեշտում են, որ խալիֆա ալ-Մուսաբանսիից Բադր ալ-Գամալիին իր հայոց գորագնդով Կահիրե կանչեց մի այնպիսի ծանր պահի, երբ Եգիպտոսում սաստիկ սով էր, տարբեր էթնիկական խմբերից կազմված զորքերը խռովություններ էին բարձրացնում, վազիրների հրամանները չէին գործադրվում, երբ սևամորթները գրավել էին Կերին Եգիպտոսը և այլն, «որպեսզի իր պետությունը կարգի դնելու պաշտոնը ստանձնե»: Եվ նա, ընդունելով խալիֆայի առաջարկությունը, փայլուն կերպով է կատարում այդ գործը, մայրաքաղաքում և գավառներում «ընաջինջ է անում բոլոր կենտրոնախույս տարրերին»: Հատուկ նշվում է Բադրի բարյացակամ վերաբերմունքը գյուղացիության հանդեպ, որոնց նա երեք տարի ազատում է բոլոր տեսակի հարկերից, որը վճռական նշանակություն ունեցավ երկրի տնտեսական դրության բարելավման համար:

Ա. Մյուլլերը ալ-Մուսաբանսիի կողմից հայազգի Բադրին Կահիրե հրավիրելը և նրան իշխանական լայն լիազորություններով օժտելը համարում է «խելացի միտք»: Նշելով, որ 60-ամյա Բադրը եռանդուն անձնավորություն էր, որը չիրապուրվեց դատարկ բաներով, Ա. Մյուլլերն ընդգծում է, որ նա խաղաղություն հաստատեց Եգիպտոսում, որն սկսեց ոտքի կանգնել և ծաղկել, ավելացնելով, որ նա այդպիսի վիճակում Եգիպտոսի կառավարումը փոխանցեց իր որդուն, որն «ընդունեց ալ-Մալիք ալ-Աֆդալ՝ «Ամենակատարյալ թագավոր» տիտղոսը: Նա հենց այդպիսին էլ էր երկիրը կառավարելիս»:

Արաբ հայտնի պատմաբան Ֆ. Յիթթին Բադր ալ-Գամալիի անվան հետ է կապում ծանր դրության մեջ հայտնված «Ֆաթիմյան խալիֆայությանը կյանքի նոր շունչ տալը»: Նա Բադրի ամենամեծ ծառայություններից մեկն է համարում այն, որ նա կարողացավ երկիրը քաոսից դուրս բերել:

Բադր ալ-Գամալիի և Աֆդալի գործունեությունը շատ բարձր գնահատականի է արժանացել Արաբական խալիֆայության պատմության լավագույն մասնագետներց մեկի, Ի. Ֆիլչտինսկու կողմից: «Նրանց ժամանակ,— գրում է պատմաբանը,— Եգիպտոսում հաստատվեց խաղաղություն և կարգ ու կանոն: Նրանք կարողացան բարելավել երկրի տնտեսական դրությունը և փաստորեն կասեցրին Ֆաթիմյան խալիֆայության կործանումը մի ամբողջ հարյուրամյակ»:

5. Ֆաթիմյան խալիֆայության կործանումը

Աֆդալի մահից հետո, վիճակը խալիֆայությունում աստիճանաբար սկսեց վատանալ: Բանսարկությունները, նախանձը և թշնամությունը XII դարի 40-ական թվականների վերջերից դարձան արքունիքում տիրող հիմնական բարքերը: Դավադրությունների զոհ էին դառնում ոչ միայն վազիրները, այլև խալիֆան, ինչպես խալիֆա ալ-Ջաֆիրը, որը սպանվեց 1154 թ.: Կենտրոնական իշխանության վերահսկողությունը ծայրամասերի վրա թուլացավ, դարձյալ գլուխ բարձրացրեցին զինվորական տարբեր խմբավորումներ, որոնք պատկանում էին հակադիր ճամբարների: Նրանց մտահոգությունն այլևս պետության ամրապնդման հոգսերը չէին, այլ սեփական իշխանության և դիրքերի ամրապնդումը: Ֆաթիմյան վերջին երկու խալիֆաները երեխաներ էին: Սպանված Ջաֆիրի որդին խալիֆա հռչակվեց, երբ նա ընդամենը չորս տարեկան էր, իսկ նրան հաջորդած ալ-Ադիդը՝ ինը տարեկան: Երկիրը նրանց անունից կառավարում էին մարդիկ, ովքեր հոգ էին տանում միայն իրենց և իրենց խմբավորումների բարեկեցության, հարստություն կուտակելու և հնարավոր մրցակիցներին ասպարեզից վերացնելու մասին:

Վատացավ նաև Ֆաթիմյան խալիֆայության միջազգային դրությունը: Նա թուլանում էր օրեցօր և կորցնում իր դիրքերը: Նրան դժվար էր պայքարել ասպարեզում հայտնված Սելջուկյան մեծ սուլթանության հետ, որն իր տիրապետությունն էր հաստատել Իրաքում և Իրանում, արդեն ներթափանցել Փոքր Ասիա և այլն: Խալիֆայությունը շոշափելի հարվածներ ստացավ խաչակիրներից, մասնավորապես նրանց կողմից հիմնված Երուսաղեմի թագավորությունից: Ֆաթիմյանները կորցրեցին իրենց տիրապետությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում և այլն:

Այսպիսի քաղաքական հեղեղուկ պայմաններում շատ բան կախված էր այն բանից, թե ով է տվյալ պահին երկրի ուժեղ անձնավորությունը, որը իր ձեռքում էր պահում երկրի ղեկը: 1169 թ. Ֆաթիմյան խալիֆայության վազիր դարձավ Սալլահ ադ-Դիմը: Նա 1171 թ. տապալեց Ֆաթիմյան վերջին խալիֆա ալ-Ադիդին և իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը: Ֆաթիմյաններին փոխարինելու եկան Այյուբիները:

III. ՍԵՆՉՈՒԿՆԵՐԸ ԵՎ ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԸ

1. Աբբասյան խալիֆայությունը սելջուկյան տիրապետության ներքո

Սելջուկների պետությունը պատմության թատերաբեմում հայտնվեց XI դարի 30-ական թվականներին, և մեծ դերակատարում ունեցավ Միջին Ասիայի և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի պատմության մեջ:

Նրա անվանումը կապված է թուրքական օղուզ ցեղի ցեղապետներից մեկի՝ Սելջուկի անվան հետ: Օղուզների քոչվորական ցեղախումբը, շարժվելով դրոզական տափաստաններից, հաստատվեց Բուխարայի շրջակա տարածքներում, որտեղ և ընդունեց իսլամը որպես կրոն, հարելով սուննիզմին: Սելջուկը և նրա տղաներն աստիճանաբար գրավեցին նորանոր տարածքներ: Սակայն Սելջուկի երկու թոռներին՝ Չաղրի-բեկին և Տուղրիլ-բեկ I էր վիճակված Սելջուկյան պետություն հիմնելու առաքելությունը: Եղբայրները նվաճեցին Ղազնևիների տիրապետության տակ գտնվող Խորասանը, Մերվը և Նիշապուրը: 1038 թ. Չաղրի-բեկը սուլթան հռչակվեց Մերվում, իսկ Տուղրիլ-բեկ I Նիշապուրում: Նրանք իրենց տիրույթներին միացրին Բալխը, Գուրգանը, Թաբարստանը, Խորեզմը, Չամաղանը, Ռեյը և Սպահանը: Հիմնվեց Սելջուկների Մեծ պետությունը:

Տուղրիլ-բեկ I քոչվորներից կազմված իր բանակը շարժեց դեպի Բաղդադ, որը գրավելը շարունակում էր մնալ ամեն մի նվաճողի գլխավոր նպատակներից մեկը: 1055 թ. դեկտեմբերի 18-ին նա իր բանակի գլուխն անցած հայտնվեց Բաղդադի մատույցներում: Ակնկալվող մեծ ճակատամարտը տեղի չունեցավ: Օղուզական բանակի Բաղդադին մոտենալու պահին, Բաղդադի զինվորական կառավարիչ, թուրքական զորահրամանատար ալ-Բասասիրը, հապճեպորեն հեռացավ Աբբասյանների մայրաքաղաքից, անպաշտպան թողնելով խալիֆային և բնակչությանը: Բուխների տիրապետությունը Աբբասյան խալիֆայության վրա վերացվեց: Սակայն նա ընկավ նոր տիրապետողների՝ Սելջուկների լծի տակ:

Աբբասյան խալիֆա ալ-Կաիմն իր պալատում մեծ պատիվներով ընդունեց Տուղրիլ-բեկ I, նրա գլխին դրեց երկեղջյուր թագ, իսկ մեջքին կապեց զոտի՝ երկու թերով: Խալիֆան նրան շնորհեց «Արևելքի և Արևմուտքի թագավորի» տիտղոս, սակայն Տուղրիլ-բեկ I պաշտոնա-

պես կրում էր «ալ-սուլթան» կոչումը: Նա դարձավ ամբողջ խալիֆայության խնամակալը:

Եվ, այսպես, ինչպես Բուխների ժամանակ, այժմ նա, Սելջուկների տիրապետության օրոք, խալիֆայի պաշտոնը չվերացավ: Խալիֆան մնաց իր գահին, բայց լրիվ իշխանագուրկ: Նա մնաց այսպես կոչված հոգևոր առաջնորդ, այն էլ ոչ լիարժեք: Դրա մասին է վկայում այն փաստը, որ ուրբաթօրյա խուտբայի ժամանակ Աբբասյան խալիֆայի անվան հետ միասին հիշատակվում էր Սելջուկյան սուլթանի անունը:

Տուղրիլ-բեկ I Բաղդադից շարժվեց հյուսիս, իր պետությանը նորանոր տարածքներ միացնելու նպատակով և ժամանակավորապես բացակայեց Բաղդադից: Դրանից օգտվեց Բասասիրը, որը կապեր էր հաստատել Ֆաթիմյանների հետ և պայքարում էր ի շահ նրանց: Նա 1058 թ., հենվելով իր դայլամիական զորքերի վրա, վերագրավեց Բաղդադը: Բասասիրի ճնշման տակ Աբբասյան խալիֆա ալ-Կաիմը ստորագրեց մի փաստաթուղթ, որով ինքը և բոլոր Աբբասյանները հրաժարվում էին իրենց իրավունքներից հօգուտ Ֆաթիմյան խալիֆա ալ-Մուսթանսիրի: Ալ-Կաիմը Մուսթանսիրին Կահիրե ուղարկեց խալիֆայության բոլոր խորհրդանիշները, այդ թվում և խալիֆայական թիկնոցը:

Իմանալով այդ մասին, ահեղ Տուղրիլ-բեկ I իր հզոր բանակով վերադարձավ և կրկին գրավեց Բաղդադը, ցրեց դայլամիների բանակը, ձերբակալեց և մահապատժի ենթարկեց Բասասիրին և վերջնականապես ու անվերադարձ կերպով կործանեց Բուխների իշխանությունը: Նա ալ-Կաիմին վերահաստատեց խալիֆայի իր իրավունքների մեջ և չեղյալ հայտարարեց խալիֆայական իրավունքները Ֆաթիմյաններին փոխանցելու հարկադրական որոշումը:

Սելջուկյան պետությունն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Տուղրիլ-բեկ I (1037-1063 թթ.), Ալի Արսլանի (1063-1072 թթ.) և Մալիք շահի (1072-1092 թթ.) օրոք:

Ալի Արսլանը, որը Չաղրի-բեկի որդին և Տուղրիլ բեկ I եղբորորդին էր, շարունակելով իր նախորդների նվաճողական քաղաքականությունը, ընդարձակեց Սելջուկյան պետության սահմանները, որի մեջ մտան ամբողջ Իրանը, Իրաքը, Սիրիայի մեծ մասը, Անդրկովկասը և այլն: Նա 1065 թ. գրավեց Անին, իսկ 1071 թ. Մանազկերտի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում գլխավին ջախջախեց բյուզանդական մեծաքանակ բանակը և գերի վերցրեց բյուզանդական կայսր Ռոմանոս Դիոգենեսին: Սելջուկները մտան Փոքր Ասիա, որտեղ նրանք հիմնեցին

իրենց երկրորդ պետությունը, Ռուսի կամ Իկոնիայի սուլթանությունը: Ինչպես ճիշտ նկատել է Ֆ. Հիթթին, այդ պահից սկսվեց Փոքր Ասիայի թուրքացումը միջինասիական տափաստաններից ներխուժած քոչվոր թուրքական-օղուզական ցեղերի կողմից:

Սելջուկյան սուլթանները աստիճանաբար սկսեցին յուրացնել կառավարման Աբբասյան և պարսկական ձևերն ու մեթոդները: Նրանց մոտ ևս մեծ դերակատարում ունեցավ վազիրը, որոնց մեջ աչքի է ընկել Մալիք շահի վազիր Նիզամ ալ-Մուլքը, որը կենտրոնացված պետության ջատագով էր և գտնում էր, որ սուլթանները պետք է ունենան հզոր բանակ՝ զանազան էմիրների և տեղական կառավարողների կենտրոնախույս ձգտումները զսպելու, Սելջուկների սուլթանության հզորությունն ապահովելու և տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու համար: Մեծ տեղ հատկացնելով կրթությանը և մշակույթին, Նիզամ ալ-Մուլքը 1065-1067 թթ. Բաղդադում հիմնեց բարձրագույն դպրոց, որը նրա անունով կոչվեց «Նիզամիյա»: Նրա հորդորներով Մալիք շահը հիմնեց աստղադիտարան և նոր բացված այդ աստղադիտարանում 1074-1075 թթ. գունարեց ժամանակի ակամավոր աստղագետների ժողով, առաջարկելով նրանց բարեփոխել պարսկական տոմարը և ընդունել նորը: Նրանք սուլթանի այդ հանձնարարությունը կատարեցին հաջողությամբ և ստեղծեցին նոր տոմար, որը կոչվեց Ջալալի:

Ալփ Արսլանին հաջորդած նրա որդին նույնպես հրապուրվեց արաբ-պարսկական մշակույթով և տուրք տալով դրան, հրաժարվեց թուրքական անունից և գահ բարձրացավ Մալիք շահ անունով, ստեղծելով մի նոր անուն, բաղկացած արաբական «մալիք» և պարսկական «շահ» տիտղոսների համադրումից, որոնցից երկուսն էլ նշանակում են «թագավոր»:

Մալիք շահը հաջողությամբ իրականացնում էր կենտրոնացված հզոր սուլթանություն ստեղծելու իր վազիրի ծրագրերը: Նրա գահակալության տարիներին Սելջուկների Մեծ պետությունը վերածվել էր մի հսկայածավալ կայսրության, որն լայնությամբ տարածվում էր հնդկական սահմաններից, Կաշգարից մինչև Երուսաղեմ, իսկ երկարությամբ Կոնստանդնուպոլսից մինչև Կասպից ծով: Նրա մայրաքաղաքը Սպահանն էր: Իսկ Ալփ Արսլանը երբեք էլ չեղավ Բաղդադում: Միայն Մալիք շահը իր մահվանից քիչ առաջ կառավարության նստոցը տեղափոխեց Բաղդադ:

Մալիք շահի մահվանից հետո սկսվեց Մեծ Սելջուկների աստիճանական թուլացումը, մրցակցությունը թագաժառանգների, եղբայրների և ազգականների, զանազան մեծ ու փոքր էմիրների միջև և տրոհումը մի քանի կիսանկախ պետությունների, որը, ի վերջո, 1194 հանգեցրեց նրա տիրապետության վերացմանը Աբբասյան խալիֆայության վրա:

Այդ խառնաշփոթ վիճակից օգտվեցին երկու գլխավոր ուժեր՝ խորեզմը և Աբբասյան խալիֆայությունը:

Խորեզմը զբաղեցնում էր Ամու Դարյայի ստորին հոսանքի բարեբեր տարածքները և հաջողությամբ կարողանում էր դիմագրավել տարբեր թշնամական հարձակումները և պահպանել իր անկախությունը: Դեռևս 995 թ. Խորեզմի կառավարող Մամուկիների դինաստիան ընդունեց «խորեզմշահ» տիտղոսը: Սակայն 1041 թ. նա ընկավ Սելջուկների տիրապետության տակ, թեև հարկ է նշել, որ սելջուկյան տիրապետությունը երբեք էլ ամուր չի եղել Խորեզմում և իրականում կրել է ձևական բնույթ: Այս հանգամանքը վճռական դեր խաղաց Խորեզմի պետական և քաղաքական դիրքերի վերականգնման գործում, երբ Սելջուկյան պետությունը թուլացավ: XII դարի վերջերին Խորեզմշահերն ընդարձակեցին իրենց տիրույթները և արդեն XIII դարի սկզբներին նրանց տիրապետությունը տարածվում էր Մավարանահրի, Արևմտյան Իրանի, Աֆղանստանի և Անդրկովկասի մի մասի վրա:

Սելջուկյան պետության թուլացումից փորձեց օգտվել նաև Աբբասյան խալիֆա ան-Նասիրը (1180-1225 թթ.): Նրա նոր դիրքորոշման վրա ադրեցություն ունեցավ ոչ միայն սելջուկների թուլացումը, այլև Ֆաթիմյան խալիֆայությունը 1171 թ. տապալած և Եգիպտոսի ու Սիրիայի սուլթան դարձած Սալահ ադ-Դինի հանդես գալը ի պաշտպանություն Աբբասյան խալիֆաների: Նրա հրամանով խուտբայի ժամանակ նորից սկսվեց հիշատակվել Աբբասյան խալիֆայի անունը: Իսկ դա նշանակում էր, որ ամենագոր Սալահ ադ-Դինը վերականգնում էր Աբբասյանների գերակայությունը արաբական աշխարհի այդ երկու կարևոր երկրներում:

Ան-Նասիրը կապերի մեջ մտավ Խորեզմշահերի հետ և դրդեց Խորեզմշահ Թակաշին (1172-1200 թթ.) հարձակվել սելջուկների վրա: Խորեզմշահերը, որոնք իրենց սեփական նպատակներն էին հետապնդում, որի մասին անտեղյակ էր ան-Նասիրը, իրոք, պատերազմ սկսեցին սելջուկների դեմ: Վճռական ճակատամարտը Թակաշի և Սելջուկյան սուլթան Տուղրիլ II միջև տեղի ունեցավ 1194 թ., որն ավարտվեց Սելջուկյան

սուլթանի կատարյալ պարտությամբ: Դրանով վերացավ Սելջուկյան այդ ճյուղի տիրապետությունը Իրաքում և Քրդստանում:

Խալիֆա ան-Նասիրը հավատացած էր, թե Թակաշը նրան կհանձնի հաղթանակով ձեռք բերած տարածքները: Սակայն Թակաշը միանգամայն այլ կերպ վարվեց, ավելի ճիշտ վարվեց այնպես, ինչպես Բաղդադ ներխուժած մյուս նվաճողները: Նա իր անունով դրամ հատեց և իր ձեռքում կենտրոնացրեց ամբողջ աշխարհիկ իշխանությունը: Խալիֆա ան-Նասիրին, ինչպես նրա նախորդներին, բաժին հասավ հոգևոր «դեկավարությունը»:

Բայց Խորեզմշահերը դրանով չբավարարվեցին: Թակաշին հաջորդած նրա որդին, Ալա աղ-Դին Մուհամմադը (1200–1220 թթ.), որը տանելով մի շարք հաղթանակներ, Խորեզմշահերի պետությանը կցեց Պարսկաստանի մեծ մասը, Բուխարան, Սամարղանդը և Ղազնահը, ծրագրում էր տապալել Աբբասյաններին և վերջնականապես լուծել շիաների հարյուրամյակներ տևող պայքարը իշխանության համար: Նրա նպատակն էր Աբբասյանների դինաստիայի տապալումից հետո խալիֆայության գահին նստեցնել Ալիի հետևորդներից որևէ մեկին: Բայց Խորեզմշահերի այս ծրագրերին վիճակված չէր իրականություն դառնալ:

Ասպարեզ իջավ մի նոր քաղաքական ուժը, որը խառնեց բոլորի քաղաքական ծրագրերը:

Խոսքը Չինգիզ խանի և մոնղոլների մասին է:

2. Մոնղոլները և Աբբասյան խալիֆայության կործանումը

Մոնղոլները քաղաքական ասպարեզ իջան դեռևս XI դարի վերջերին, Ալթայի և Կենտրոնական Ասիայի իրենց հարևան ժողովուրդներին և երկրներին անհանգստացնելով մշտական հարձակումներով, որոնց հիմնական նպատակը թալանն ու կողոպուտն էր: XIII դարի սկզբներին մոնղոլական տարբեր ցեղեր միավորվում են մեկ միության մեջ, որը գլխավորում է ցեղապետներից մեկը՝ Թեմուչինը: 1206 թ. ցեղերի ներկայացուցիչների համաժողովը՝ կուրուլտայը, նրան ընտրում է թագավոր և կոչվում Չինգիզ խան: Նա մի եռանդուն, դաժան, խելացի և ցենզ գորահրամանատար էր, որը շատ կարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ մոնղոլական ցեղերի միությունը վերածել մի հզոր ռազմական պետության, որն ահ ու սարսափ էր տարածում ամբողջ աշխարհում:

Չինգիզ խանը իր տիրապետության տարիներին (1206–1227 թթ.) կարողացավ նվաճել և իր խանությանը միացնել Հյուսիսային Չինաստանը, Խորեզմշահերի տարածքների մեծ մասը (սարսափահար Ալա աղ-Դին Խորեզմշահը փախավ և երկար դեգերումներից հետո ապաստանեց Կասպից ծովի կղզիներից մեկում, որտեղ և մահացավ 1220 թ.), Միջին Ասիան և այլն: Մոնղոլական հորդաները ամեն ինչ ավերում, հող ու մոխիր էին դարձնում իրենց ճանապարհին, անողոք կերպով սրի մատնում մարդկանց, չխնայելով ոչ կանանց և ոչ էլ մանուկներին: Գրավելով Չերաքը, նրա 100 հազար բնակիչներից մոնղոլների սրից փրկվեց միայն 40 հազար մարդ: Չինգիզ խանը կոտորածներ տեղի ունեցան Սամարղանդում և Բալխում, իսկ Խորեզմը հիմնահատակ կործանվեց: Կոտորելով Բուխարայի բնակիչներին (1219 թ.), Չինգիզ խանը նրա հռչակավոր մկիթը վերածեց ախոռի: Ընդհանրապես մոնղոլները, որոնց պատերազմական գործողություններում և նվաճողական քաղաքականության մեջ մեծ դեր էր խաղում հեծելազորը, չափազանց «հոգատար էին» ձիերի նկատմամբ և նվաճված վայրերում լավագույն շինությունները շատ հաճախ էին վերածում ախոռների: Փորձելով արդարացնել իր անլուր դաժանությունը, Չինգիզ խանը Բուխարան ավերածությունների ենթարկելուց և զանգվածային մորթ կազմակերպելուց հետո, հայտարարում է: «Ես Աստծո մտրակն եմ, որն ինձ ուղարկել է մարդկանց պատժելու նրանց մեղքերի համար»:

Չինգիզ խանի մահից հետո, նույն քաղաքականությունը նույն դաժանությամբ վարեցին նրան հաջորդած Մեծ խաները՝ Ուզեդեյը, Գյուլքը և մյուսները: Նրանք նորանոր տարածքներ գրավելով և առաջ շարժվելով դեպի արևմուտք ու ընդարձակելով իրենց կայսրության սահմանները, աստիճանաբար մոտենում էին Բաղդադին: Աբբասյան վերջին չորս խալիֆաները՝ ալ-Նասիրը, ալ-Չահիրը, ալ-Մուսթամսիրը և ալ-Մուսթասիմը, փակված Բաղդադում, ահ ու դողի մեջ էին, ի վիճակի չլինելով որևէ քայլ ձեռնարկել պաշտպանվելու համար:

1251 թ. Չինգիզ խանի գահին է նստում որպես մեծ խան նրա թոռը՝ Մուսգբեն: Նա իր առջև կոնկրետ խնդիր դրեց գրավել Բաղդադը և վերացնել Աբբասյանների խալիֆայությունը: Այդ դժվար խնդիրը նա հանձնարարեց իր եղբորը՝ Հուլաղու խանին, որը 1253 թ. մի մեծ գորաբանակի գլուխն անցած, դուրս եկավ Մոնղոլիայից և շարժվեց Բաղդադի ուղղությամբ: Նրա նպատակը ոչ միայն Աբբասյան խալիֆայության, այլև այսպես կոչված ասասիմների վերացումն էր: Ասասիմները խ-

մախլական-շիական մի աղանդ էին, որոնք իրենց նպատակներին հասնելու գլխավոր միջոցը համարում էին իրենց հակառակորդների սպանությունը, որը նրանք նախապատրաստում էին մեծ գաղտնապահությամբ և խնամքով: Նրանք համարվում էին շատ վտանգավոր ծայրահեղականներ և ամենուր ստեղծել էին վախի մթնոլորտ:

Յուլիանոս նախքան ասասսիմների դեմ գործողություններ սկսելը, առաջարկեց Աբբասյան վերջին խալիֆա Մուսթասիմին (1242–1258 թ.) միանալ իրեն և համատեղ ուժերով վերացնել մարդասպան ասասսիմներին: Սակայն խալիֆան չբարեհաճեց պատասխանի արժանացնել Յուլիանոսին, մոնղոլների ահեղ ղեկավարներից մեկին: Յուլիանոս գործեց միայնակ և 1256 թ. կարողացավ գրավել ասասսիմների բոլոր կենտրոնները, այդ թվում նրանց միջնաբերդը հանդիսացող Ալամուբը, մահացու հարված հասցնել և վերացնել նրանց: Յուլիանոս այնքան անողորմ էր, որ մորթեց բոլոր երեխաներին ու մանուկներին, ասասսիմների օրդենն արմատախիլ անելու համար:

Յուլիանոս, լուծելով ասասսիմների հարցը, 1257 թ. սեպտեմբերին վերջնագիր ուղարկեց խալիֆա Մուսթասիմին, պահանջելով նրանից անձնատուր լինել: Դա բոլորովին նոր իրավիճակ ստեղծեց: Սա արդեն նման չէր նախկին նվաճողներին, որոնք մտնելով Բաղդադ, խալիֆային գահընկեց չէին անում, ընդհակառակը, նրա հրովարտակով ամրապնդում էին իրենց կարգավիճակը, խալիֆային թողնելով հոգևոր առաջնորդի ֆունկցիաները: Մոնղոլական զորահրամանատարը խալիֆայից պահանջեց նաև քանդել Բաղդադի արտաքին պատերը:

Խալիֆայի պատասխանը Յուլիանոսին խուսափողական էր, որը, սակայն վերջինիս կողմից ընկալվեց որպես վերջնագրի մերժում:

1258 թ. հունվարին Յուլիանոսի մոնղոլական զորքերն արդեն կանգնած էին Աբբասյան խալիֆայության մայրաքաղաք Բաղդադի դարպասների մոտ: Միայն այդ ժամանակ, գիտակցելով կախված ահեղ վտանգի իրական և մոտավորապես լինելը, խալիֆան և նրա խորհրդատուները վերջապես փորձեցին բանակցությունների մեջ մտնել մոնղոլական խանի հետ: Բաղդադի արտաքին պատերի աշտարակներից մեկի դռները բացվեցին և վազիր Իբն ալ-Կամին և նեստորական կաթողիկոսը դիմեցին Յուլիանոսին հարցումով, թե որոնք են նրա պայմանները: Վազիրը քրիստոնյա նեստորական կաթողիկոսին իր հետ որպես ուղեկից էր վերցրել այն նկատառումով, որ Յուլիանոս կհնչ քրիստոնյա էր, և նրանք հույս ուներին, որ դա իր ներգործությունը կունենա Յուլիանոսի

պայմանների վրա: Բայց արդեն ուշ էր և, բացի դրանից, խալիֆայական կողմը վատ էր ճանաչում մոնղոլներին: Յուլիանոս մերժեց նրանց ընդունել և որևէ բանակցություններ վարել նրանց հետ:

Աբբասյանները փորձեցին զանազան փաստարկներով բարոյական ճնշում գործադրել մոնղոլական խանի վրա: Նրա կողմնակիցները զգուշացրեցին, որ մարտահրավեր կլինի բոլորի ճակատագրին, ովքեր կոտնահարեն «խաղաղության քաղաքը», այսինքն Բաղդադը, և «Աբբասյան խալիֆայությունը»: Նրանք «բացատրեցին» Յուլիանոսին, որ «եթե խալիֆան սպանվի, ապա ամբողջ տիեզերքը կկազմալուծվի, արևն իր դեմքը կթաքցնի, անձրևները կդադարեն և բուսականությունն այլևս չի աճի»:

Յուլիանոս անտեսեց սպառնալիքների բնույթ կրող այդ կանխագուշակումները, մանավանդ, որ նա ևս խորհրդակցել էր իր աստղագուշակների հետ և նրանք որևէ նման բան չէին կանխագուշակել: Ընդհակառակը, նրանք գուշակել էին Յուլիանոսին լրիվ հաղթանակ:

1258 թ. փետրվարի 10-ին մոնղոլական զորքերը ներխուժեցին Բաղդադ: Քաղաքն ավերվեց և հրկիզվեց: Յուլիանոս հինգ օր Բաղդադը հանձնեց իր զորքերի թալանին և կողոպուտին: Թալանը նրա հրամանով դադարեցվեց հինգերորդ օրը, երբ այլևս բան չէր մնացել թալանելու: Գերի ընկած խալիֆային Յուլիանոս ստիպեց ցույց տալ իր թաքցրած գանձերը, որը նա հնազանդորեն կատարեց: Ականատեսները ցնցված էին խալիֆայի անհամար ոսկեդեմից և թանկարժեք քարերից, որոնք բոլորն անցան մոնղոլական խանի տրամադրության տակ: Փետրվարի 20-ին Աբբասյան վերջին խալիֆա ալ-Մուսթասիմը մահապատժի ենթարկվեց: Նրա հետ սպանվեցին Աբբասյան ընտանիքի բոլոր արու անդամները, պաշտոնյաները, կադիները և այլն, թվով 300 մարդ:

Բաղդադի թաղերը և փողոցները ծածկված էին անհամար դիակներով, որոնք թաղող չկար: Դիակների նեխումից տարածված գարշահոտությունը պատել էր քաղաքը և Յուլիանոս խանը ստիպված էր մի քանի օրով հեռանալ Բաղդադից: Ավերակների վերածված, հրկիզված, թալանված և ամայացած Բաղդադը դադարեց մայրաքաղաք լինելուց, և հետագա դարերում նա գավառական մակարդակի քաղաքից այն կողմ չկարողացավ բարձրանալ:

Հինգ հարյուր հիսունութ տարի գոյատևած Աբբասյան խալիֆայությունը դադարեց գոյություն ունենալ: Նրա կործանումը դարձավ պատմական իրողություն:

Գլուխ փաստերկուերորդ

**ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ, ԱՅՅՈՒԲԻՆԵՐԸ
ԵՎ ՄԱՍԼՈՒՔՆԵՐԸ**

**I. ԽԱՉԱԿՐԱՑ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌՃԱԿԱՏՈՒՄԸ
ԱՐԱԲԱԿԱՆ-ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ**

1. Խաչակիրների հայտնվելն Առաջավոր Ասիայում

XI դարի վերջերից Առաջավոր Ասիայում կամ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում տեղի ունեցան այնպիսի իրադարձություններ, որոնք, թեև ընթանում էին վերոնշյալ տարածաշրջանում, սակայն իրենց նշանակությամբ դուրս եկան նրա սահմաններից և կազմեցին համաշխարհային պատմության ամենակարևոր էջերից մեկը: Խոսքը խաչակրաց արշավանքների և պատերազմների մասին է:

Նրա նախաձեռնողները եղան Զոռմի կաթոլիկ եկեղեցին և եվրոպական միապետները, որոնց առաջին շարքերում գտնվում էին Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի թագավորները, եվրոպական զանազան իշխաններ, ինչպես նաև Իտալիայի ճեճովա, Վենետիկ և Պիզա քաղաքները, որոնց ամենակատիվ աջակցություն էր ցույց տալիս Բյուզանդական կայսրությունը, իսկ պատմական որոշ ժամանակաշրջանում նաև Կիլիկիայի Զայկական թագավորությունը:

Խաչակրաց պատերազմների սկիզբը դրվեց 1095 թ., երբ Զոռմի պապ Ուրբան II Կլերմոնում գումարված կաթոլիկական եկեղեցական ժողովում հանդես եկավ Տիրոջ՝ Հիսուսի գերեզմանը անհավատների՝ մուսուլմանների ձեռքից ազատագրելու կոչով: Պոնտիֆիկի ելույթը և առաջարկությունը խուճերամ ժողովրդի և եվրոպական միապետների

ու նրանց արքունիքների կողմից ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ, առաջացնելով իսկական էջֆորիա:

Առաջին արշավանքը տեղի ունեցավ 1096 թ. վերջերին: Նրա մասնակիցները կոչվեցին խաչակիրներ, որովհետև նրանք իրենց աչ թևին կարում էին կարմիր կտորից խաչ:

Կրոնական պատերազմի քողի տակ ընթացող, իրականում տարբեր նպատակներ էին հետապնդում: Չբացառելով բարեպաշտ քրիստոնյաների առկայությունը նրանց շարքերում, որոնք, իրոք, մտահոգ էին Հիսուսի գերեզմանի ճակատագրով, և Արևելք շարժվեցին զուտ կրոնական մղումներով, այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ այդ արշավանքներն ավելի շատ քաղաքական և նվաճողական բնույթ էին կրում:

Եվրոպական միապետական վերնախավը ծարավի էր նոր նվաճումների, հուսալով տիրանալ, իրենց կարծիքով և ըստ չափազանցված լուրերի, Արևելքի առասպելական հարստություններին: Տարածքային նոր ձեռքբերումները և Արևելքի երկրների հարստություններին տիրանալը, որից իր մասնաբաժինն ուներ Զոռմեական եկեղեցին, դարձավ նրանց համար գլխավոր մղիչ ուժը:

Իրենց ուրույն նպատակներն էին հետապնդում մանր ազնվականները, նրանց ծոցից դուրս ելած ասպետները, որոնք հողագուրկ էին, քանի որ Եվրոպայի երկրների մեծ մասում հաստատված կարգի համաձայն դուքսի, կոմսի, դերկոմսի կամ մարքիզի լիիրավ ժառանգորդը նրա ավագ որդին էր, իսկ մնացած զավակները չէին ստանում որևէ հողաբաժին: Ահա այս հողագուրկ ազնվականությունը Տիրոջ գերեզմանը փրկելու պատրվակով նետվեց Արևելք, հույս ունենալով արաբական երկրներում լուծել իր համար կարևոր կենսական խնդիրները:

Խաչակիրների շարքերը զանգվածաբար համալրեցին գյուղացիները, որոնք տնքում էին ֆեոդալական հարկերի տակ, հոգնած ու զգված էին ավատատերերի կամայականություններից ու բռնություններից, ինչպես նաև քաղաքային աղքատ խավը: Նրանք, տեղյակ չլինելով արաբական և արևելյան մյուս երկրներում տիրող իրական վիճակին, միամտորեն կարծում էին, թե այնտեղ նրանք կարող են գտնել ազատություն և գոյության ավելի տանելի պայմաններ:

Եվ, վերջապես, քիչ չէին զանազան բախտախնդիրներ, ավագակներ, գողեր ու ավարառուներ, որոնք Արևելք էին գնում թալանի ու կողպուտի, հեշտ ուղիով հարստություն դիզելու համար:

2. Եղեսիայի կոմսության, Անտիոքի իշխանապետության և Երուսաղեմի թագավորության հիմնումը

Ահա այս խառնիճաղանճ ամբոխը, թագակիր առաջնորդների գլխավորությամբ, վարարուն և պղտոր գետի նման հորդեց դեպի Սիրիա և այն տարածքները, որոնք տարբեր ժամանակներ կազմել են Արաբական խալիֆայության բաղկացուցիչ մասերը:

Նրանք առաջին արշավանքի ժամանակ հասան բավականին լուրջ հաջողությունների և կարողացան կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծել երեք պետական կազմավորում, որը դարձավ նրանց հենարանը հետագա գործողությունների համար:

Խաչակիրների գլխավոր նպատակն էր նվաճել Ուխտ և առաջ Սիրիան, Պաղեստինը և Եգիպտոսը՝ իրենց հարակից տարածքներով: Այդ ճանապարհին առաջին խոշոր հաղթանակը եղավ ալ-Ռահայի՝ Եղեսիայի գրավումը 1097 թ. կոմս Բուլդիմի կողմից և Եղեսիայի կոմսության հիմնումը: Պա դարձավ Լատին առաջին իշխանապետությունը:

Շարունակելով առաջանալ և խորանալ Սիրիայի ու Պաղեստինի ուղղությամբ, խաչակիրների հիմնական ուժերը 1097 թ. հոկտեմբերին պաշարեցին Անտիոքը: Սակայն ճառ եղավ շատ անուր ընկույզ խաչակիրների համար: Պաշարվածները էմիր Յահյա Սիյանի գլխավորությամբ, որին էմիր էր նշանակել դեռևս սելջուկյան սուլթան Մալիք շահը, համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս խաչակիրներին: Քաղաքն ընկավ նրանց ձեռքը միայն 1098 թ. հունիսին, և այն էլ քաղաքի աշտարակներից մեկի հրամանատարի դավաճանության պատճառով: Խաչակիրները շատ դժամ գտնվեցին քաղաքի բնակիչների նկատմամբ, որոնց սպանությունը և չարչարանքների ենթարկելը զանգվածային բնույթ էր կրում:

Անտիոքը գրավելուց հետո, խաչակիրները հիմնեցին իրենց երկրորդ պետական կազմավորումը՝ Անտիոքի իշխանապետությունը, որը գլխավորեց Բոհեմունդը:

Խաչակիրների մի զորաբանակ Ռայմոն Տուլուզեցու հրամանատարությամբ, Անտիոքից, որը դարձավ նորաստեղծ համաձայն իշխանապետության մայրաքաղաքը, շարժվեց դեպի հարավ և մտավ Մաարաթ ալ-Նուման, որը արաբական հռչակավոր բանաստեղծ և փիլիսոփա Աբու ալ-Ալա ալ-Մաարիի ծննդավայրն էր: Այդտեղ մի առժամանակ մնալուց հետո, նա 1099 թ. հունվարի 13-ին հեռացավ, կտորելով բնակչու-

թյան մեծ մասին և իրի մատնելով քաղաքը: Այնուհետև գրավելով մի շարք այլ բնակավայրեր, կոմս Ռայմոնի զորքերը մտան Յուսիսային Լիբանան և առանց դիմադրության գրավեցին Անտարտուսը: Լիբանանի մարոնի քրիստոնյաները լավ ընդունելություն ցուցաբերեցին խաչակիրներին, նրանցից շատերը նույնիսկ համալրեցին խաչակիրների շարքերը: Այնուհետև Ռայմոնը միացավ խաչակիրների հիմնական ուժերին, որոնք նախապատրաստվում էին գրավել Երուսաղեմը, որն, ի վերջո, հանդիսանում էր խաչակրաց արշավանքների գլխավոր նպատակը:

Խաչակիրների 40 հազարանոց բանակը, որն արդեն գրավել էր պաղեստինյան ալ-Ռամալլահ քաղաքը, 1099 թ. հունիսի 7-ին արդեն Երուսաղեմի դարպասների մոտ էր: Քաղաքը պաշտպանում էր ոչ մեծաթիվ, ընդամենը մեկ հազարանոց եգիպտական կայազորը: Չասկանալի է, որ ճա երկար ժամանակ չէր կարող դիմադրել, և խաչակիրները հուլիսի 15-ին գրոհով գրավեցին Երուսաղեմը: Նրանք սարսափելի ջարդ կազմակերպեցին: Դեպքերի ականատեսը վկայում է, որ որ Երուսաղեմի փողոցներում և հրապարակներում կարելի էր տեսնել մարդկանց գլուխներից, ձեռքերից և ոտքերից առաջացած բլուրներ: Արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը նշում է, որ միայն ալ-Աբսա մզկիթում մորթվել է մոտ 75 հազար մարդ:

Խաչակիրները հաղթանակ տարան եգիպտացիների դեմ նաև Աշկելոնի մոտ, բայց Ֆաթիմյան վազիր, հայազգի Մալիք ալ-Աֆդալը կարողացավ հակահարված տալ խաչակիրներին և Աշկելոնը պահել իր ձեռքում որպես եգիպտական նավատորմի հենակետ: Դեռ ավելին. պահպանելով իր դիրքերն Աշկելոնում, ալ-Աֆդալն անընդհատ սպառնալիքներ էր ստեղծում և մեծ տհաճություններ պատճառում խաչակիրներին:

Երուսաղեմի գրավումով, խաչակիրները 1099 թ. հիմնեցին Երուսաղեմի թագավորությունը, որը ներառում էր Պաղեստինը և Չարավային Սիրիան: Նրա առաջին թագավորը դարձավ Գոդֆրեյ Բուլիոնը, որը, սակայն, պաշտոնապես կրում էր «Սուրբ գերեզմանի բարոն և պաշտպան» տիտղոսը:

Այնուհետև, խաչակիրները գրավեցին Չայֆան, Նաբլուսը և այլ բնակավայրեր:

Խաչակիրների երեք հենակետերի միջև գլխավորը Երուսաղեմի թագավորությունն էր: Եղեսիայի կոմսությունը և Անտիոքի իշխանապետությունը ընդունում էին նրա գերակայությունը և փաստորեն գտնվում էին վասալական կախման մեջ նրանից: Ավելի ուշ նման կարգավիճա-

կում հայտնվեց նաև 1109 թ. հիմնված Տրիպոլիի կոմսությունը: Ծագումնաբանական պատկանելության առումով, Եղեսիան և Երուսաղեմը Բուրգունդական, Անտիոքը Նորմանդական, իսկ Տրիպոլին Պրովանսալական իշխանապետություններ էին: Այս չորս կազմավորումները պատմության մեջ, արաբական աշխարհում, անկլավների ձևով առաջին և վերջին անգամ կազմավորված քրիստոնեական-կաթոլիկական, կամ ինչպես ընդունված էր ասել, Լատին պետություններ էին:

3. Արաբ-խլամական պետական կազմավորումների դիրքորոշումը խաչակիրների նկատմամբ

Խաչակիրների արշավանքները և նրանց հայտնվելը Արևելքում ուղղակի տակնուվրա արեցին արաբ-մուսուլմանական աշխարհը: Սիրիայի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի բնակիչներն առաջին անգամ ընդհարվեցին քրիստոնյա ուժերի հետ, որոնք գալիս էին ոչ թե Բյուզանդական կայսրությունից, որին նրանք լավ ծանոթ էին և որի հետ նրանք մարտնչում էին արդեն մի քանի հարյուրամյակ, այլ հեռուներից եկած, ինչպես նրանք էին անվանում, «ֆրանկների» հետ: Հասարակ բնակչությունը կամ բոլորովին անտեղյակ էր նրանց մասին, կամ ուներ շատ աղոտ պատկերացումներ: Եվ, որ ամենագլխավորն է, նրանք չէին հասկանում, թե խաչակիրներն ինչ են ուզում իրենցից, ինչու համար են ներխուժել իրենց երկիրը և որն է նրանց նպատակը: Այս հարցերն առանձնապես սուր բնույթ էին կրում խաչակիրների կողմից նվաճված մի շարք քաղաքների բնակչության նկատմամբ կիրառված բռնություններից ու զանգվածային սպանություններից հետո:

Թվում էր, թե խաչակիրների արշավանքները կստիպեն մուսուլմանական պետություններին միավորվել և միասնական ուժերով դիմագրավել արտաքին վտանգը, որն ուղղված էր ոչ թե առանձին պետությունների, սուլթանությունների և էմիրությունների, այլ նրանց բոլորի դեմ: Խոսքն առաջին հերթին Աբբասյան խալիֆայության, Սելջուկյան Մեծ սուլթանության, Ռումի կամ Իկոնիայի Սելջուկյան սուլթանության և Ֆաթիմյան խալիֆայության մասին է: Սակայն դա տեղի չունեցավ: Նրանց կողմից դրսևորվել է անբացատրելի անտարբերություն և կրավորական վերաբերմունք: Համենայն դեպս, այդպիսին է պատմական իրողությունը:

Աբբասյան խալիֆայության պարագայում դա կարելի է, եթե ոչ արդարացնել, ապա բացատրել: Արդեն նշվել է, որ Աբբասյան խալիֆայությունն անցել էր Սելջուկյան Մեծ սուլթանության տիրապետության տակ, որը թեև ձևականորեն պահպանել էր նրա գոյությունը, սակայն զրկել էր խալիֆաներին իշխանական, քաղաքական և ռազմական լծակներից, թողնելով նրանց լոկ հոգևոր-կրոնական գործառույթ: Բայց նրանք զարմանալիորեն իրենց թողնված այդ իրավունքից էլ չօգտվեցին, ցուցաբերելով իրենց կատարյալ անկարողությունը համախլամական առաջնորդ հանդես գալու և համայն մուսուլմանական աշխարհը խաչակիրների դեմ ոտքի հանելու համար:

Տարօրինակ կերպով Աբբասյանները, Սելջուկները, դեռ ավելին, մուսուլմանների հիմնական զանգվածը, խաչակիրների ներխուժումը համարել են «հեռուներում տեղի ունեցող իրադարձություններ» և «անկարևոր էպիզոդ»: Նրանք նույնիսկ չսթափվեցին, երբ խաչակիրները հասան տպավորիչ հաղթանակների:

Խաչակիրները, ինչպես նշվեց, 1099 թ. զրավեցին Երուսաղեմը: Նրա անկումից հետո քաղաքի մուսուլմանների մի պատվիրակություն է գալիս Բաղդադ և Մուստագիր խալիֆայից օգնություն խնդրում: Վերջինս առատ արցունքներ թափելով և ցավ հայտնելով կատարվածի կապակցությամբ, Երուսաղեմի պատվիրակությանը խորհուրդ է տալիս օգնության համար դիմել Սելջուկյան սուլթան Բարկիյարուբին, որը նույնպես որևէ գործնական քայլ չձեռնարկեց, ուստի և բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք: Նույն բախտին արժանացավ խաչակիրներից պաշարված Տրիպոլիի պատվիրակության առաքելությունը 1108 թ.:

Խաչակիրների դեմ ավելի վճռական գտնվեցին Ջանգիները: Այդ դինաստիայի հիմնադիրը եղավ Իմադ ադ-Դին Ջանգին, մի թուրք ստրուկի որդի, որը դարձել էր զորահրամանատար և ծառայության մեջ էր գտնվում սելջուկյան սուլթանի մոտ որպես նրա երկու որդիների աթաբեկ: Աթաբեկները (աթաբեկ թուրքերեն բառ է, որը նշանակում է բեկի հայր), սուլթանների կողմից նշանակված նրանց որդիների դաստիարակները և պահապաններն էին, որը լայն տարածում էր գտել հատկապես Սելջուկյանների ժամանակներում: Դա շատ ազդեցիկ պաշտոն էր, որը նրանց առջև մեծ հեռանկարներ էր բացում: Սելջուկյան սուլթանը ահա այդ աթաբեկ Իմադ ադ-Դին Ջանգիին 1127 թ. նշանակում է Մոսուլի էմիր և այդ թվականին էլ հաստատվում է Ջանգիների դինաստիան (1127-1262 թթ.): Այդ կապուտաչյա աթաբեկն իրեն դրսևորեց որպես ն-

ճանդուն, խելացի և վճռական գործողությունների ընդունակ գործիչ: Նա իր իշխանությունը տարածեց նաև Մծբինի, Հարրանի, իսկ ապա նաև Հալեբի և Սիրիայի այլ քաղաքների և բնակավայրերի վրա: Նա գրավեց նաև Բաալբաքը Լիբանանում, որի կառավարիչ նշանակեց իր օգնականներից մեկին, ծագումով քուրդ Նաջմ աղ-Ղին Այյուբիին, որը շատ չանցած մեծ դերակատարում ունեցավ ոչ միայն Սիրիայում, այլև Եգիպտոսում:

Իմադ աղ-Ղին Չանգին, ամրապնդելով իր իշխանությունը Մոսուլում, և ընդարձակելով իր տիրույթները Սիրիայի որոշ մասերում, անխուսափելիորեն պետք է բախվեր ֆրանկների, այսինքն խաչակիրների հետ: Այդ բախումը տեղի ունեցավ 1144 թ., որն ավարտվեց Չանգիի հաղթանակով: Նա գրավեց Եդեսիան, որը համարվում է մուսուլմանների առաջին հաղթանակը խաչակիրների նկատմամբ: Ահա այս պահին ասպարեզում հայտնվեց Աբբասյան խալիֆան, որը Չանգիին շնորհեց միանգամից երկու շատ պատվավոր տիտղոս՝ «Իսլամի գարդ» և «Ուղղահավատների վեհապետի օգնական»:

Սակայն Չանգին երկար չվայելեց իր հաղթանակի պտուղները, որը նրան բերել էր մեծ փառք և հեղինակություն մուսուլմանական աշխարհում: 1146 թ. նա դավադրաբար սպանվեց: Նրա ենթությունը բաժանվեց երկու որդիների միջև: Մուսուլի և Չանգիրայի կառավարումը ստացավ նրա ավագ որդին, Սայֆ աղ-Ղին Ղազին, իսկ Հալեբը և մնացած տարածքներն անցան կրտսեր որդու՝ Նուր աղ-Ղինի տնօրինության տակ: Այս երկու եղբայրներից առավել կարևոր դերակատարում ունեցավ և պատմության մեջ հետք թողեց կրտսեր որդին, որն իրեն դրսևորեց իսլամին նվիրված և նրա շահերի հետևողական պաշտպան: Նուր աղ-Ղինի առջև կանգնած էին երկու կարևոր խնդիրներ, առաջին, իր իշխանության ներքո միավորել Սիրիայի բոլոր այն տարածքները, որոնք գտնվում էին մուսուլմանական առանձին իշխանավորների տիրապետության տակ, և, երկրորդ, հակահարված հասցնել խաչակիրներին և հնարավորինս ազատագրել նրանց տիրապետության տակ անցած հողերը: Կարելի է ասել, որ երկու բնագավառներում էլ նա հասավ շոշափելի հաջողությունների:

Եդեսիայի կորուստը և խաչակիրների նոր պարտությունը շատ ծանր տպավորություն գործեց ֆրանկների ղեկավարների վրա: Երուսաղեմի թագավորը և Անտիոքի ու Տրիպոլիի իշխանները լուրջ տագնապ էին ապրում: Հասկանալով, որ եղած ուժերով դժվար է հասնել հա-

ջողությունների, Երուսաղեմի թագավորը դիմեց Հռոմի պապին Եվրոպայից լրացուցիչ ուժեր ուղարկել: Վերջինս դրականորեն արձագանքեց Երուսաղեմի թագավորի աղերսանքին և նախաձեռնեց խաչակրաց երկրորդ արշավանքը, որը տեղի ունեցավ 1147–1149 թթ.: Եվրոպայից Արևելք մետվեց ասպետների նոր հոսանք գերմանական կայսր Կոնրադ III և ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս VII գլխավորությամբ:

Նրանք փորձեցին գրավել Դամասկոսը և պաշարեցին այն: Սակայն պաշարվածներին օգնության գնաց Նուր աղ-Ղինը մեծ զորաբանակով: Խաչակիրները, խուսափելով Նուր աղ-Ղինի զորքերի հետ բախումից, վերացրին Սիրիայի մայրաքաղաքի պաշարումը և հեռացան: Սիրիայից հեռացան և իրենց երկրները վերադարձան, մեծ կորուստներից հետո, նաև Կոնրադ III և Լյուդովիկոս VII:

Իսկ Նուր աղ-Ղինը տարավ մի նոր և շատ կարևոր հաղթանակ: Նա 1151 թ. պարտության մատնեց խաչակիրներին, որոնք փորձեցին հետ գրավել Եդեսիան: Դա նրանց ոչ միայն չհաջողվեց, այլև նրանք կորցրեցին ամբողջ կոմսությունը, որն անցավ Նուր աղ-Ղինի իշխանության ներքո: Իսկ Եդեսիայի կոմս Ջոսելին II գերի ընկավ, որին Նուր աղ-Ղինը շղթայակապ մետեց բանտ:

Նուր աղ-Ղինը 1164 թ. տարավ նոր հաղթանակ, այս անգամ Անտիոքի իշխան Ռայմոնի դեմ: Նրա տիրապետության տակ անցավ Անտիոքի իշխանապետության մի մասը: Նրա երիտասարդ իշխանը՝ Բոհեմոնդ III իր դաշնակից, Տրիպոլիի իշխան Ռայմոն III հետ միասին գերի ընկան:

Նուր աղ-Ղինը մեծ հաջողություններ ունեցավ նաև Սիրիայի ծակատում: 1154 թ. նրան անձնատուր եղավ Դամասկոսը, որով նրա տիրապետության տակ անցավ ամբողջ Սիրիան իր այն մասով, որը գտնվում էր մուսուլմանների ձեռքում:

Այսպիսով, Նուր աղ-Ղինը դարձավ մուսուլմանական աշխարհի ամենահզորներից մեկը, թեև ձևականորեն նա շարունակում էր մնալ ծառայության մեջ Սելջուկյան սուլթանին և համարվում նրա վասալը:

II. ԱՅԹՈՒԲԻՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ ԵՎ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ (1169–1252 թթ.)

1. Հայաստանից արտագաղթած քուրդ Այյուբիները: Սալահ ադ-Դին ալ-Այյուբին

Խաչակիրների անհաջողությունները և տարածքների կորուստը Սիրիայում և Պաղեստինում, ստիպեցին նրանց փոխել իրենց հարվածի ուղղությունը և քաղաքականության ծանրության կենտրոնը տեղափոխել Եգիպտոս: Նրանք հույս ունեին հասնել հաջողության այստեղ, նկատի ունենալով Ֆաթիմյանների օրեցօր թուլացող դիրքերը և անկայուն վիճակը, որ հաստատվել էր Եգիպտոսում: Նրանք միաժամանակ ակնկալում էին այդ հարուստ երկրամասի գրավումով բարելավել իրենց վատթարացող տնտեսական և ֆինանսական վիճակը:

Խաչակիրների առաջին քայլերն այս ուղղությամբ թվում էին հուսադրող: Նրանք տարան մի շարք հաղթանակներ, իսկ 1143 թ. Երուսաղեմի թագավոր Բուլդվին III գրավեց Եգիպտոսին պատկանող Աշկելոն քաղաքը: Նրա այդ քաղաքականությունը, նրա մահից հետո (1163 թ.), փորձեց շարունակել նրա եղբայրը՝ Ամալրիկ I: Երուսաղեմի այդ նոր թագավորը ուներ կառավարման որոշ փորձ, քանի որ մինչև թագավորական գահին նստելը նա Հայֆայի և Աշկելոնի կառավարիչն էր եղել:

Խաչակիրների այս հաջողություններից վախեցած Ֆաթիմյանները, որպեսզի կանխեն Ամալրիկի հետագա ներթափանցումը Եգիպտոսի խորքերը, համաձայնվեցին հարկ վճարել Երուսաղեմի թագավորությանը: Նրանք հույս ունեին այդպիսի նվաստացման ուղիով պահպանել իրենց իշխանությունը: Սակայն նրանք սխալվեցին իրենց հաշիվներում:

Ամալրիկ I, որն ուշի ուշով հետևում էր Եգիպտոսի ներքաղաքական զարգացումներին և լավատեղյակ էր Ֆաթիմյանների ծանր վիճակին, 1163 թ. ներխուժեց Եգիպտոս և շատ արագ մոտեցավ Կահիրեին, լուրջ սպառնալիք ստեղծելով նրան: Կահիրեի պաշտպանները հույս չունենալով, որ զենքի ուժով կկարողանան պաշտպանել իրենց քաղաքը և կանխել նրա անցումը ֆրանկների ձեռքը, ընդունեցին մի հուսահատական որոշում, որը, սակայն, արդարացրեց իրեն: Նրանք քանդեցին Նեղոսի ամբարտակները և ջրի տակ թողեցին Վերին Եգիպտոսը: Նման պայմաններում, երբ խաչակիրների զորքերը, մանավանդ հեծե-

լագորը, այլևս չէին կարող ազատ գործել, նրանց այլ բան չէր մնում, քան նահանջել և վերադառնալ իրենց ելման դիրքերը:

Եգիպտոսում ծավալված դեպքերի սկզբնական փուլում Նուր ադ-Դինը ցուցաբերց զգուշավորություն և մեծ ցանկություն չունեց միջամտել այդ դեպքերին: Այստեղ իր դերն ունեցավ այն պարագան, որ մինչ այդ նա գինադադար էր կնքել Երուսաղեմի թագավոր Բուլդվին III հետ և մտադրություն չուներ ինքը դառնալ ֆրանկների հետ կնքված հաշտության պայմանագրի խախտողը: Սակայն Երուսաղեմի նոր գահակալ Ամալրիկ I հարձակումը Եգիպտոսի վրա արմատականորեն փոխեց իրադրությունը: Նուր ադ-Դինը 1164 թ. որոշեց Եգիպտոս ուղարկել մի զորաբանակ իր վասալներից մեկի, քուրդ զորահրամանատար Շիրկուհի գլխավորությամբ: Այդ արշավանքի ժամանակ նրան ուղեկցում էր իր եղբոր՝ Նաջմ ադ-Դին Այյուբիի որդին, երիտասարդ Սալահ ադ-Դինը, որին պատմությունը նախապատրաստել էր վճռական դերակատարում արաբական երկրների կյանքում և խաչակիրների դեմ մղված պատերազմներում:

Եգիպտոսում Շիրկուհի զորաբանակի հայտնվելու արդյունքը եղավ այն, որ Ամալրիկը հեռացավ Եգիպտոսից: Նրանց միջև ստորագրվեց պայմանագիր, որով երկու կողմերը պարտավորվում էին իրենց զորքերը դուրս բերել Եգիպտոսից: Ուստի Ամալրիկ I զորքերի հետ միասին Եգիպտոսից դուրս եկան նաև Շիրկուհի զորքերը: Բայց երբ Ամալրիկ I 1167 թ. խախտեց պայմանագիրը, Ֆաթիմյան վերջին խալիֆա ալ-Ադիդի խնդրանքով նրան օգնության եկավ Շիրկուհը և իր զորքերը մտցրեց Եգիպտոսի մայրաքաղաք Կահիրե, և կրկին դուրս շարտեց խաչակիրներին Եգիպտոսից: Խալիֆա ալ-Ադիդը Շիրկուհին նշանակեց Եգիպտոսի վազիր: Բայց նա այդ պաշտոնում մնաց շատ կարճ ժամանակամիջոց: Նա մահացավ 1169 թ. և վազիրի պաշտոնում նրան հաջորդեց Սալահ ադ-Դինը:

Եգիպտոսում հաստատվեց նոր դինաստիա, Այյուբիների քրդական դինաստիան:

Ո՞վքեր էին նրանք, այդ քրդերը, որոնք հասան այդպիսի բարձունքների, ո՞րտեղից և ինչպե՞ս էին նրանք հայտնվել արաբական աշխարհում:

Սալահ ադ-Դինի պապը՝ Շազին ծնվել էր Հայաստանում, Դվին քաղաքի մերձակա լեռնային գյուղերից մեկում: Այստեղ են ծնվել նաև նրա երկու որդիները՝ Նաջմ ադ-Դին Այյուբին և Ասադ ադ-Դին Շիրկու-

հը: Շագին, հետամուտ իր համար հեռանկարային գործունեություն ապահովելու խնդրով, վերցնում է իր երկու որդիներին և ամբողջ ընտանիքով հեռանում Հայաստանից, ուղղություն վերցնելով դեպի արաբական երկրները: Ի վերջո նա հաստատվում է Իրաքում, ծառայության մտնում սելջուկների մոտ և նշանակվում Բաղդադից հյուսիս գտնվող Թիկրիթ քաղաքի ամրոցի պարետ: Հորն այդ պաշտոնում փոխարինում է Շագիի ավագ որդին, երիտասարդ Նաջմ աղ-Դին ալ-Այյուբին: Հետագայում նրա անունով էլ կոչվում է Եգիպտոսում հաստատված դինաստիան: Բայց այդ ժամանակը դեռ հեռու էր և նա շատ երկար ճանապարհ ուներ անցնելու:

Թիկրիթում 1138 թ. ծնվում է Նաջմ աղ-Դին Այյուբի որդին՝ Սալահ աղ-Դինը: Մեկ տարի անց Նաջմ աղ-Դինին աթաբեկ Ջանգին նշանակում է Բաալբակում տեղակայված գործերի հրամանատար և կառավարիչ: Իսկ Ջանգիի մահից հետո, Սալահ աղ-Դինի հայրն անցնում է նրա որդու Նուր աղ-Դինի կողմը, հավատարմորեն ծառայում նրան և վայելում նրա վստահությունը:

Ահա այսպիսի միջավայրում էր ծնվել և մեծացել Սալահ աղ-Դին իբն Այյուբը, որը 1171 թ. դարձավ Եգիպտոսի տիրակալը:

2. Սալահ աղ-Դին ալ-Այյուբին Եգիպտոսի և Սիրիայի տիրակալ

Արաբական և եվրոպական պատմագրության մեջ այն տեսակետն է տիրապետում, որ XII դարում իսլամական աշխարհն ունեցել է երեք նշանավոր քաղաքական և ռազմական դեմքեր՝ Մոսուլի կառավարիչ, աթաբեկ Իմադ աղ-Դին Ջանգին, նրա որդին, աթաբեկ Նուր աղ-Դինը, և Սալահ աղ-Դին ալ-Այյուբին: Համաձայն լինելով նման տեսակետի հետ, բայց կարծում ենք, որ նրանց մեջ իր դերակատարումով առանձնանում է Սալահ աղ-Դինը, որն անջնջելի հետք է թողել արաբների և բոլոր մուսուլմանների պատմության մեջ, և իր տրամաչափով զերազանցում է վերոնշյալ երկու գործիչներին:

Սալահ աղ-Դինը լինելով խիզախ անձնավորություն, դրա հետ միասին գործում էր շատ հաշվենկատ և համբերատարությամբ, դիվանագիտությունը զուգակցելով քաղաքական համարձակ քայլերին և ռազմական գործողություններին: Այդ հատկանիշներին տիրապետելը հատկապես անհրաժեշտ էր նրա իշխանության գլուխ գալու սկզբնական շրջանում, երբ նա դեռևս չէր ասմրապնդել իր դիրքերը Եգիպտոսում:

Երբ 1171 թ. մահացավ Ֆաթիմյան վերջին խալիֆա ալ-Ադիդը, ապա Սալահ աղ-Դինը նրա փոխարեն չթողեց, որ որևէ մեկը գահ բարձրանա: Դա համարձակ քայլ էր նրա կողմից, որն ուղեկցվեց մեկ այլ համարձակ քայլով: Երկար դադարից հետո, առաջին անգամ նրա հրամանով ուրբաթօրյա խուտբայում, Կահիրեի մզկիթում, հիշատակվեց Աբբասյան խալիֆայի՝ ալ-Մուսթադիի անունը: Դա նշանակում էր Ֆաթիմյանների վերջնական տապալում և հեռացում քաղաքական ասպարեզից, մի կողմից, և Եգիպտոսի վերադարձ սուննիզմին, մյուս կողմից: Այս քայլով նա նվաճեց Աբբասյան խալիֆայի, բոլոր Աբբասյանների և սուննիների համակրանքն ու աջակցությունը: Խալիֆա ալ-Մուսթադիին ըստ արժանվույն գնահատեց Սալահ աղ-Դինի խիզախ քայլը և նրան ուղարկեց նրա աստիճանակարգին վայել թանկարժեք հագուստներ:

Սակայն Սալահ աղ-Դինը դեռևս շարունակում էր մնալ Նուր աղ-Դինի վասալը: Թեև դա ձևական բնույթ էր կրում, այդուհանդերձ, Սալահ աղ-Դինը հարկադրված էր հաշվի առնել այդ հանգամանքը և զգույշ լինել դեռևս հզոր և ազդեցիկ իր սյուզերենի նկատմամբ: Նա լավ էր հասկանում, որ հարաբերությունների սրումը Նուր աղ-Դինի հետ իրեն ձեռնտու չէր: Այդ պատճառով նա շարունակում էր Եգիպտոսում հավաքած հարկերի մի մասն ուղարկել Նուր աղ-Դինին, երբեմն իր գործերով մասնակցել Նուր աղ-Դինի միջոցառումներին և այլն:

Բայց Նուր աղ-Դինն ինքը կասկածանքով էր վերաբերվում Սալահ աղ-Դինին, որի դիրքերի ամրապնդումը նրան անհանգստացնում էր: Հարաբերությունների հետագա սրումը և խզումը նրանց միջև կանխելու գործում դրական դերակատարում ունեցավ Սալահ աղ-Դինի հայրը՝ Նաջմ աղ-Դին ալ-Այյուբին, որը երկար տարիներ ծառայել էր Նուր աղ-Դինի մոտ, և որին վերջինս շատ էր վստահում: Նրա հանձնարարությամբ Նաջմ աղ-Դինը զնաց Եգիպտոս, հանդիպեց որդուն, և, ի վերջո, կարողացավ կանխել խզումը Սալահ աղ-Դինի և Նուր աղ-Դինի միջև: Սակայն ինչպես պարզվեց, դա ժամանակավոր բնույթ էր կրում: Նուր աղ-Դինը լրջորեն պատրաստվում էր հարձակվել Սալահ աղ-Դինի վրա և նրան զրկել իշխանությունից: Այդ ծրագիրը մնաց անկատար, քանի որ 1174 թ. Նուր աղ-Դինը մահացավ:

Նուր աղ-Դինի մահից հետո նոր իրավիճակ ստեղծվեց, որը բերնապատ էր Սալահ աղ-Դինի համար, և նա չհապաղեց օգտվել դրանից: 1174 թ. նա Եգիպտոսը հայտարարեց անկախ: Այնուհետև նա իր հայացքն ուղղեց դեպի Սիրիա: Նա կարողացավ Սիրիան, այսպես ա-

սած, ուղղակի խլել Նուր աղ-Ղինի որդուց, 11-ամյա Իսմաիլից և կցել իր տիրույթներին: Սալահ աղ-Ղինի եղբայրը, Թուրան Շահը Այյուբիների տիրապետությունը հաստատեց Եմենում: Եգիպտոսին միացավ նաև Դիջազը՝ իր երկու սուրբ քաղաքներով, Մեքքայով և Մադինայով:

Այսպիսով, Այյուբիների տիրապետության ներքո պատմության քառերաբեմի վրա հայտնվեց մի նոր, բավականին հզոր պետություն, որի կազմում մտնում էին Եգիպտոսը, Մադրիբը, Նուբիան, Կենտրոնական Սիրիան Դամասկոս, Զալեբ և այլ քաղաքներով, Արևմտյան Արաբիան, Եմենը և Պաղեստինը: 1175 թ. Աբբասյան խալիֆան Սալահ աղ-Ղինին տվեց համապատասխան հրովարտակազիր, որով նրան ճանաչում էր նշյալ տարածքների տիրակալ: Դա Սալահ աղ-Ղինի կարևոր քաղաքական հաղթանակն էր:

Շարունակելով արաբական տարածքներն իր տիրապետության ներքո միավորելու քաղաքականությունը, Սալահ աղ-Ղինը 1185 թ. գրավեց Մոսուլի էմիրությունը և Միջագետքի այլ մեծ ու փոքր իշխանապետությունները, դառնալով տարածաշրջանի ամենահզոր պետությունը:

Սակայն, բոլորին չէ, որ դուր էր գալիս Սալահ աղ-Ղինի հաջողությունները և հզորացումը: Նրա վտանգավոր հակառակորդների թվում էին ասսապիները, իսմաիլական ծայրահեղականները, որոնք դժգոհ էին, որ Սալահ աղ-Ղինը տապալել էր նույնպես իսմաիլական Ֆաթիմյաններին և Եգիպտոսը վերադարձրել սուննիների գիրկը: Եվ նրանք գործի դրեցին իրենց հիմնական զենքը՝ մահափորձի տակտիկան, որի զոհն էին դարձել մի շարք նշանակալի մուսուլման և քրիստոնյա գործիչներ: Նրանք երկու անգամ մահափորձ կատարեցին Սալահ աղ-Ղինի դեմ, բայց անհաջող: 1176 թ. Սալահ աղ-Ղինը դիմեց վճռական գործողությունների ասսապիների դեմ, պաշարեց լեռներում գտնվող Մայսադը, որը նրանց կենտրոնն էր, որտեղ և գտնվում էր նրանց առաջնորդ Ռաշիդ աղ-Ղին Սինանը: Բայց վեճը լուծվեց խաղաղությամբ: Ասսապիների առաջնորդը խոստացավ այլևս մահափորձ չկատարել Սալահ աղ-Ղինի դեմ, իսկ վերջինս վերացրեց Մայսադի պաշարումը:

Սալահ աղ-Ղինը սկսեց կրել «ալ-Մալիք ան-Նասիր ա-Սուլթան» տիտղոսը, որը նշանակում էր «Չաղթական թագավոր, սուլթան»։ Նա իր տիտղոսակարգի մեջ միացրեց թագավոր՝ «մալիք», և սուլթան տիտղոսները, դրանով ընդգծելով իր առանձնահատուկ կարգավիճակը և բոլորից իր բարձր լինելու հանգամանքը:

3. Սալահ աղ-Ղինը և խաչակիրները

Մալիք ան-Նասիր ա-Սուլթան Սալահ աղ-Ղինը իր տիրապետության ներքո միավորելով արաբական հիմնական երկրները, ամրապնդելով իր դիրքերը իր սուլթանության սահմաններում, որը նրա քաղաքական ճակատագրի համար ուներ հանգուցային նշանակություն, կարգավորելով իր հարաբերությունները վտանգավոր ասսապիների հետ, իր քաղաքականության հիմնական խնդիրը համարեց պայքարը խաչակիրների դեմ, մուսուլմանական գրավյալ տարածքների ազատագրումը և իր պետության հետագա հզորացումը: Եվ այս բնագավառում նա հասավ փայլուն հաղթանակների:

Նրա լայնածավալ և երկարատև պայքարը ֆրանկների դեմ սկսվեց 1187 թ. և շարունակվեց մինչև նրա մահը: Զուլխի 1-ին Սալահ աղ-Ղինի զորքերը վեցօրյա պաշարումից հետո գրավեցին Տիբերիան, իսկ երեք օր անց՝ Զիթթինը: Զիթթինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը սուլթանի կարևոր հաղթանակները մեկն էր: Գերի ընկավ խաչակիրների 20 հազարանոց բանակը Երուսաղեմի թագավոր Գի Լուզինյանի զխսավորությամբ: Դա միանգամից վատթարացրեց խաչակիրների վիճակը և դուռ բացեց Երուսաղեմի առջև: 1187 թ. հոկտեմբերի 2-ին Երուսաղեմն անձնատուր եղավ Սալահ աղ-Ղինին: Դա նշանակում էր Երուսաղեմի կամ Լատինների թագավորության կործանում, որը ցնցեց խաչակիրներին և բարոյալքեց նրանց:

Երուսաղեմի անկումից հետո Սալահ աղ-Ղինը առանց դժվարությունների գրավեց Սիրիայում և Պաղեստինում խաչակիրների տիրապետության տակ գտնվող բազմաթիվ բնակավայրեր, և երկու տարվա ընթացքում ազատագրեց Լաթաքիան, Ջաբալաիդը, ալ-Կարակը, Շաքիֆ Արնունը, Սաֆադը և բազմաթիվ այլ քաղաքներ ու գյուղեր:

Երուսաղեմի անկումը խթանեց խաչակիրների երրորդ արշավանքը 1189-1192 թթ., որը զխսավորեցին Գերմանիայի կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը, Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ Ավգուստը և Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտը: Բայց նրանցից ոչ բոլորը հասան Արևելք: Ճանապարհին Կիլիկիայում, գետն անցնելիս խեղդվեց գերմանական կայսրը և նրա հետ արշավանքի դուրս եկած գերմանական ասպետների մեծ մասը վերադարձավ Գերմանիա:

Հասնելով Պաղեստին, խաչակիրներն իրենց զխսավոր խնդիրը համարեցին Ակրի գրավումը, որը, ինչպես նրանք հավատացած էին, ու-

դի կհարթեր դեպի Երուսաղեմ: Նրանք կարողացան շրջապատել այն, որի համար մարտերը գնում էին ծովում և ցամաքում: Ֆրանկների գրոհն առաջնորդեց Գի Լուզինյանը, որին գերությունից բաց էր թողել Սալահ ադ-Դինը, ստանալով թագավորի երդումն առ այն, որ նա երբեք իր կյանքում զենք չի բարձրացնի սուլթանի դեմ: Սակայն, ինչպես տեսնում ենք, նա դրժեց իր թագավորական երդումը:

Առնելով Ակրի պաշարման լուրը, Սալահ ադ-Դինը շտապեց օգնության իր պաշարված կայազորին, որը հերոսաբար հետ էր մղում խաչակիրների գրոհը: Պատերազմը Ակրի համար տևեց մոտ երկու տարի: Սալահ ադ-Դինը օգնություն խնդրեց խալիֆայից, բայց չստացավ նրանից ոչ մի բան: Ստեղծված պայմաններում Ակրի կայազորը 1191 թ. հուլիսի 12-ին հարկադրված անձնատուր եղավ:

Այս հակամարտությունն ունեցավ շատ հետաքրքիր վերջավորություն: Անգլիական թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտն առաջարկեց իր քրոջը կնության Սալահ ադ-Դինի եղբորը՝ Մալիք ալ-Ադիլին: Միաժամանակ նա առաջարկեց նորապսակներին որպես հարսանեկան նվեր տալ Երուսաղեմը և այդ կերպ վերացնել հակամարտությունը քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև: Նրա այդ առաջարկությունն ընդունվեց և 1192 թ. մայիսի 29-ին կայացավ նրանց ամուսնությունը:

Իսկ նոյեմբերի 2-ին ստորագրվեց հաշտության պայմանագիրը: Կողմերը համաձայնության եկան, որ առափնյա մասերն անցնում են խաչակիրների, իսկ ներքին, ցամաքային մասերը մուսուլմանների տնօրինության տակ: Սուրբ քաղաք, այսինքն Երուսաղեմ ուխտագնացության եկողների առջև չպետք է ստեղծվեին խոչընդոտման և այլն:

Ռա եղավ Սալահ ադ-Դինի վերջին ծառայությունը մուսուլմաններին: Նա հիվանդացավ և 1193 թ. նոյեմբերի 19-ին մահացավ Դամասկոսում, որտեղ և թաղված է:

4. Այյուբիների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը

Սալահ ադ-Դինը և նրան հաջորդած սուլթանները խաչակիրների դեմ անընդմեջ պատերազմների և նրանց ոտնձգություններից իսլամական աշխարհը պաշտպանելու գերագույն խնդրի հետ միասին, հարկադրված էին մեծ ուշադրություն դարձնել նաև պետական կառուցվածքի կատարելագործման, տնտեսական զարգացման, սոցիալական և այլ հարցերի:

Պետական կառավարման և քաղաքական համակարգի բնագավառում նրանք շատ բան վերցրեցին Սելջուկներից, ինչպես նաև Ֆաթիմյանների կողմից Եգիպտոսում հաստատված կառուցվածքներից: Այյուբիները Սելջուկյան Մեծ սուլթանությունից վերցրեցին նախ և առաջ պետության կառավարման ընտանեկան համակարգը, երբ բոլոր պաշտոնները կարող էին գրավել միայն տվյալ դինաստիայի, այսինքն ընտանիքի գլխավոր անդամները: Դրա հետևանքով երկրի կառավարումը նմանվում էր մի տեսակ մի մեծ ընտանիքի կառավարմանը, որն ուներ իր գլխավորը, տվյալ պարագայում սուլթանը, և նրան լսող ու ենթակա ընտանիքի անդամները՝ պաշտոնյաները: Թե՛ Սելջուկները, թե՛ Այյուբիները այդ կերպ ցանկանում էին պետության կառավարմանը տալ ընտանեկան բնույթ, չցանկանալով իշխանությունը կիսել ընտանիքին չպատկանող ուժերի հետ ու այդ ուղիով պահպանել միասնությունը կառավարման վերին կառուցվածքներում: Նրանք հույս ունեին այդ ուղիով ամրապնդել իրենց իշխանությունը և իրենց ապահովագրել հնարավոր մարտահրավերներից:

Ղեկավարվելով այդ սկզբունքներով, Սալահ ադ-Դինն իր հորը՝ Նաջմ ադ-Դին Այյուբիին տվեց Ալեքսանդրիա ու Դամիայթ նավահանգիստներից և Բուհայրա նահանգից հարկերը հավաքելու պաշտոնը, իսկ իր եղբորը՝ Շամս ադ-Դին Թուրան Շահին, նշանակեց վերին Եգիպտոսի կառավարիչ և այլն: Կառավարման ներընտանեկան սկզբունքը պահպանվեց նաև Սալահ ադ-Դինի մահից հետո: Նրա ստեղծած սուլթանությունը, որը ձգվում էր Տիգրիսից մինչև Նեղոս, բաժանվեց նրա ժառանգորդների, որդիների և եղբայրների միջև: Նրա որդիներից Մալիք ալ-Աֆդալը ստացավ Դամասկոսը, ալ-Ազիզը՝ Կահիրեն, ալ-Չահիրը՝ Հալեբը, իսկ նրա կրտսեր եղբայրը, Մալիքը, ստացավ ալ-Կարակը և ալ-Շոբակը: Արտաքուստ նրանք այդ երկրամասերը կառավարում էին որպես մի ընտանիքի անդամներ:

Սալահ ադ-Դինը վերացրեց Ֆաթիմյանների ժամանակ ձևավորված վիթխարի արքունիքն իր բազմաթիվ պաշտոնյաներով, թողնելով միայն այն պաշտոնները, որոնք ամենաանհրաժեշտն էին: Դրանց թվում առաջին հերթին պետք է նշել հարկերի հավաքման դիվանի պահպանումը:

Այյուբիների ժամանակ ավելի զարգացան ավատատիրական հարաբերությունները, որին նպաստեցին նաև խաչակիրներն իրենց նվաճած շրջաններում: Նրանք ամենուր ներդնում էին Եվրոպայից իրենց հետ բերած տնտեսական կացութաձևերը, առաջին հերթին ավատատիր-

րական հարաբերությունները: Ավելի լայնորեն սկսվեց կիրառվել իկտայի՝ ծառայության (պետական, ռազմական և այլն) դիմաց ժամանակավոր հողօգտագործման սկզբունքը:

Այյուբիները փոփոխություններ մտցրեցին դատական համակարգում: Նրանք վերացրեցին իսմաիլական սկզբունքներով դատական գործերի քննարկումն ու դատավճիռների ընդունումը և դատական գործերը հանձնեցին սուննի իրավաբաններին, մասնավորապես նրանց, ովքեր պատկանում էին շաֆիական մազհաբին:

Այյուբիական առաջին սուլթանների հաջողությունները նպաստեցին տնտեսական վերելքին: Սալահ ադ-Դիմն իր քաղաքականությամբ խրախուսում էր գյուղատնտեսության զարգացմանը: Նա կառուցում էր ամբարտակներ, փորում ջրանցքներ և այլն: Ջարգացավ առևտուրը: Առևտրական աշխույժ հարաբերություններ հաստատվեցին եվրոպական երկրների, հատկապես Իտալիայի, Ֆրանսիայի և Կատալոնիայի առևտրականների հետ: Սուլթան ալ-Ադիլի (1199–1218 թթ.) թույլտվությամբ Վենետիկի վաճառականները, որոնք առաջնակարգ դիրքեր ունեին Եգիպտոսի հետ առևտրի մեջ, Ալեքսանդրիայում ստեղծեցին իրենց առանձին առևտրական գոտիները: Ըստ երևույթին առևտուրն այնպիսի մեծ ծավալների է եղել, որ այնտեղ նրանք անգամ պանդոկներ են ունեցել: Իսկ իտալացիները Պիզայից թերևս առաջինն էին, որ Միջերկրականի ափերին գտնվող և Եգիպտոսի ծովային ու առևտրական դարպասները համարվող Ալեքսանդրիայում բացեցին իրենց հյուպատոսությունը առևտրական գործարքները կանոնակարգելու և պիզացի առևտրականների իրավունքներն ու շահերը պաշտպանելու համար: Եգիպտական շատ ապրանքներ արտահանվում էին աշխարհի տարբեր երկրներ: Եգիպտոսն իր հերթին ներմուծում էր օտարերկրյա գանազան ապրանքներ և դրանից, մասնավորապես մաքսային տուրքերից ստացված եկամուտներով համալրում սուլթանական գանձարանը: Վուլթանության տարածքում հաստատված ապահովությունը նպաստեց նաև տարանցիկ առևտրին: Եգիպտական վաճառականները հասնում էին մինչև Զնդկաստան և Գեռավոր Արևելքի երկրներ:

Սալահ ադ-Դիմն, լինելով իսլամի համոզված հետևորդ և պաշտպան, մեծ ուշադրություն էր դարձնում իր սուլթանության մեջ սուննիզմի, նրա գաղափարների և դրույթների տարածմանը: Այդ նպատակով նա և նրա հաջորդները կառուցում էին դպրոցներ, որտեղ հիմնականում դասավանդում էին կրոնին նվիրված առարկաներ: Նույն քաղաքակա-

նությունն էր վարում նաև ալ-Ադիլը, որի Դամասկոսում կառուցած դպրոցներից մեկը մինչև օրս կրում է նրա անունը և կոչվում է ալ-Ադիլիյա:

Մեծ թափ ստացավ Կահիրեում և ամբողջ սուլթանությունում մզկիթների կառուցումը: Կառուցվում էին նաև քաղաքացիական շինություններ, որոնց մեջ հիշատակության է արժանի Կահիրեի միջնաբերդի կառուցումը XII դարի վերջերին:

5. Այյուբիների տապալումը

Սալահ ադ-Դիմնի մահից հետո, ինչպես հաճախ է լինում արևելյան միապետություններում, երբ ուժեղ և հեռատես ղեկավարը մահանում է և նրան համարժեք փոխարինող չի գտնվում, սկսվեց Այյուբիների սուլթանության թուլացումը: Եվ, ինչպես պարզվեց, ներքնտանեկան կառավարման համակարգն ի վիճակի չեղավ կանխել այդ գործընթացը:

Սալահ ադ-Դիմնը, ինչպես նշվեց, մնալով Այյուբյան սուլթանության գերագույն սյուզերենը, սուլթանության տարբեր մասերի կառավարիչներ նշանակեց իր մերձավորագույն հարազատներին: Նրանց միջև, Սալահ ադ-Դիմնի մահից հետո, ծայր առավ, սկզբում խուլ մրցակցություն, որն այնուհետև վերածվեց բացահայտ պայքարի սուլթանության առաջին դեմքը լինելու համար: Այդ պայքարում հաջողակ գտնվեց նրա եղբայր ալ-Ադիլ I, որը կարողացավ իր գերիշխանությունը հաստատել Եգիպտոսի և Սիրիայի մեծ մասի վրա, իսկ 1200 թ. Միջագետքի կառավարիչ նշանակել իր որդուն:

Պայքարը իշխանության համար Այյուբիների դինաստիայի անդամների միջև ավելի մեծ թափ առավ ալ-Ադիլի մահից հետո: Արդյունքն եղավ այն, որ Այյուբիները բաժանվեցին մի քանի ճյուղերի: Ալ-Ադիլի անմիջական շառավիղներն իշխում էին Եգիպտոսում, Միջագետքում և Դամասկոսում, իսկ Այյուբիների ընտանիքի մյուս անդամներն իշխում էին Եմենում, Գյուսիսային Սիրիայում՝ Զիմսում, Զամայում և այլն: Այյուբիների իշխանությունը Գյուսիսային Սիրիայում պահպանվեց մինչև 1260 թ., երբ մոնղոլները Գուլաղու խանի գլխավորությամբ գրավեցին այդ շրջանը:

Անմիաբանությունը և ներդինաստիական պայքարը Այյուբիների սուլթանությունում, նպաստավոր եղավ խաչակիրների համար, որոնք կարողացան Այյուբիներից հետ նվաճել մի շարք տարածքներ և քաղաքներ, ինչպես Բեյրութը, Ալկելոնը, Սաֆադը, Տիբերիան և այլն: Իսկ

1229 թ. ֆրանկները կարողացան գրավել նաև Երուսաղեմը: Հետագայում, 1244 թ. Խորեզմշահերի օգնությամբ հնարավոր եղավ Երուսաղեմը հետ նվաճել խաչակիրներից, բայց ընդհանուր առմամբ դա արդեն որևէ նշանակություն չէր կարող ունենալ, քանի որ Այյուբիների թուլացման գործընթացը շատ էր խորացել:

XIII դարի 40-ական թվականների վերջերին Այյուբիների սուլթանությունն արդեն հոգևորքի մեջ էր: 1249 թ. մահացավ սուլթան Սալիհը և այդ պահից քաղաքական դեպքերը զարգացան շատ արագ և որոշ իմաստով անսովոր կերպով: Սալիհի մահը նրա այրին՝ Շաջար աղ-Դուրրը, որը, ինչպես մշում է Ֆ. Հիթթին «ծագումով թուրք կամ հայ ստրկուհի» էր, երեք ամիս գաղտնի պահեց, սպասելով հանգուցյալ սուլթանի որդու՝ ալ-Մուազզամ Թուրան Շահի վերադարձին Միջագետքից, որի կառավարիչն էր նա: Այդ ընթացքում նա էր հրամաններ տալիս Սալիհի անունից, կեղծելով նրա ստորագրությունը: Նա այդ քայլին դիմեց, որպեսզի գործը պահեր հնազանդության մեջ: Ալ-Մուազզամ Թուրան Շահը վերադառնալով Եգիպտոս, ստանձնեց Այյուբիների սուլթանի պարտականությունները: Սակայն նա չկարողացավ ճիշտ հաշվարկել ուժերի դասավորությունը, որ ստեղծվել էր սուլթանությունում, և հակասությունների մեջ մտավ իր հոր գվարդիայի հետ, որը կազմված էր թուրք, այսպես կոչված բահրի մամուլքներից: Նա բախման մեջ մտավ նաև իր, այսպես ասած, խորթ մոր՝ Շաջար աղ-Դուրրի հետ, անտեսելով վերջինիս քաղաքական հավակնությունները:

Ալ-Մուազզամ Թուրան Շահը, որ չէր վստահում թուրք մամուլքներից, նրանց փորձեց հետին պլան մղել և բանակի ու պետության բարձր պաշտոններում նշանակեց իր կողմնակիցներին, հեռացնելով մամուլքներին և Շաջար աղ-Դուրրին հավատարիմ մարդկանց: Եվ սկսվեց բացահայտ պայքար նրանց միջև իշխանության համար: Ալ-Մուազզամը հայտնվեց ծանր դրության մեջ, որն ավելի վատացավ, երբ նրան պաշտպանող մամուլքների մի մասը, բահրիները, իրենց զորահրամանատար Բայբարսի գլխավորությամբ, ապստամբվեցին ալ-Մուազզամի դեմ և անցան Շաջարի կողմը: Սուլթան ալ-Մուազզամ Թուրան Շահը Շաջար աղ-Դուրրի համաձայնությամբ 1250 թ. տապալվեց և Բայբարսի հրամանով գլխատվեց:

Սակայն դեպքերի հետագա զարգացումն ունեցավ աննախադեպ վախճան: Սպանված սուլթանի փոխարեն սուլթան հռչակվեց Շաջար

աղ-Դուրրը, կին, նախկին ստրկուհի և հարձ: Նա իրեն հռչակեց «Սուլթանության թագուհի»:

Այյուբիների իշխանությունը տապալվեց և 1250 թ. հաստատվեց մամուլքների դիկտատուրան:

III. ԵԳԻՊՏՈՍԸ ԵՎ ՍԻՐԻԱՆ ՄԱՍԼՈՒԶՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ (1250–1517 թթ.)

1. Մամուլքները

Դեռևս Աբբասյաններն իրենց գահակալության առաջին տարիներին զգալի փոփոխություններ մտցրեցին իրենց ռազմական ուժերում, մասնավորապես իրենց գվարդիայում: Նրանց բանակը, որ մինչ այդ հիմնականում կազմված էր արաբներից, ավելի ճիշտ արաբ քոչվորների աշխարհագրից, աստիճանաբար իր տեղը գիշեց վարձու բանակին, որն ուներ մի շարք առավելություններ: Նախ, նա ավելի լավ էր կազմակերպված և բեղվին աշխարհագրականներին գերազանցում էր իր մարտունակությամբ, և, երկրորդ, նրանք օտարներ էին, դրսից բերվածներ, որոնք արաբական երկրներում չունեին արմատներ և ամբողջապես կախված էին խալիֆաներից: Իսկ հետագայում արտակարգ կերպով բարձրացավ գվարդիայի դերը՝ ի հաշիվ բանակի:

Սկզբնական շրջանում գվարդիականները հիմնականում գերի ընկած կամ ստրկավաճառական շուկաներում գնված ստրուկներ էին, մասնավորապես Միջին Ասիայից՝ Մավարանահից, Ջայհունից, Գիլանից, ինչպես նաև Իրանից: Հետագայում նրանց ձեռքբերման աշխարհագրությունն ընդլայնվեց:

Ահա այս ստրուկ գերիները կոչվում էին մամուլքներ կամ գուլամներ, որն իմաստային առումով հաճախ թարգմանվում է «պատանիներ» և «ծառաներ»: Հետագայում նրանց ձեռք էին բերում գլխավորապես պատանի հասակում թուրքերից, ղփչաղներից, քրդերից, հույներից, սլավոններից, մասամբ վրացիներից և այլ ազգություններից: Այս ավանդույթը Աբբասյաններից անցավ Ֆաթիմյաններին, Այյուբիներին և մեծ ու փոքր այլ դինաստիաների, որոնցից յուրաքանչյուրն ստեղծում էր մամուլքյան իր գվարդիան, անգամ զորաբանակը: Օրինակ, Ֆաթիմյաններն իրենց մամուլքներին հավաքագրում էին եվրոպացիներից՝ ի-

տալացիներից, հույներից և սլավոններից, և միայն խալիֆա Ազիզի ժամանակ սկսվեց թուրք մամլուքների զանգվածային հավաքագրումը: Ահա այս պատճառով մամլուքներին համարում են սպիտակ կամ սպիտակամորթ ստրուկներ:

Սովորաբար մամլուքներին հավաքագրում էին երեխա կամ պատանի հասակում՝ նվաճված երկրների բնակիչներից, նրանց գերի վերցնելով, գնելով կամ ստանալով հարկի դիմաց որպես ղևշիրմե: Այդ մանկահասակներին անջատում էին նրանց ծնողներից և հարազատ ազգային միջավայրից ու տանում խալիֆաների, սուլթանների, էմիրների մոտ ծառայության: Նրանց նախ և առաջ քլփատում և իսլամացնում էին, ապա սկսում դաստիարակել խալիֆային կամ սուլթանին անձնական անսահման նվիրվածությամբ ծառայելու ոգով, վարժեցնում ռազմական գործին և նրանցից պատրաստում հիանալի, սակայն դաժան ու արյունախում գինվորական: Միայն այդպիսի պատրաստությունից հետո մամլուքին վերցնում էին ծառայության մամլուքյան բանակում, որի մասին նրանց տրվում էր հատուկ վկայական: Նա ստանում էր նաև ծի, ռազմական հանդերձանք և գինվորական ծառայության համար անհրաժեշտ այլ պարագաներ: Ահա այսպիսիներից էր կազմվում խալիֆայի և սուլթանի պահակազունը կամ անձնական զվարդիան:

Մի յուրահատուկ կողմի վրա ևս հարկ է ուշադրություն դարձնել: Մամլուքները մտնելով խալիֆայի և սուլթանի զվարդիան, ազատություն էին ձեռք բերում և նրանց առջև գործունեության մեծ հեռանկարներ էին բացվում: Նրանք արդեն որպես նախկին ստրուկներ, կարող էին դառնալ և, իրոք, դառնում էին գորահրամանատարներ, էմիրներ, նահանգների կառավարիչներ, բարձր դիրքեր գրավել արքունիքում և անգամ դառնալ սուլթաններ: Նրանք ամուսնանալու իրավունք ունեին և նրանց զավակները համարվում էին ազատ մուսուլմաններ: Մամլուքները դառնում էին այն աստիճանի ազդեցիկ, որ շատ հաճախ, ինչպես նշել ենք, խալիֆաները և սուլթանները գործիք կամ խաղալիք էին դառնում նրանց ձեռքում, նրանք էին տնօրինում այս կամ այն գահակալի ճակատագիրը:

Այս նույն ուղիով ընթացան Այյուբիները: Բայց եթե Սալահ ադ-Դիմի և նրան հաջորդած մի շարք սուլթանների ժամանակ մամլուքների տեսակարար կշիռը մեծ չէր, կային մամլուքներից կազմված միայն ոչ մեծ զորաջոկատներ, ապա սուլթան ալ-Սալիհ Նաջմ ադ-Դիմի ժամանակ (1240–1249 թթ.), մամլուքների թիվը կտրուկ աճեց և դրան համա-

պատասխան խիստ մեծացավ նրանց դերը ոչ միայն Այյուբիների սուլթանության ռազմական, այլև քաղաքական կյանքում: Չենց նրանք էին, ինչպես ցույց տրվեց, որ տապալեցին և սպանեցին Այյուբիների սուլթան ալ-Մուազզան թուրան Շահին և գրավեցին իշխանությունը Եգիպտոսում:

Այսպիսին է ընդհանուր գծերով մամլուքների ինստիտուտի էությունը:

2. Մամլուքյան Բահրիների կառավարումը (1250–1382 թթ.)

Շաջար ադ-Դուրրի մուսուլմանների թագուհի հռչակվելուց հետո, ինչպես նշվեց, տապալվեց Այյուբիների տիրապետությունը և արաբների, հավասարապես նաև մուսուլմանների պատմության մեջ սկսվեց մի նոր շրջան, մամլուքների տիրապետության շրջանը:

Սակայն մամլուքներն իրենց էթնիկական ծագումով միատարր չէին և կազմված էին տարբեր խմբավորումներից: Այյուբիներին տապալեց և Շաջար ադ-Դուրրին թիկունք կանգնեց մամլուքների այն խմբավորումը, որը հայտնի էր «Բահրի մամլուքներ» հորջորջումով: Անվան ծագումը գալիս է այն հանգամանքից, որ նրանց կենտրոնատեղին կամ նստոցը Նեղոս գետի՝ արաբերեն Բահր ալ-Նիլի, կղզիներից մեկն էր: Իսկ էթնիկական առումով, Բահրի մամլուքները թուրքեր և մոնղոլներ էին: Նրանց ամենաականավոր զորահրամանատարներից մեկը մեր կողմից արդեն հիշատակված Բայբարսն էր, որն իրականացրեց Այյուբիների դինաստիայի տապալումը և մամլուքների տիրապետության հաստատումը Եգիպտոսում և Սիրիայում:

Շաջար ադ-Դուրրի թագուհի հռչակվելը դժգոհությամբ ընդունվեց արաբների և ընդհանրապես մուսուլմանների ղեկավարների կողմից:

Իր դժգոհությունը հայտնեց Աբբասյան խալիֆա ալ-Մուսթասիմը, որը Ֆաթիմյանների անկումից հետո բավականին ակտիվացել էր: Նա դեմ էր, որ պետության ղեկավարը կին լինի, և այն էլ իր հարեմի հարձեղից մեկը, որին նա որպես հարձ ժամանակին նվիրել էր սուլթան աս-Սալիհին: Ուստի նա պահանջեց մամլուքներից հեռացնել նրան և պետության նոր ղեկավար ընտրել տղամարդու:

Այյուբիների տապալումը Կահիրեում և Շաջար ադ-Դուրրի թագուհի դառնալ խիստ անհանգստացրեց Այյուբիների սիրիական ճյուղին, առաջին հերթին Դամասկոսի Այյուբիներին: Նրանց հիմնական կորիզը կազմող քրդական կայմարիյա ցեղը, զայրացած բահրիական

մամլուքների գործողություններից Եգիպտոսում, գրկեց Սիրիայում գտնվող բահրիական մամլուքներին Դամասկոսի նահանգում ունեցած իշխանությունից, և Դամասկոսում ու նրա նահանգում իշխանությունը հանձնեց Գալեբի Այյուբիական կառավարիչ Նասիր Յուսուֆին: Սիրիական Այյուբիների դիրքորոշումը և գործողությունները լրիվ աջակցություն գտան Աբբասյան խալիֆա ալ-Մուսթասիմի կողմից:

Ստեղծված յուրահատուկ իրադրությունն առաջացրեց քաղաքական ճգնաժամ և բահրիներ որոշեցին երկրի ղեկավարի հարցում գնալ զիջման, իշխանությունից գրկել Շաջարին որպես կին, և պետության ղեկավար ընտրել տղամարդու:

Շաջարը միանձնյա կառավարեց մոտ երեք ամիս, որի ընթացքում նա սկսեց անգամ իր անունով և պատկերով դրամ հատել: Նա հարկադրված հրաժարվեց գահից և մամլուքները 1250 թ. Եգիպտոսի նոր սուլթան ընտրեցին իրենց հայտնի զորավարներից մեկին՝ Իզզ ադ-Դիմ Այբակին: Այբակը հանդիսացավ Բահրիների դինաստիայի հիմնադիրը: Սակայն Շաջարն իրեն չկորցրեց և ամուսնացավ Այբակի հետ և սկսվեց նրանց այսպես կոչված համատեղ կառավարումը:

Բայց ոչ բոլոր մամլուք ղեկավարներն ընդունեցին ճգնաժամից դուրս գալու այս տարբերակը: Մամլուքների մի խումբ, որի մեջ մտնում էին այնպիսի ազդեցիկ զորահրամանատարներ, ինչպես Բայբարսը, Ալ-տայը և ուրիշներ, պնդում էին անգամ սուլթանությունը հանձնել Այյուբիներին: Այբակը հարկադրված զիջեց և 1250 թ. սուլթանական գահին նստեցրեց Այյուբի սուլթան Քամիլ Մուհամմադի ծոռին, տասնամյա ալ-Աշրաֆ Մուսային: Բայց դա ձևական էր և ժամանակավոր բնույթ էր կրում: Այբակը կարողացավ դառնալ անչափահաս սուլթանի աթաբեկը՝ դաստիարակը և խնամակալը, և իր ձեռքում պահել զլխավոր հրամանատարի շատ կարևոր պաշտոնը: Նա շարունակում էր մնալ Եգիպտոսի իրական կառավարողը:

1252 թ. նա գահընկեց արեց Ալ-Աշրաֆ Մուսային և նրան արտաքսեց Եգիպտոսից: Այդ պահից Այբակը Եգիպտոսը կառավարում էր արդեն որպես միանձնյա սուլթան: Սակայն նա դա երկար չվայելեց:

Շարունակում էին նրա հարաբերությունները լարված մնալ Բահրի մամլուքների մի շարք առաջնորդների հետ: Դիմակայությունը սիրիական Այյուբիների հետ չհարթվեց, անգամ Աբբասյան խալիֆայի միջամտությունից հետո: Սրվեցին նրա հարաբերություններն իր կնոջ, Շաջարի հետ, մանավանդ այն բանից հետո, երբ վերջինիս հայտնի դար-

ծավ, որ Այբակն ուզում է ամուսնանալ ուրիշ կնոջ հետ: Շաջարը, հավատարիմ իր բնավորությանը, անցավ վճռական գործողությունների: Նրա ստրկուհիները 1257 թ., Կահիրեի միջնաբերդում, բաղնիքում, իրենց փայտե կոշիկներով սպանեցին Այբակին և դիակը վայր նետեցին միջնաբերդի աշտարակից:

Բահրի մամլուքների ամենականավոր սուլթանը եղավ Բայբարսը (1260–1277 թթ.): Ոմանք նույնիսկ նրան են համարում Բահրիների դինաստիայի իսկական հիմնադիրը:

Բահրի մամլուքները կարողացան մոտ 140 տարի իրենց ձեռքում պահել ոչ միայն Եգիպտոսը, այլև փոքր ընդմիջումներով իրենց իշխանությունը տարածել նաև Սիրիայի, Պաղեստինի և Հիջազի ու հարակից այլ տարածքների վրա:

Նրանց մեծ ծառայություններից մեկը կայանում է նրանում, որ նրանք հետևողականորեն կարողացան խաչակիրներից հետ նվաճել փաստորեն բոլոր այն տարածքները, քաղաքները և բնակավայրերը, որ գտնվում էին նրանց տիրապետության տակ: Այդ գործում հատկապես հաջողակ եղավ սուլթան Բայբարսը, որի քաղաքական և անձնական երազանքն էր լինել երկրորդ Սալահ ադ-Դիմը և պատմության մեջ մտնել որպես մուսուլմանական տարածքները քրիստոնյա խաչակիրներից ազատագրող:

Բահրի մամլուքների մյուս ծառայությունը կայանում է նրանում, որ նրանք կարողացան հակահարված տալ մոնղոլներին և կանխել Եգիպտոսի նվաճումը նրանց կողմից: Այդ առումով սկզբունքային նշանակություն ունեցավ 1260 թ. Այն Ջալուտի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը, որն ավարտվեց մոնղոլների պարտությամբ: Այդ հաղթանակի շնորհիվ մամլուքների տիրապետությունը տարածվեց Սիրիայի վրա:

Այս ճակատամարտում աջքի ընկավ Բայբարսը, որը շատ չանցած դարձավ սուլթան, դավադրաբար իր սրով կտրելով իր նախորդի, սուլթան Կուտուբի գլուխը:

Բահրի մամլուքներն իրենց հեղինակությունը բարձրացնելու և դիրքերը մուսուլմանական աշխարհում ամրապնդելու համար, պատսպարեցին Բաղդադը գրաված և Հուլաղու խանի սրից պատահականորեն ճողոպրած Աբբասյան ընտանիքի անդամներից մեկին: Բայբարսը նրան, որը վերջին Աբբասյան խալիֆայի հորեղբայրն էր, Սիրիայից հրավիրեց Կահիրե և 1261 թ. հունիսին մեծ հանդիսությամբ օժեց որպես խալիֆա ալ-Մուստանսիր: Այս խալիֆան, ինչպես և նրա բոլոր հաջորդ-

ները իհարկե, զուրկ էին որևէ իշխանությունից և ամբողջովին կախված էին մամուլք սուլթաններից: Նրանց նույնիսկ անվանում էին «թռչակառու խալիֆաներ»:

Բայց հաշվեհարկատ Բայբարսը մեծապես օգտվում էր խալիֆայի ծառայություններից որն իր հատուկ հրովարտակով Բայբարսին հաստատեց Եգիպտոսի, Սիրիայի, Դիյար Բաքրի, Յիջազի, Եմենի և Մերձեփրատյան տարածքների սուլթան: Դեռ ավելին. խալիֆայի հրովարտակում նշված էր, որ Բայբարսը «կլինի բոլոր այն տարածքների սուլթանը, որոնք նա ապագայում կգրավի»:

Խալիֆաները որպես մուսուլմանական աշխարհի հոգևոր առաջնորդներ, որոնք այդ ժամանակ միայն մի իրավունք ունեին՝ այս կամ այն սուլթանին հրովարտակներ շնորհել և հաստատել սուլթանական պաշտոններում, Կահիրեում մնացին մինչև XVI դարի սկիզբները, մինչև թուրք օսմանների կողմից Եգիպտոսի և արաբական մյուս երկրների գրավումը:

Մամուլքների տիրապետությունը հարատևեց 267 տարի: Այդ ժամանակաշրջանում կառավարել են երկու մամուլքյան դինաստիաներ: Առաջինը Բահրիների դինաստիան էր, որը, ինչպես նշել ենք, կազմված էր թուրքերից և մոնղոլներից, և կառավարեց 1250–1390 թթ., ունենալով 24 մամուլք սուլթան: Վերջին Բահրի սուլթանը եղավ Իբն Շաբբանը, որին 1390 թ. վերջնականապես տապալեց Բուրջի չերքեզական մամուլք զորահրամանատար Բարքուքը, որը և դարձավ երկրորդ մամուլքյան դինաստիայի՝ Բուրջիների դինաստիայի հիմնադիրը:

3. Բահրի մամուլքները և Կիլիկյան Չայաստանը

Կիլիկիայում հայկական պետությունը կազմավորվել է 1080 թ., Ռուբեն իշխանի կողմից, որը Բագրատունի վերջին թագավոր Գագիկ II մերձավորներից էր: Սկզբում դա իշխանապետություն էր, իսկ 1198 թ. նա վերածվեց թագավորության, որի առաջին թագակիրը եղավ Լևոն I Ռուբինյանը:

Կիլիկիայի հայկական պետությունը գոյություն է ունեցել նրա համար շատ բարդ միջազգային իրադրության պայմաններում: Նա շրջապատված էր տարբեր պետություններով, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր տիրանալ Կիլիկիային: Դրանց մեջ էին Բյուզանդական կայսրությունը, Ռումի կամ Իկոնիայի Սելջուկյան սուլթանությունը, Հռոմի պա-

պը, որը գործում էր կաթոլիկ եկեղեցուն միանալու կողմնակիցների՝ ունիթորականների միջոցով, ապա նաև մոնղոլները և Եգիպտական մամուլքները: Չայ թագավորները ստիպված էին մեծ խիզախություն և դիվանագիտական բարձր հմտություն ցուցաբերել հայկական պետական նավի համար անվտանգ նավարկություն ապահովելու համար: Եվ, ի պատիվ նրանց, պետք է նշել, որ նրանց երկար ժամանակ հիմնականում հաջողվում էր լուծել այդ խնդիրը, որի փայլուն ապացույցն է Կիլիկիայում հայկական պետության մոտ երեքդարյա գոյությունը:

Կիլիկիայի հայկական պետությանը մեծ վտանգ էին ներկայացնում Բահրի մամուլքները, մանավանդ այն բանից հետո, երբ նրանց սուլթաններն իրենց գլխավոր խնդիրներից մեկը համարեցին խաչակիրներին վերջնականապես դուրս մղել և ազատագրել նրանց տիրապետության տակ գտնվող մուսուլմանական տարածքները:

Նրանց կողմից այդ հիմնախնդիրը հաջողությամբ լուծելուց հետո, երբ նրանք գրավեցին Եղեսիայի և Տրիպոլիի կոմսությունները, Անտիոքի իշխանապետությունը, Երուսաղեմի թագավորությունը, միջերկրածովյան առափնյա բոլոր մեծ ու փոքր քաղաքները, ամրոցները և բնակավայրերը, ինչպես Բեյրութը, Սայդան, Տյուրոսը, Ակրը և այլն, նրանց անմիջական հարևանությամբ մնաց մեկ քրիստոնեական պետություն՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը: Խնդիրը բարդանում էր նաև նրանով, որ մամուլքների աչքում հայկական պետությունը ներկայանում էր որպես մի պետություն, որը ժամանակին օժանդակել էր խաչակիրներին մուսուլմանների դեմ ուղղված արշավանքների ժամանակ: Չարկ է նկատի առնել մի կարևոր հանգամանք նա:

Մերձավոր ու Միջին Արևելքում մոնղոլների հայտնվելուց հետո, Կիլիկիայի հայ թագավորներին հաջողվել էր կարգավորել իրենց հարաբերությունները նրանց հետ և կանխել ահարկու մոնղոլների ներխուժումը Կիլիկիա: Այդ հարկադրյալ դաշնակցության պայմաններում, հայ զորաբանակը 1299–1303 թթ. մասնակցել էր մամուլքների դեմ ուղղված մոնղոլների արշավանքներին:

Ահա այս պատճառներն էին ընկած հայ-մամուլքյան հարաբերությունների լարվածության հիմքում և Եգիպտական մամուլքներին երբեմն հաջողվում էր ներխուժել Կիլիկիա և ավերածություններ գործել:

Սակայն հայ գահակալները գիտակցում էին Եգիպտոսի հետ հարաբերությունները կարգավորելու և խաղաղ գոյակցելու անհրաժեշտությունը և այդ ուղղությամբ ձեռնարկում համապատասխան քայլեր:

Դրանում շահագրգռված էին նաև Եգիպտոսի մամլուքները, որովհետև նրանց վիճակը նույնպես ծանր էր և նրանք շատ հաճախ էին հայտնվում անելանելի դրության մեջ: Յետևաբար, պատմական որոշակի ժամանակահատվածներում նրանց շահերը խաղաղության հարցում համընկնում էին և նրանք գնում էին մեկը մյուսին ընդառաջ:

Այդ տեսակետից բարձր գնահատականի են արժանի Եգիպտոսի Բահրիական ինքնուրոգ սուլթան ալ-Նասիրիի (1298–1308, 1309–1340 թթ.) և հայոց գահի խնամակալ, իշխան Օշին Պայլի գործադրած ջանքերը, որի արդյունքում Եգիպտոսի և Կիլիկիայի հայոց թագավորության միջև 1323 թ. կնքվեց պայմանագիր հաշտության և համագործակցության վերաբերյալ: Այդ պայմանագրով երկու պետությունների միջև հաստատվում էր խաղաղություն: Հայոց պետությունը պարտավորվում էր Եգիպտոսին տարեկան վճարել 120 հազար դիրհամ հարկ: Եգիպտական սուլթանը պարտավորվում էր վերականգնել մամլուք գործերի կողմից ավերված բոլոր հայկական քաղաքներն ու ամրոցները: Պայմանագիրը պարունակում էր մի կարևոր կետ ևս, որը վերաբերում էր հարաբերություններին եվրոպական երկրների հետ: Նրանում արձանագրված էր, որ եվրոպական պետությունների հետ Կիլիկյան Հայաստանի ամեն մի բանակցություն կդիտվի որպես Եգիպտա-հայկական պայմանագրի խախտում և Եգիպտոսի դեմ ուղղված թշնամական գործողություն:

Հայ-եգիպտական պայմանագիրը որոշ ժամանակ խաղաղություն բերեց Կիլիկիային և նպաստեց նրա անվտանգության ապահովմանը: Նա միաժամանակ անհանգստացրեց Հռոմի պապին և նրա կողմնակիցներին Հայաստանի ներսում, որոնց շահերին հակասում էր հայ-եգիպտական հարաբերությունների նորմալացումը: Հռոմի պապը ծրագրում էր նոր խաչակրաց արշավանքի կազմակերպում, նրանում ներգրավելով նաև հայերին: Սակայն Կիլիկյան Հայաստանի բնակչության մեծ մասը դեմ էր մասնակցելու խաչակրաց պատերազմներին և ցանկանում էր հաշտ ապրել իր մուսուլմանական հարևանների հետ: Հռոմի պապը և նրա համակիրները կազմակերպեցին դավադրություն Օշին Պայլի և Եգիպտոսի հետ համագործակցության կողմնակիցների դեմ: Դավադրությունը ժամանակին բացահայտվեց և նրա կատարողները մահապատժի ենթարկվեցին: Բայց հետագայում այդ ուժերին հաջողվեց ի վերջո սպանել Օշին Պայլին: Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև հայոց թագավոր Լևոն IV այն բանից հետո, երբ նա հրաժարվելով եվրոպամետ կողմնորոշումից, սկսեց վարել Եգիպտոսի հետ մեր-

ձեցման քաղաքականություն և Եգիպտոսի հետ կնքեց գաղտնի պայմանագիր:

Հարաբերությունները Եգիպտոսի և Կիլիկյան Հայաստանի միջև կրկին սրվեցին: Մամլուքները ներխուժեցին Կիլիկիա, գրավեցին Դաշտավայրային Կիլիկիան, որը Կիլիկյան Հայաստանի կարևոր տնտեսական և մշակութային կենտրոնն էր, այնուհետև, 1375 թ., համառ դիմադրությունից հետո գրավեցին մայրաքաղաք Սիսը:

Այդ թվականը հանդիսանում է Կիլիկիայի Հայկական թագավորության անկման տարեթիվը:

4. Բուրջիների մամլուքյան դինաստիան և մամլուքների տիրապետության վերջը

Բահրիներին փոխարինելու եկած Բուրջի մամլուքները, կենտրոնացված էին Կահիրեի ամրոցում՝ Բուրջում: Այստեղից էլ նրանց անվանումը: Այս դինաստիան մինչև 1517 թ., մինչև իր անկումը, ունեցավ 23 սուլթան, որոնք շատ վատ հիշողություն են թողել պատմության մեջ իրենց դաժանությամբ և քստմնելի արարքներով: Հաշվված է, որ այդ 23 սուլթաններից մի քանիսն աչքի են ընկել իրենց նենգությամբ և ուխտադրությամբ, ոմանք տառապել են մտավոր թերգարգացությամբ, իսկ ոմանք՝ լուրջ հոգեկան արատներով, շատ քչերն են գրել և կարդալ իմացել, մեծ մասն անգամ Կորանի որևէ սուրահ չի կարողացել անսխալ արտասանել, իսկ համարյա բոլորը, սակավ բացառությամբ, եղել են անկիրթ և անկուլտուրական մարդիկ:

Անկայուն էր Բուրջիների կառավարման համակարգը: Սուլթանները գահի վրա արագորեն փոխարինում էին մեկը մյուսին: Ամենաերկարը՝ վեց տարի, կառավարել է Քախտբայը, մնացածները մեկ, երկու կամ երեք-չորս տարուց ոչ ավել, իսկ 1412 թ. գահի վրա միմյանց փոխարինել են երեք սուլթան: Գահընկեց անելու և գահին նստելու հիմնական միջոցը եղել է դավադրությունը և սպանությունը:

Սուլթանները կարծես թե միմյանց հետ մրցում էին դաժանության և անմարդկային լինելու մեջ: Սուլթան Բարսբայը (1422–1438 թթ.) իր երկու անձնական բժիշկներին գլխատեց, մեղադրելով նրանց, որ նրանք չէին կարողանում նրա ցավերը թեթևացնել: Իսկ սուլթան Քախտբայը իր ալքիմիկոս Իբն ալ-Մարշուշին կուրացրեց և լեզուն կտրեց այն բանի համար, որ նա խարամը չէր կարողանում ոսկու վերածել:

Երևի ոչ մի անգամ այնպես չէր ծաղկել կաշառակերությունը, ինչպես Բուրջի մամուլքների ժամանակ: Դրամաշրթությունը, կաշառակերությունը և գանձագողությունը համակել էր ոչ միայն սուլթաններին, այլև ամբողջ մամուլքյան վերնախավին, որոնք այդ նպատակներով միավորվել էին առանձին, միմյանց հակառակ խմբավորումների մեջ:

Ավելի արատավոր և ահավոր էր Բուրջիների տնտեսական քաղաքականությունը, որը ժողովրդին հասցրել էր հուսահատության: Սուլթան Բարսբայն արգելեց համեմունքների ներմուծումը Յնդկաստանից, որի հետևանքով բարձրացավ Եգիպտոսում արտադրվող և նրա մենաշնորհի տակ գտնվող մթերքների գինը: Նրա մենաշնորհն էր նաև շաքարի արտադրությունը: Կուտակված շաքարի գինը բարձրացնելու և շաքարից ստացվող իր շահույթները մեծացնելու համար, նա երկար ժամանակով արգելեց շաքարեղեգնի մշակումը Եգիպտոսում: Այդ բոլորից մեծապես տուժում էր ժողովուրդը: Սուլթանները շատ հաճախ պակասեցնում էին դրամների արժեքի պարունակությունը, սակայն վաճառքը և փոխանակումը կատարում էին բարձր գներով:

Դրան ձեռք բերելու մոլուցքով տարված, Բուրջի սուլթանները և նրանց մերձավորները խլում էին հարստացած մարդկանց ունեցվածքը:

Տնտեսական ծանր վիճակում հայտնված բեդլիները հարձակվում էին հողագործ ֆելլահների վրա, խլում նրանցից գյուղատնտեսական մթերքները և ամայացնում նրանց հողերը: Սովորական երևույթ էր դարձել հարկերի բարձրացումը սննդամթերքների, մասնավորապես եգիպտացորենի վրա, որը մահացու հարված էր թշվառության եզրին հասած հասարակ ժողովրդի համար: Սովը, հատկապես սուլթան Ֆարաջի և սուլթան Շայխի ժամանակ, դարձել էր սովորական երևույթ:

Նման աղետալի տնտեսական քաղաքականության և անհրաժեշտ բժշկական ծառայության բացակայության հետևանքով, տնտեսագետների և դեմոգրաֆների հաշվարկներով, մամուլքների տիրապետության ժամանակաշրջանում Եգիպտոսի և Սիրիայի բնակչությունը կրճատվել էր երկու երրորդով:

Բուրջիները որևէ նշանակալի հաջողություն չունեցան նաև արտաքին հարաբերություններում: Նրանք չկարողացան շատ թե քիչ դիմակայել Լենկ Թեմուրին, որի հորդաները 1380 թ. գրավեցին Բաղդադը, ապա Միջագետքը: Թիկրիթում Լենկ Թեմուրը մարդկանց գանգերից կառուցեց բուրգ, այդպես վարվեց նաև Դամասկոսում: Միայն նրա մա-

հը 1404 թ. կանխեց նրա հորդաների ներխուժումը Եգիպտոս, որն, անկասկած, արժանանալու էր նույն ճակատագրին:

Շուտով ասպարեզում հայտնվեցին օսմանյան թուրքերը, որոնք իրենց նվաճողական քաղաքականությամբ, XVI դարի սկզբներին ընդհուպ մոտեցան արաբական երկրներին: 1516 թ. հոկտեմբերի 24-ին Չալեբից հյուսիս, Մարջ Դաբիբի մոտ տեղի ունեցավ ճակատամարտ սուլթան Քանսույի մամուլքների և օսմանյան բանակի միջև, որը զլխավորում էր սուլթան Սալիմը: Ճակատամարտն ավարտվեց մամուլքների բանակի պարտությամբ, որի ժամանակ զոհվեց նաև սուլթան Քանսուն: Սուլթան Սալիմը գրավելով Սիրիան, 1517 թ. ներխուժեց Եգիպտոս: Նրա դեմ դուրս եկավ մամուլքյան բանակը, սուլթան Թուման-բեյի զլխավորությամբ: Նա սուլթան էր դարձել Քանսույի մահից հետո: 1517 թ. հունվարի 22-ին, Կահիրեից ոչ հեռու տեղի ունեցած վճռական մարտում դարձյալ հաղթեցին օսմանցիները:

Դա մամուլքների սուլթանության կործանումն էր: Դրանով փակվեց արաբական երկրների պատմության մի կարևոր էջը և սկսվեց նոր ժամանակաշրջան, Օսմանյան տիրապետության շրջանը, որը տևեց 400 տարի:

Այդ հարցերի լուսաբանությանը կանդրադառնանք սույն աշխատության երկրորդ հատորում:

Գլուխ փասնեղեքերորդ

ԱՐԱԲԱ-ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

I. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆՈՐ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արաբա-մուսուլմանական մշակույթ հասկացողությունը

Հետոմայյան դարաշրջանում նոր փուլ սկսվեց մշակույթի, արվեստների և գիտության զարգացման բնագավառում, որն ընդունված է անվանել արաբա-մուսուլմանական մշակույթ:

Եթե մինչ այդ խոսքը գնում էր արաբական մշակույթի ձևավորման և զարգացման մասին, ապա սկսած Աբբասյան խալիֆայությունից, նրա հետ զուգահեռաբար գոյություն ունեցած կամ նրան հաջորդած խալիֆայություններից, սուլթանություններից, էմիրություններից և այլ իշխանապետություններից, ի հայտ է գալիս մշակութային մի նոր երևույթ, որն ստացել է «Արաբա-մուսուլմանական մշակույթ» անվանումը: Դա ձևական անվանափոխություն չէր, այլ խորքային, իր նախադեպը և զուգահեռները չունեցող վերին աստիճանի հետաքրքիր երևույթ:

Մուհամմադ մարգարեի, առաջին չորս ուղղադավան խալիֆաների, ինչպես նաև Օմայյան խալիֆայության շրջանում, երբ նոր էր ձևավորվում իսլամը, երբ նա նոր էր ամրապնդում իր դիրքերը արաբական աշխարհում, ոչ միայն քաղաքականության, այլև մշակույթի բնագավառում հիմնական գործող անձն ինքը արաբն էր: Մարգարեի կողմից հիմնադրված իսլամական ումման ըստ էության արաբական ումմա էր, քանի որ նա էթնիկական առումով հիմնականում կազմված էր արաբներից: Հոգևոր կյանքի, մշակույթի գաղափարական և հայեցակարգային ըմբռնումների և պատկերացումների հիմքում ընկած էին արաբների ստեղծած Կորանը, նրա հիմնադրույթները և դոգմաները: Եվ դա ոչ միայն

աստվածաբանության և փիլիսոփայության, այլև պատմագրության, էթիկայի, ասքի, պոեզիայի և այլ բնագավառներում:

Արաբները մարդկությանը պարզեցրին իրենց սեփական գիրը՝ արաբերենը, որի հիման վրա զարգանում էին կրթությունը, գիտությունը և ընդհանրապես մշակույթն իր բոլոր բաղադրամասերով:

Այսպիսով, թե՛ կատարողների, թե՛ բովանդակության և թե՛ ձևի առումով, Մուհամմադ մարգարեի, առաջին չորս ուղղադավան խալիֆաների, ինչպես նաև Օմայյան խալիֆայության շրջանում ստեղծված մշակույթը և մշակութային համակարգը, ըստ էության, արաբական մշակույթ էր:

Այս գնահատականը վերաբերում է նաև պետական և քաղաքական իրողություններին, և այդ պատճառով այդ դարաշրջանում գոյություն ունեցած պետությունն իրավացիորեն կոչվել է «Արաբական խալիֆայություն», իսկ մշակույթը «Արաբական մշակույթ»:

Իրադրությունը փոխվում է Օմայյան խալիֆայության կործանումից (750 թ.) հետո: Արաբական խալիֆայությունը վերածվում է Արաբա-իսլամական կամ ուղղակի Իսլամական խալիֆայության: Ծիշտ է, նա շարունակում էր կրել արաբական անուններ՝ Աբբասյան, Ֆաթիմյան և այլն, բայց դա ավելի շատ տուրք էր ավանդույթին, որով ընգծվում էր նրա գեներտիկական կապը արաբական արմատների հետ:

Արաբական նվաճումները, իսլամի տարածումը և ոչ էթնիկ բազում ժողովուրդների իսլամադավան դառնալը, որակական փոփոխություններ առաջացրին խալիֆայության քաղաքական, էթնիկական և մշակութային համակարգում:

Առաջինը փոփոխության ենթարկվեց մուսուլմանական ումման էթնիկական կազմի տեսակետից: Իսլամի ընդունումն իրանական ժողովուրդների, թուրքերի, բերբերների, քրդերի, չերքեսների, ապա նաև ղիփչաղների, մոնղոլների, Միջին Ասիայի, Փոքր Ասիայի, Հյուսիսային Աֆրիկայի, Կովկասի, Մերձվոլգյան տափաստանների, Հարավ-Արևելյան Ասիայի, անգամ եվրոպական զանազան ժողովուրդների կողմից, հիմնականորեն փոխեց իսլամական ումմայի էթնիկական պատկանելությունը: Նա դադարեց մաքուր արաբական լինելուց և վերածվեց իսլամական ումմայի, որտեղ արաբներն այլևս մենաշնորհ դիրքեր չունեին, թվական առումով մեծամասնություն չէին կազմում և դադարեցին գլխավոր դերակատարները լինելուց: Արաբներն իրենց դիրքերը զիջեցին մուսուլման այլ ժողովուրդների: Չափազանց մեծացավ իրանական ժողովուրդների, առաջին հերթին պարսիկների, դերը բոլոր բնագավառներում:

րում, այդ թվում նաև մշակույթի ոլորտում, իսկ հետագայում նաև թուրքական և այլ ժողովուրդների դերը:

Նոր, ոչ արաբ ժողովուրդներն իրենց ուսերի վրա վերցրեցին մշակույթի և գիտության զարգացման ամբողջ բեռը: Նրանք արաբների հետ միասին մեծ ներդրում ունեն պատմական նոր պայմաններում մշակութային նոր համակարգի ստեղծման մեջ, որն արդեն ոչ թե զուտ արաբական, այլ համախլամական էր: Այդ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրն իր հետ բերեց և մշակույթի ընդհանուր զանազանը ներմուծեց իր ազգային ավանդությունները, պատկերացումները և նախասիրությունները:

Իր մեծ դերը խաղաց նաև «խլամական ազգի» հայեցակարգը, որի համաձայն իսլամը չի ընդունում առանձին ազգությունների գոյությունը և արհեստական պատմեղներ չի ստեղծում նրանց միջև: Նա գտնում է, որ բոլոր ժողովուրդները, որոնք իսլամադավան են, կազմում են մեկ ազգ՝ իսլամական ունմա կամ իսլամական ազգ: Նրանց կողմից ստեղծված արժեքները համարվում են համախլամական և բոլոր մուսուլմանների սեփականությունը: Ուստի այն, ինչ ստեղծել և ստեղծում են արաբները, պարսիկները, աֆղանները, տաջիկները, և մուսուլման այլ ժողովուրդներ, մտնում է «մուսուլմանական մշակույթ» հասկացողության մեջ:

Այսպես է ձևավորվել «Արաբա-մուսուլմանական մշակույթ» բանաձևի «մուսուլմանական» բաղադրատարրը:

Իսկ ինչ վերաբերում է բանաձևի «արաբական» մասին, ապա նա պահպանվեց նաև հետոմայյան դարաշրջանում: Նրա գոյությունն արդարացված էր ոչ միայն այն պատճառով, որ արաբները շարունակում էին մնալ այդ մշակույթի ակտիվ ստեղծողներից մեկը: Գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ իսլամական մշակույթի և գիտության գրավոր արտահայտության միակ միջոցը շարունակում էր մնալ արաբերեն լեզուն: Արաբերեն լեզվով էին գրվում և տարածվում մուսուլմանական բոլոր գիտնականների՝ պատմաբանների, աստվածաբանների, փիլիսոփաների, բժիշկների, մաթեմատիկոսների, աստղագետների, իրավաբանների տրակտատները, բանաստեղծների ստեղծագործությունները և այլն: Նրանք մեզ են հասել արաբերեն լեզվով, որն անզնահատելի հարստություն է: Իսլամական միջնադարյան գիտության կարկառուն դեմքերից մեկը, ծագումով պարսիկ ալ-Բիրունին (973–1048 թթ.), որը բնակվում էր Աֆղանստանի Ղազնահ քաղաքում, նշել է, որ արաբերեն լեզուն հանդիսանում է գիտական նպատակների համար միակ պիտա-

նի լեզուն: Նա հիմք և իրավունք ուներ նման կատեգորիկ հայտարարության համար, քանի որ նա ոչ միայն արաբերեն լեզվով գրված բազմաթիվ գիտական տրակտատների հեղինակ էր, այլև իսկական պոլիգլոտ, ազատորեն տիրապետում էր արաբերենին, պարսկերենին, թուրքերենին, եբրաերենին, սանսկրիտին և ասորերենին:

Անբողջ խալիֆայության սահմաններում արաբերեն լեզվով էր կատարվում պաշտոնական գրագրությունը և նամակագրությունը:

Արաբերեն լեզվով էին գնում նաև գիտնականների բանավոր վեճերը, գիտական քննարկումները և պոետների ու աշուղների մրցությունը: Մի խոսքով, արաբերենի միջոցով էին էթնիկական տարբեր ծագում ունեցող գիտնականները միմյանց հետ հաղորդակցվում և կապ պահպանում:

Միջնադարում ընդունված էր, որ մարդ չէր կարող զարգացած համարվել, եթե նա չէր տիրապետում արաբերենին, չէր օգտվում արաբերեն գրավոր և բանավոր խոսքից: Պատահականություն չէր, որ բոլոր մադրասաններում ուսուցումը տարվում էր արաբերեն լեզվով:

Ուստի սխալված չենք լինի, եթե ասենք, հանդի առաջադեմից արաբերենը և դու չես ունենա համախլամական մշակույթ:

«Արաբա-մուսուլմանական» բանաձևի «արաբերեն» մյուս, կարելի է ասել առանցքային բաղադրատարրը, խարսխված էր Կորանի և նրանից բխող հիմնադրույթների վրա: Գիշտ է, հետոմայյան շրջանում մեծ զարգացում ապրեց աստվածաբանությունը, Կորանի դրույթների մեկնությունը, գոյացան զանազան աստվածաբանական դպրոցներ, գրվեցին բազում տրակտատներ և այլն, բայց, այդուհանդերձ, նրանց համար ելակետայինը մնում էր Կորանը, նրանք ներծծված էին կորանական հիմնարար սկզբունքներով: Յուրաքանչյուր շեղում նրանցից, այդ թվում և մշակույթի բնագավառում, համարվում էր նահանջ իսլամից, անզան հերետիկոսություն, և անվերապահորեն մերժվում:

Ահա այս երկու տարրերի՝ արաբերենի և իսլամի սինթեզը տվել է այն, ինչ գոյություն ունի, և որը միանգամայն օրինաչափորեն կոչվում է «Արաբա-մուսուլմանական» մշակույթ:

2. Մուսուլմանական վերածնունդ (ռենեսանս), թե՞ մշակույթի ծաղկում

IX և հատկապես X դարից սկսվում է արաբա-իսլամական մշակույթի բուռն զարգացումը, որի շուրջը մինչև օրս լուրջ գիտական վեճեր

են զնում արևելագիտության մեջ: Վիճաբանության հիմնական առարկա է հանդիսանում այն հարցը, թե ինչպես բնութագրել այդ վերելքը, արդյոք դա ռենեսանս էր, թե՞ պարզապես զարգացման մի նոր, մինչ այդ չտեսնված որակ և մակարդակ:

Վիճաբանությունը հարուցել և խթանել է շվեյցարական արևելագետ Ադամ Մեցի (1869–1917 թթ.) «Մուսուլմանական ռենեսանս» վերին աստիճանի արժեքավոր և ինքնատիպ աշխատությունը, որը լույս է տեսել նրա մահից հետո, 1922 թ. Յայդելբերգում, գերմաներեն լեզվով: Նա ամնիջապես իր վրա սևեռեց ժամանակի ականավոր արևելագետների ուշադրությունը և թարգմանվեց աշխարհի տարբեր լեզուներով, այդ թվում անգլերեն, արաբերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, ռուսերեն, թուրքերեն և այլն: Գիրքը հեղինակն անվանել է «Իսլամի Ռենեսանս», սակայն մի շարք թարգմանություններում, այդ թվում և ռուսերեն (թարգմ. Դ. Բերտելս), այն դարձել է «Մուսուլմանական Ռենեսանս», և այժմ երկուսն էլ հավասար չափով կիրառվում են:

Արևելագետ գիտնականները քննարկվող հարցի վերաբերյալ արտահայտում են հակադիր կարծիքներ և չունեն միասնական տեսակետ: Նրանց մի մասը գտնում է, որ «Վերածնունդ» կամ «Ռենեսանս» հասկացությունը կապված է եվրոպայի քաղաքական և սոցիալ–տնտեսական պատմության, հելլենիզմի դարաշրջանին հաջորդած միջնադարի խավարի և վանդալիզմի տիրապետության հետ, որը հազիվ թե կիրառելի լինի Արևելքի համար: Վերածնունդի դարաշրջանով եվրոպայում վերադարձ է տեղի ունենում դեպի կորցրածը, դասական կամ անտիկ հելլենական կուլտուրան ու արվեստը, որի վրա հենվելով եվրոպական մշակույթը և արվեստը նոր թռիչք է կատարում: Ելնելով այդ տեսադրույթից մի շարք արևելագետներ՝ Կ. Բեկկերը, Ռ. Գարտմանը, Դ. Մարգուլիուսը, Վ. Բարտոլդը, Վ. Շտեյնը և ուրիշներ, մերժում կամ կասկածի տակ են վերցնում Ա. Մեցի կողմից առաջ քաշված «Մուսուլմանական վերածնունդ» հասկացության օրինաչափությունը: Նրանք գտնում են, որ իսլամի, մուսուլմանական մշակույթի մեջ ընդմիջում, անկում կամ խավարամոլության թագավորություն չի եղել, և խոսք չի կարող լինել իսլամի կամ մուսուլմանական վերածնունդի մասին: Այդ տեսակետը շատ հստակ է արտահայտված Վ. Շտեյնի մոտ, որի կարծիքով Արևելքում ռենեսանս չէր կարող լինել, «որովհետև այնտեղ անկում չի եղել, չի եղել անկենդանություն, կապված սխոլաստիկայի հետ»: Ուստի և «Վերածնունդ ինչի՞ց և ո՞ւր» հարցի պատասխանը մու-

սուլմանական միջավայրի համար, ըստ այդ տեսակետի կողմնակիցների, մնում է օդից կախված:

Նրանց փաստարկներում կարևոր տեղ է գրավում հունա–լատինական, հելլենիստական արմատներին վերադարձի հարցը, որն առանցքային է «Ռենեսանս» հասկացության հայեցակարգում, և որը, ըստ նրանց, բացակայում է մուսուլմանական ռենեսանսում:

Դժվար չէ կռահել, որ դա Արևմուտքի մոտեցումն է Վերածնունդի հիմնախնդրին և այդ պրիզմայով են եվրոպական հեղինակները դիտարկում ռենեսանսի հարցերը արաբա–մուսուլմանական մշակութային համակարգում:

Չարկ է նշել, որ Ա. Մեցի աշխատության մեջ կա հղում հունական արմատներին: Նրա «Աշխարհագրություն» գլխում ուղղակի ասվում է, որ «Աշխարհագրությունը III–IX դարի (III դ. հիջրիի, արաբական թվագրության) Ռենեսանսի արդյունք է: Նրա զարգացման ակունքների մոտ կանգնած են 200–800 թ. վերաբերող ալ–Կինդիի աշխատությունները, որոնք հունական գիտության գլխավոր փոխանցողներից մեկն էին»: Բայց ամենայն հավանականությամբ դա, ըստ եվրոպական չափանիշների, բավարար չէ, որի համար մեղքը շվեյցարական գիտնականինը չէ: Դա արտացոլում է այն իրողության, որը գոյություն է ունեցել տվյալ պատմական դարաշրջանում:

Արևելագետների մի ուրիշ, համեմատաբար ավելի փոքրաթիվ խումբ, համամիտ է, կամ հիմնականում կիսում է Մեցի «Մուսուլմանական ռենեսանս» սահմանումը: Դրանց շարքում պետք է առանձնացնել գիտական աշխարհում մեծ հեղինակություն վայելող արաբագետ Ի. Կրաչկովսկուն, որը գրում է, որ «Անժամանակ մահացած Ա. Մեցի հետմահու ստեղծագործությունը տալիս է հիջրայի IV դարի (մ.թ. X դ. — Ն. Գ.) ընդհանուր պատկերը, որը հեղինակը լրիվ իրավունքով անվանել է «իսլամի վերածնունդ»: Թեև հետագայում Ի. Կրաչկովսկին մի փոքր փոխում է իր մոտեցումը և Ա. Մեցի կողմից «Իսլամի Ռենեսանս» անվանումը կոչում է «հակասական անվանում», այդուհանդերձ, նա սկզբունքորեն չի ժխտում այդ ֆենոմենը: Որոշ վերապահումներով և փորձելով բացատրել, թե ինչու է Ադամ Մեցը նման վերնագիր ընտրել, «Մուսուլմանական վերածնունդ» սահմանումն ընդունում են Իոզան Ֆյուկը և այլ արևելագետներ:

Արևելքի վերածնունդի վերաբերյալ կցանկանայինք ավելացնել, որ անցյալ դարի կեսերին գիտությունը կարևոր նվաճումներ արձանագ-

րեց այս բնագավառում: Ընորհիվ մի շարք գիտնականների՝ Ն. Կոնրադի, Վ. Չալոյանի, Շ. Նուցուբիժեի, Վ. Ժիրմունսկու, Ռ. Ֆրայի և այլոց աշխատությունների, քաղաքացիական իրավունք ձեռք բերեց «Վերածնունդն Արևելքում» հասկացողությունը:

Զնայած այս տարբերակումներին, անգամ նրանք, ովքեր չեն ընդունում մուսուլմանական վերածնունդը, համաձայն են, որ այն ֆենոմենը, որը տեղի ունեցավ սկսած IX–X դարերից, մշակութային աննախադեպ վերելք էր: Վ. Բարտոլդը դա համարում է «մուսուլմանական կուլտուրայի ծաղկում», որը շատ մոտ է Ի. Կրաչկովսկու տված սահմանումին առ այն, որ «X դարը խալիֆայության վերջնական փլուզման դարաշրջանն է, որը միաժամանակ արաբական մշակույթի բարձրագույն ծաղկման՝ «Իսլամի Ռենեսանսի» դարաշրջանն է»:

Կարծում ենք, որ այս բնութագրումն առավել մոտ է Ճձարտուբյանը: Եվ եթե դա վերածնունդ էր, ապա ուներ իր յուրահատկությունները, որոնք նրան տարբերակում էին եվրոպական դասական մոդելից: Իսկ եթե ոչ, ապա միևնույն է, դա մշակութային որակական նոր երևույթ էր, արաբա–մուսուլմանական մշակույթի բարձրագույն ծաղկում, որով նա ընդհուպ մոտենում է Ռենեսանս–Վերածնունդ կատեգորիային, նրա թե՛ Արևմտյան, և թե՛ Արևելյան ըմբռումներով:

II. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ–ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1. Կրթություն և կիրթ մարդ

Ինչպես ամեն մի մշակույթի, այնպես էլ արաբա–մուսուլմանական մշակույթի հիմքը կրթական համակարգն է տվյալ պատմական դարաշրջանում: Նրանով է պայմանավորված մշակույթի, արվեստի և գիտության զարգացման մակարդակը:

Կրթությունը և կրթական համակարգը VIII–XV դարերում Աբբասյան և Ֆաթիմյան խալիֆայություններում, նրանց հաջորդած մուսուլմանական սուլթանություններում (Սելջուկների, Այյուբիների, Մամլուքների և այլն), հակառակ քաղաքական խառնաշփոթ իրավիճակներին, անվերջ և ավերիչ պատերազմներին ու արշավանքներին, չնայած տնտեսական դժվարություններին, զարգանում ու կատարելագործվում էր: Դա, մի կողմից, ծնողի և ընդհանրապես հասարակության գիտակցու-

թյան աճի ու նրանց կողմից կրթության կարևորությունն ըմբռնելու, իսկ մյուս կողմից, խալիֆաների և սուլթանների կրթությունը խրախուսելու և հովանավորելու քաղաքականության արդյունք էր: Դաժան ու արյունաբերու, ցոփ ու անառակ կյանքի սիրահար սուլթանների կողքին եղել են բազմաթիվ թագակիր կառավարողներ, որոնք խրախուսել ու հովանավորել են մշակույթը, իրենց և իրենց արքունիքը շրջապատել գիտուններով, պոետներով և կրթված մարդկանցով: Նրանք հիմնել են դպրոցներ, բացել գրադարաններ և նյութապես աջակցել մտավորականներին:

Երեխայի ուսուցումը սկսվել է վեց տարեկանից, երբ նա արդեն կարող էր ծիսական աղոթքներ սովորել, դրանք միտքը պահել և արտասանել: Այդ պահից սկսվում էր նրա, ժամանակակից տերմինալոգիայով ասած, տարրական կրթություն ստանալը, որն իրագործվում էր մզկիթում մուալլիմի՝ ուսուցչի, ղեկավարությամբ: Սկզբնական փուլում հիմնական առարկան Կորանն էր և երեխաները դասերը սկսում և ավարտում էին Կորանն ընթերցելով: Ընթերցանության հետ միասին նրանց սովորեցնում էին նաև գրել: Աստիճանաբար ընդլայնվում էր առարկաների ուսուցման ցանկը: Կորանի, գրել–կարդալու հետ միասին, աշակերտներին սովորեցնում և դասավանդում էին Մուհամմադ մարգարեի մերթադրող պատմությունները՝ հադիսները, արաբերեն լեզվի քերականություն, տարրական թվաբանության հիմունքներ, բանաստեղծություններ: Այս փուլում հատուկ ուշադրություն էր դարձվում աշակերտների հիշողության զարգացմանը և նյութը անգիր անելուն: Լավ անգիր անելը, Կորանից և հադիսներից մեծ հատվածներ անգիր արտասանելը համարվում էր աշակերտի առաջադիմության չափանիշներից մեկը: Եվ Բաղդադի տարրական դպրոցներում ընդունված է եղել, որ բարձր առաջադիմություն ցուցաբերած աշակերտներին, որպես պարզևատրություն, ուղտերին նստած տանում էին մայրաքաղաքի փողոցներով, իսկ ամբոխը, սահմանված ավանդույթի համաձայն, նրանց վրա, որպես գոհունակության նշան և քաջալերանք, նուշ էր նետում:

Տարրական կրթությունը հասանելի է եղել նաև աղջիկների համար: Այդ տարիքում նրանք սահմանափակում չեն ունեցել: Սահմանափակումները սկսվել են հետո, ավելի հասուն տարիքում, երբ այլևս նպատակահարմար չի համարվել նրանց հետագա դպրոցական ուսուցումը:

Ուսուցումը որպես կանոն եղել է ձրի, թեև եղել են նաև վճարովի դպրոցներ:

Իսկ խալիֆաները, արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյաները և ընդհանրապես հարուստներն իրենց զավակների համար պահել են մասնավոր ուսուցիչներ, որոնք սովորաբար եղել են օտարերկրացիներ: Նրանք իրենց սաներին դասավանդել են կրոն, նրբաճաշակ գրականություն և գեղեցիկ արվեստներ, մասնավորապես երգ և պար:

Աբբասյան խալիֆայության ժամանակ հիմք դրվեց կրթական ավելի բարձր մակարդակի: X դարում բացվեցին ավելի բարձր կարգավիճակ ունեցող դպրոցներ, մադրասաներ, որը ոմանք անգամ անվանում են բարձրագույն դպրոցներ: Նրանցում ավելի մեծ տեղ էին գրավում աշխարհիկ առարկաները: Կրոնի և աստվածաբանության հետ միասին նրանցում դասավանդում էին մաթեմատիկա, աստղաբաշխություն, աշխարհագրություն, պատմություն, գրականություն և այլ առարկաներ: Իսկ մեծ անուն ունեցող ուսուցիչները, որոնց մեջ քիչ չէին հեղինակավոր գիտնականներ, իրենց աշակերտների հետ պարապում էին տանը: Առաջին անգամ Աբբասյանների ժամանակ սկսվում է կիրառվել աշակերտներին ավարտական վկայական՝ իջազա, տալը:

Այդ նոր տիպի հաստատությունները կոչվում էին հատուկ ուսումնական հաստատություններ: Նրանցից պետք է նշել Բայթ ալ-Ֆիքման՝ «Իմաստության տունը», որը հիմնել է խալիֆա Մամունը 830 թ. Բաղդադում: Այստեղ կատարվում էին թարգմանություններ, ուսումնասիրվում աշխարհիկ առարկաներ, նրանց կից գործում էր աստղադիտարան և այլն: Ֆ. Չիթթին այդ հաստատությունն անգամ անվանում է ակադեմիա: Նմանաբնույթ հաստատությունները քիչ չէին: Երբ IX–X դարերից սկսած հիմնվում են հիվանդանոցներ, ապա նրանք ոչ միայն բուժական կենտրոններ էին, այլև դառնում են բժշկական ուսումնական կենտրոններ, որը նորություն էր իր ժամանակների համար:

Սակայն այս նոր՝ բարձրագույն և մասնագիտական հաստատությունների մեջ, առանձնանում է Նիզամիյա անունը կրող դպրոցը, որը հիմնվել է 1065–1067 թթ. վազիր Նիզամ ալ-Մուլքի կողմից: Այս լուսամիտ պարսիկը եղել է Սելջուկյան սուլթաններ Ալփ Արսլանի և Մալիք շահի վազիրը: Նա հայտնի է նաև նրանով, որ երկար ժամանակ հովանավորել է միջնադարի ամենափայլուն պոետներից մեկին՝ Օմար Խայամին:

Մեծանուն գրողներին, փիլիսոփաներին, արվեստագետներին, աստվածաբաններին և այլ իմաստուններին հովանավորելը կազմել է դարաշրջանի սուլթանների, իշխանների և էմիրների քաղաքականու-

թյան բաղկացուցիչ մասը և կրթական-մշակութային կյանքի ամենաէական տարրերից մեկը: Սուլթանները ձգտում էին փառք նվաճել ոչ միայն ռազմական հաղթանակներով, այլև կրթությունը, մշակույթը և գիտությունը հովանավորելով:

Նիզամիյան պաշտոնապես ճանաչվում էր պետության կողմից: Նա դարձել էր նմուշ նմանատիպ մադրասաների համար, որոնք աստիճանաբար հիմնվել են նաև Իրանում, Խորասանում, Իրաքում, Սիրիայում և խալիֆայության այլ երկրամասերում: Արաբ ճանապարհորդ Իբն Ջուբայրի վկայությամբ Բաղդադում գործել է այդպիսի 30, Դամասկոսում՝ 20, Մոսուլում՝ 6 և Չիմսում 1 դպրոց:

Աբբասյանների գահակալության սկզբնական փուլում կրթական համակարգում հայտնվեց մի կարևոր նորություն ևս՝ հիմնվեցին գրադարաններ: Նրանք գործում էին մզկիթներին առընթեր: Մեծ և հարուստ գրադարանը նպաստում էր տվյալ մզկիթի հեղինակության բարձրացմանը: Շատ գրադարաններում ձեռագրերը և գրքերը կանոնավոր կերպով մշակվում էին ըստ մասնագիտությունների, անգամ կազմվում էին քարտարաններ: Այդպիսին էր, օրինակ, Շիրազում Բուի սուլթան Ադուդ ադ-Դավլահի (977–982 թթ.) հիմնած գրադարանը, որը նույնիսկ ուներ հատուկ աշխատակազմ, ընթերցողներին սպասարկելու համար:

Այդ շրջանում, երբ թուրքը նոր էր Չինաստանից մուտք գործել խալիֆայություն և դեռևս մատչելի չէր շատերի համար, որոշ գրադարաններում, ինչպես Մոսուլ քաղաքի գրադարանում, որն իր անձնական միջոցներով կառուցել էր մի մոսուլցի մեծահարուստ և նվիրել իր հարազատ քաղաքին, այդտեղ թուրքը ծրի էր տրվում ընթերցողներին:

Գրադարաններն ունեին մի կարևոր յուրահատկություն ևս: Նրանք միայն ընթերցատեղիներ չէին, այլև հանդիպումների, գիտական քննարկումների, բանավեճերի, անգամ ուսուցման կենտրոններ: Գրադարաններ կային ոչ միայն մզկիթներին կից: Իրենց անձնական գրադարաններն ունեին նաև մեծահարուստները, հասարակության վերնախավը և Մաջալիս ալ-ադաբները, այսպես կոչված Մշակութային ընկերությունները, որոնք հանդիսանում էին մտավորական մարդկանց հավաքատեղի: Այդ գրադարաններում հավաքված ձեռագրերը և գրքերն իրենց բնույթով տարբերվում էին մզկիթապատկան գրադարաններից: Եթե մզկիթների գրադարաններում գերակշռողը կրոնական և աստվածաբանական գրականությունն էր, ապա անհատների, մասնավորապես Մաջալիս ալ-ադաբների գրադարաններում, հավաքված էին գլխավոր-

րապես փիլիսոփայության, աստղաբաշխության, տրամաբանության, բժշկության, մաթեմատիկայի և այլ գիտություններին վերաբերող գրականություն:

Այդ բոլոր գրադարանները, ներառյալ անհատներին պատկանողները, միանգամայն մատչելի էին գրասեր և ուսումնասեր մարդկանց համար:

Գրադարանները, ինչպես մարդիկ, ունեցել են իրենց սեփական ճակատագիրը: Միջնադարում, երբ ոչինչ կայուն ու ապահով չէր, երբ ավերիչ արշավանքները հաջորդում էին մեկը մյուսին, որոնք շատ հաճախ կործանում և հրկիզում էին ամբողջ քաղաքներ, նրանց առաջին զոհերը դառնում էին մշակույթի կենտրոնները և արվեստի հուշարձանները: Նրանք նաև խռովությունների զոհ էին դառնում, երբ պալատները գրոհող ամբոխը թալանում, կողոպտում կամ ոչնչացնում էր, ինչ որ կարողանում էր:

Այդպես պատահեց Ֆաթիմյան խալիֆա ալ-Ազիզի (975–996 թթ.) հիմնած գրադարանի հետ խալիֆա ալ-Մուսթանսիրի տիրապետության օրոք: Մաքրիզին նշում է, որ 1068 թ. խռովության ժամանակ կողոպտվեցին պալատի թանկարժեք գանձերը: Սակայն նա ավելի մեծ կորուստ է համարում արքայական գրադարանի ոչնչացումը, որը պարունակում էր 200 հազար կտոր գիրք, որոնց մեջ քիչ չէին գիտական մեծ արժեք ներկայացնող և հազվադեպ գրքերը: Նա հաղորդում է, որ «Քսանհինգ ուղտեր բարձած տանում էին գրքերը: Արժեքավոր ձեռագրերը օգտագործվում էին թուրք սպաների տանը կրակ վառելու համար և գրքերի հիանալի կազմերն օգտագործվում էին նրանց ստրուկների կոշիկները կարկատելու համար»:

Այդպիսին էր դարը, այդպիսին էին բարքերը:

Աբբասյանների ժամանակ հայտնվեցին և հետագա դարերում տարածվեցին գրախանութները կամ գրավաճառատունները: Դա բոլորովին նոր երևույթ էր մուսուլմանական աշխարհում, որը վկայում էր գրաճանաչության բավականին լայն տարածման և կրթական գործի զարգացման մասին: Ալ-Յակուբին, որը 890–ական թվականներին եղել է Բաղդադում, վկայում է, որ գրախանութներն այնքան շատ են եղել, որ կենտրոնացված են եղել մի տեղ և զբաղեցրել մի ամբողջ փողոց: Նրա հաշվումներով նրանց թիվն անցել է հարյուրից: Հետագայում, բացի Բաղդադից, նման գրախանութներ են բացվել Դամասկոսում, Կահիրեում և այլ քաղաքներում:

Գրավաճառը չէր զբաղվում միայն գրքերի վաճառքով: Նա միաժամանակ պատճենահանող էր, որը պատվերով և համապատասխան վճարով կրկնօրինակում էր ձեռագիրը: Նա միաժամանակ գեղագիր էր (կալիգրաֆ), որը պատվերով պատրաստում էր զանազան գրություններ, այդ թվում և փաստաթղթեր: Եվ գրախանութները, զարմանալիորեն, ինչպես գրադարանները, հանդիսանում էին նաև գրական քննարկումների վայր, անգամ կենտրոններ:

Այսպիսով, հեռու լինելով այդ ամենը գերազնահատելուց, առավել ևս իդեալականացնելու մտքից, չենք կարող չընդունել, որ Աբբասյան և հետաբբասյան շրջանում գոյություն ունեւորող շաքի գրական մթնոլորտ և կրթական միջավայր, որի պայմաններում ձևավորվում և ասպարեզ է իջնում աղիքը՝ կիրթ մարդը:

Աղիք հասկացողությունը բարդ հասկացողություն է, որի հիմքում ընկած է արաբերեն «ադաբ»՝ գրականություն, բառը: Նա ներառում է հասկացությունների մի քանի շերտ: Նա, նախ և առաջ, աշխարհիկ գիտությունների՝ արաբերեն գրական լեզվի, քերականության, Մուհամմադ մարգարեի կյանքի և գործունեության հետ կապված իրադարձությունների և արաբական հերոսապատումների հմուտ գիտակ էր: Այդ բոլորը միասին կազմում էր «արաբական գիտելիքներ» հասկացողության շերտը:

Աղիք հասկացողության հաջորդ շերտը, որը գոյանում է VIII դարից սկսած, հիմնված էր հնդկական, իրանական, հունական և հելենական, այսինքն ոչ արաբական գիտելիքների վրա: Դրանք հիմնականում խրատական, ուսուցողական, բարոյա-փիլիսոփայական բնույթի գիտելիքներ էին, որ աղիքը ձեռք էր բերում ծանոթանալով մարդկային պատմության անտիկ դարաշրջանում ոչ արաբ փիլիսոփաների, պատմիչների, բարոյախոսների, գրողների ստեղծած գործերի հետ:

Եթե տվյալ անձնավորությունը գիտակ էր արաբական և անտիկ շրջանի գիտելիքներին, ապա նա համարվում էր զարգացած մարդ:

Եվ, վերջապես, աղիքը նա էր, որը, վերոնշյալ հատկանիշների հետ մեկտեղ, օժտված էր հոգևոր բարձր հատկանիշներով, աչքի էր ընկնում իր արժանավայել պահվածքով հասարակության մեջ ու կենցաղում, հարգանքով էր վերաբերվում մարդկանց, չէր վիրավորում նրանց արժանապատվությունը, իրեն բարձր չէր դասում մյուսներից և այլն:

Հավանաբար այս հատկանիշներն է նկատի ունեցել Ա. Մեցը, երբ նա գրում է, որ «III–IX դարը շարունակեց բարձրացնել ասպետականորեն և կիրթ դաստիարակված մարդու (աղիքի) կրթական մակարդակը»:

Ահա այսպիսին էր աղիքը, որը հանդիսանում էր միջնադարյան մուսուլմանական աշխարհի կիրթ մարդու և մտավորականի տիպար:

2. Գիտություն և գիտնական

IX դարից մեծ վերելք ապրեց գիտությունը: Տեղի ունեցավ գիտական ուղղությունների անջատում և սահմանազատում, առաջացան նոր գիտական ուղղություններ, փոխվեցին նրանց տեղերն առաջնայնության առումով և ավելի հստակ դարձավ յուրաքանչյուր գիտության ուսումնասիրության և հետազոտության առարկան: Ընդարձակվեց և կոնկրետացվեց «գիտություն» հասկացողությունը, որը հիմք է տալիս խոսելու գիտության զարգացման փուլերի մասին:

Առաջին փուլն ընդգրկում է վաղ իսլամի շրջանը, երբ գլխավոր խնդիրը իսլամի, որպես նոր կրոնի օրինաչափ լինելու հիմնավորումն էր, երբ անհրաժեշտ էր առաջին, նախնական գիտելիքները տարածել իսլամի, միաստվածության, մարգարեի, նրա հրաշագործությունների, Կորանի, սուենայի, հադիսների մասին և այլն: Պատմականորեն միանգամայն հիմնավորված այդ պահանջն ինքն էր թելադրում գիտության խնդիրները և ուղղությունները: Ըստ այդմ, այդ փուլում, այսինքն վաղ իսլամի շրջանում, գիտությունը դա գրագիտությունը, Կորանն իմանալը և այնուհետև թեոլոգիան՝ աստվածաբանությունն էր: Եվ եթե շոշափվում կամ անդրադառնում էին այլ առարկաների և երևույթների, որոնք չէին տեղավորվում վերոնշյալ շրջանակներում, ապա դա արվում էր միայն մի նպատակով. ծառայեցնել դրանք վաղ իսլամի, ավելի ճիշտ, իսլամագիտության շահերին:

Բայց այդպես երկար շարունակվել չէր կարող: Կյանքն առաջ էր գնում, նոր խնդիրներ էին առաջ քաշվում, որոնք պահանջում էին իրենց պատասխանները և լուծումները: Մարդկային պրպտուն միտքը, այդ թվում և մուսուլմանական աշխարհում, թափանցում էր առարկաների և երևույթների խորքը և հայտնաբերում նոր օրինաչափություններ: Առաջին փուլում ձևավորված սկզբունքները և դոգմաները մեղ էին գալիս և համապատասխանաբար ազատ տարածություն չէին ստեղծում գիտական մտքի զարգացման համար: Անհրաժեշտ էր գիտության բնագավառում կատարել նոր և համարձակ քայլ: Եվ այդ քայլը կատարվեց:

Դա արտահայտվեց, նախ և առաջ նրանում, որ VIII դարից, հատկապես նրա երկրորդ կեսից, «գիտություն» հասկացողությունը հարս-

տանում է նոր ձեռքբերումներով, որի շնորհիվ ընդլայնվում են նրա շրջանակները և բովանդակությունը: Պահպանելով և կատարելագործելով նախորդ փուլի ուղղությունները, առաջին հերթին աստվածաբանությունը, արաբա-իսլամական գիտությունը հարստանում է նոր առարկաներով և ուղղություններով, որոնք հետագայում ստացան բնական գիտություններ անվանումը: Արաբա-մուսուլմանական միջավայրում հատկապես զարգացում ստացան մաթեմատիկան, ֆիզիկան, օպտիկան, աստղաբաշխությունը, բժշկագիտությունը, փիլիսոփայությունը և այլն:

Նշված պատմական դարաշրջանում տեղի է ունենում գիտությունների տարանջատում, մի կողմից, և գիտական ուղղությունների սահմանների ճշգրտում և հստակեցում, մյուս կողմից: Հավանաբար առաջինը տարանջատվեցին աստվածաբանությունը և մուսուլմանական իրավունքը: Եթե նախկինում մուսուլմանական իրավունքն աստվածաբանության աղախինն էր, ապա այժմ, առանձնանալով, նա դառնում է ինքնուրույն գիտական ուղղություն: Առանց դրա մուսուլմանական իրավագիտությունը հազիվ թե կարողանար համընթաց քայլել ժամանակի պահանջների հետ և կանգնել իր սեփական ոտքերի վրա: Մյուս կողմից ավելի հստակ դարձան աստվածաբանության առարկան և սահմանները: Այդ առումով նա նույնպես շահեց զարգացման հեռանկարների տեսակետից:

IX դարից որպես առանձին և ձևավորված գիտություն է հանդես գալիս աշխարհագրությունը, որի հիմքում ընկած էին արաբ մեծ գիտնական ալ-Կինդիի աշխատությունները: Որոշակի սահմանազատում է տեղի ունենում նաև բանասիրության և պատմագիտության միջև՝ հետազոտվող նյութի առումով: Նման երևույթներ են տեղի ունենում նաև բնական գիտությունների բնագավառում, մասնավորապես սահմանակից գիտությունների ոլորտում:

Խոսելով գիտության զարգացման մասին, հարկ է կանգ առնել գիտական մեթոդի հարցի վրա: Արաբա-մուսուլմանական գիտության մեջ այս բնագավառում ևս տեղի են ունենում կարևոր փոփոխություններ: Գիտական յուրաքանչյուր ուղղություն՝ մաթեմատիկան, աստղաբաշխությունը, բժշկագիտությունը, պատմագիտությունը և այլն, մշակում է իր մեթոդը, որի հետևանքով ստացված արդյունքները դառնում են ավելի համոզիչ ու հավաստի: Այսպես, օրինակ, պատմաբանները և բանասերներն այլևս նախապատվությունը չեն տալիս զվարճալի պատմություններին, հեքիաթներին, կամ նրանք այլևս չեն ձգտում ներառնել

տարբեր, միմյանց հետ չկապված հարցերի լուսաբանությունը: Հրա-
ժարվելով այդ մեթոդից, արաբա-մուսուլմանական պատմագրությունը
և բանասիրությունը, ինչպես նաև փիլիսոփայությունը, որդեգրում են
մասնագիտացման, գիտելիքների համակարգման և վերլուծության մե-
թոդը: Մեծ տեղ է հատկացվում գիտական տերմինաբանության ստեղծ-
մանը: Այդ առումով հիշատակության է արժանի ծագումով ասորի, փի-
լիսոփա Կոստա իբն Լուկան, որն իր ուսումնասիրությունների հիմքում
դրել էր գիտական վերլուծության մեթոդը, որին նա ծանոթ էր շնորհիվ
հունական փիլիսոփաների աշխատությունների:

Գիտական վերլուծական մեթոդն արաբ և մուսուլման գիտնա-
կանները՝ ալ-Կինդին (IX դ.), ալ-Ֆարաբին (X դ.), Իբն Սինան (X-XI
դդ.), Իբն Ռուշդին (XII դ.) և մյուսները, հաջողությամբ կիրառում էին
հատկապես հունական դասական փիլիսոփաների աշխատությունների
իրենց մեկնություններում:

Արաբա-մուսուլմանական գիտնականների մոտ մեծ տեղ էր գրա-
վում գիտությունների դասակարգման խնդիրը: Այդ հարցում, սակայն,
նրանք միասնական տեսակետ չունեին և առաջարկվում էի տարբեր մո-
դելներ:

Մոդելներից մեկը ժամանակի համաշխարհային գիտությունը եր-
կու խմբի դասակարգելն էր: Առաջին խումբը կազմում էին այսպես կոչ-
ված արաբա-մուսուլմանական գիտությունները, որի մեջ մտնում էին
մուսուլմանական իրավունքը, բանասիրությունը, արաբերեն լեզուն ու
քերականությունը, Կորանի, սուննայի և հադիսների ուսումնասիրույու-
նը, նրանց մեկնությունը և այլն: Երկրորդ խմբի մեջ մտնում էին այսպես
կոչված օտարերկրյա գիտությունները, որոնք ստեղծվել էին այլ կրոնի
պատկանող ժողովուրդների կողմից և փոխառնվել էին արաբների, պար-
սիկների և այլ մուսուլման ժողովուրդների կողմից: Դրանց մեջ մտնում
էին անտիկ շրջանի դասական փիլիսոփայությունը, բժշկագիտությունը,
բնական գիտությունները, ինչպես նաև պատմագիտությունը:

Գիտությունների դասակարգման իր մոդելն էր առաջադրել միջ-
նադարյան արաբ խոշոր գիտնական Իբն Խալդունը (1332-1406 թթ.):
Նա նույնպես գիտությունը բաժանում էր ավանդական արաբական և օ-
տարերկրյա գիտությունների, սակայն դրանք այլ կերպ էր խմբավորում:
Արաբական գիտությունների մեջ նա Կորանի, սուննայի, հադիսների և
մուսուլմանական իրավունքի հետ մտցնում էր նաև կալամը՝ աստվա-
ծաբանությունը, թասավվուֆը՝ մուսուլմանական միստիցիզմը, բանա-

սիրությունը՝ արաբերեն լեզվի ու պոեզիայի հետ միասին, և երազների
մեկնությունը:

Իսկ ինչ վերաբերում է օտարերկրյա գիտություններին, ապա Իբն
Խալդունը, նախ և առաջ, դրանք բոլորը կոչում է փիլիսոփայություն, ա-
պա ստորաբաժանում է ըստ մասնագիտական ուղղությունների: Ահա
դրանք – տրամաբանություն, որը հիմնված էր Արիստոտելի «Օրգանո-
նի» վրա, ֆիզիկա, որի բաղադրամասերն էին բժշկագիտությունը, մո-
զությունը կամ հմայիլությունը, գյուղատնտեսական գիտությունը, ած-
պարարությունն ու ալքիմիան, մետաֆիզիկա, մաթեմատիկա, որի մեջ
նա մտցնում էր նաև առևտուրը և ժառանգությունը, օպտիկա, աստղա-
բաշխական աշյուսակների կազմում, աստղագուշակություն և, վերջա-
պես, երաժշտություն:

Ինչպես տեսնում ենք, Իբն Խալդունի կազմած գիտությունների
ցանկն ավելի հարուստ է ու բազմազան, քան որոշ ուղղություններ հա-
զիվ թե կարելի է գիտական անվանել: Սակայն դա տուրք էր իր ժամա-
նակին և գիտության վերաբերյալ տիրապետող պատկերացումներին,
որից չի կարողացել խուսափել և չէր էլ կարող խուսափել նույնիսկ մի
այնպիսի գիտնական, ինչպիսին Իբն Խալդունն էր:

VIII-XV դարերում հրապարակ իջան բազմաթիվ ականավոր
գիտնականներ գիտությունների տարբեր բնագավառներում, որոնք մե-
ծապես նպաստել են գիտության զարգացմանը, իսկ ոմանք ձեռք բերել
համաշխարհային հռչակ:

Նոր մակարդակի վրա բարձրացավ բժշկագիտությունը, որն ա-
ռաջին հերթին կապված էր երեք մեծ, ծագումով պարսիկ, բժշկապետե-
րի՝ Ալի աթ-Թաբարիի, Աբու Բակր առ-Ռազիի և Իբն Սինայի գործու-
նեության հետ, որոնք իրենց ստեղծագործությունները գրել են արաբե-
րեն լեզվով:

Աթ-Թաբարին, նախկին քրիստոնյա, Մութավաքիլ խալիֆայի
անձնական բժիշկն էր: Նրա հիմնական աշխատություններից մեկն էր
«Ֆիրդաուս ալ-Ֆիքմա»՝ «Իմաստության դրախտը», որը նա ավարտել է
850 թ., և որը համարվում է արաբերեն լեզվով գրված առաջին բժշկա-
կան համառոտ տեղեկատուն:

Առ-Ռազին (865-925 թթ.), մասնագետների վկայությամբ «Բոլոր
մուսուլմանական բժիշկներից ամենամեծը և ամենահինքնատիպը», եղել
է Բաղդադի հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկը: Նա հայտնի է որպես ծաղ-
կախտ և կարմրուկ հիվանդությունների մասնագետ: Այդ հիվանդու-

թյունների և նրանց բուժման վերաբերյալ նրա տրակտատները համարվում են արաբական բժշկական գրականության գարդը: Նրա այդ և այլ տրակտատներ միջնադարում թարգմանվել են լատիներեն և մեծ տարածում գտել եվրոպական գործնական բժշկագիտության մեջ:

Առանձնահատուկ տեղ է գրավում Աբու Ալի ալ-Ջուսայն Իբն Սինան (980–1037 թթ.), մեծագույն բժշկապետերից մեկը, որին արաբները կոչել են «աշ-շեյխ առ-ռախս», այսինքն՝ գլխավոր շեյխ կամ շեյխ և իշխան: Նա ծնվել է Բուխարայում, որտեղ կար Սամանիների սուլթանի հարուստ գրադարանը, որից նա օգտվել է ազատորեն, քանի որ նա բուժել էր սուլթանին և այդ պատճառով նրա առջև բաց էին բոլոր դռները: Նրա հիմնարար բնույթի գլխավոր բժշկագիտական աշխատությունն էր «Կանուն ֆիլ-թիբի»՝ «Բժշկության կանոն» տրակտատը, որտեղ ի մի են բերված և կանոնակարգված բժշկագիտության նվաճումները: Այս համարագիտական բնույթի աշխատությունը արաբերենից լատիներեն է թարգմանվում դեռևս XII դարում:

Սակայն Իբն Սինան, ի տարբերություն իր շատ նախորդների և հաջորդների, միայն բժշկագետ չէր: Նա լայնապրոֆիլ գիտնական էր, որը բնորոշ էր միջնադարի շատ գիտնականներին: Իբն Սինան նաև հայտնի փիլիսոփա, մաթեմատիկոս, լաստվածաբան, աստղագետ, բանասեր և երաժշտագետ էր:

Արաբ և այլ մուսուլման գիտնականները մեծ ներդրում են ունեցել նաև բնական գիտությունների, առաջին հերթին մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության և քիմիայի (ալքիմիայի) բնագավառներում: Գիտության այդ մարզերում մեծ ճանաչում էին ձեռք բերել ալ-խորեզմին (780–850 թթ.), իսլամական աշխարհի մեծագույն մաթեմատիկոսը, որի անվան հետ է կապված «ալգեբրա» և «ալգորիթմ» տերմինների ստեղծումը, IX դարի հռչակավոր ստղաբաշխներ Ահմադ Ֆերզանին և Ֆերզանայից և Աբու Աբդալլահ ալ-Բատանին Չարրանից, որոնք ուսումնասիրել են Լուսնի, մի շարք մոլորակների և երկնային այլ լուսատուների ուղեծրերը, կազմել համապատասխան արյուսակներ և այլն: Բնական գիտությունների բնագավառում կատարած իր ինքնատիպ ուսումնասիրություններով առանձնանում է Աբու առ-Ռայխան ալ-Բիրունին (973–1048 թթ.): Նա հեղինակն է երկրաչափության, թվաբանության, աստղաբաշխության և աստղագուշակության կաթեխիզիսի և տոմարային բնույթի աշխատությունների:

Ռրականական փոփոխություններ կրեց արաբա-մուսուլմանական փիլիսոփայությունը: Եթե նախորդ դարաշրջաններում արաբները հիմ-

նականում թարգմանում էին հույն փիլիսոփաներին և հաճախ նաև տալիս իրենց մեկնությունները, ապա IX դարից սկսած, արաբ և այլ մուսուլման փիլիսոփաները, շարունակելով իրենց նախորդների թարգմանչական գործունեությունը, միաժամանակ կատարում են ինքնուրույն ուսումնասիրություններ:

Այստեղ հարկ է առաջին հերթին նշել ալ-Կինդիին (մահ. 873 թ.), որը համարվում է արաբական փիլիսոփայության հիմնադիրը: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ արաբա-մուսուլմանական փիլիսոփայության ձևավորումը սերտորեն կապված էր հունական դասական փիլիսոփայության հետ, որից նա մեծապես ազդվել է: Նրանց համար Արիստոտելը եղել է յուրատեսակ կուռք: Այդ առումով բացառություն չէ նաև ալ-Կինդին: Սակայն տուրք տալով նեոպլատոնիզմին, նա փորձել է սինթեզել և միավորել Արիստոտելի և Պլատոնի փիլիսոփայական հայացքները: Ալ-Կինդին հանդգնված էր, որ բոլոր գիտությունների հիմքում ընկած են նեոպլոթագորոսյան մաթեմատիկոսների դրույթները:

Ալ-Կինդիի ծառայությունները գիտությանը միայն փիլիսոփայությամբ չէին սահմանափակվում: Նա մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել իր ժամանակի այնպիսի գիտական ուղղությունների նկատմամբ, ինչպես օպտիկան, աստղագուշակությունը, ալքիմիան, երաժշտագիտությունը և այլն:

Արաբա-մուսուլմանական փիլիսոփայության առջև կանգնած կարևորագույն խնդիրներից մեկը հունական դասական փիլիսոփայությունը իսլամի, նրա հիմնարար դրույթների հետ ներդաշնակելն էր, փորձել գտնել նրանց միավորող կամ համադրող եզրեր: Այդ գործը սկսել էր դեռևս ալ-Կինդին, որի պատճառով նրա շատ փիլիսոփայական աշխատություններ իրենց վրա կրում են էլեկտիզմի կնիքը: Նրա գործն ավելի մեծ ծավալներով ու խորությամբ շարունակեց ծագումով թուրք (Միջին Ասիայից), Մուհամմադ Աբու Նասր ալ-Ֆարաբին (X դ.): Նա ուսանել էր Բաղդադում, քրիստոնյա ուսուցչի մոտ, որը մասնագիտացել էր թարգմանությունների մեջ: Բաղդադում ծանոթանալով հունական փիլիսոփայական տարբեր ուղղություններին, ապա նաև սուֆիզմին Չալեբում, ալ-Ֆարաբին փորձում է իր երկար ու ձիգ կյանքի ընթացքում (նա մահացել է 80 տարեկան հասակում), ստեղծել իր փիլիսոփայական սիստեմը, որն իր բնությամբ սինկրետիկ էր, հիմնված պլատոնիզմի, արիստոտելիզմի և սուֆիզմի դրույթների համադրման վրա: Նա այնքան ոգեշնչված է եղել հունական այդ երկու հսկաներով, որ Պլատոնի «Չան-

րապետություն» և Արիստոտելի «Քաղաքականություն» աշխատությունների ազդեցության տակ և ընդօրինակությամբ, ստեղծել է պոլիս-քաղաքի իր իդեալը: Նա այդ քաղաքը դիտում էր որպես մարդկային մի ներդաշնակ օրգանիզմ՝ հիմնված հիերարխիայի սկզբունքի վրա: Նրա գազաթում գտնվում էր վեհապետը (սյուզերենը), որը համընկնում էր մարդկային օրգանիզմի սրտի հետ, որին սպասարկում էին կամ ծառայում ֆունկցիոներները, իսկ սրանց էլ ավելի ստորին աստիճանի վրա գտնվող ֆունկցիոներները և այլն: Ալ-Ֆարաբիի համոզմունքով, վեհապետը բարոյական և մտավոր առումով պետք է լիներ կատարյալ, իսկ այդ իդեալական քաղաքի բնակիչներին միավորողը պետք է լիներ նրանց երջանկությունը:

Ալ-Ֆարաբին հետաքրքրվել է նաև բժշկագիտությամբ, մաթեմատիկայով, երաժշտությամբ և այլն, և այդ բնագավառներում նա զգալի հետք թողել: Նրա հռչակն այնքան բարձր է եղել, որ նրան դասել են երկրորդ ուսուցիչ՝ Արիստոտելից հետո:

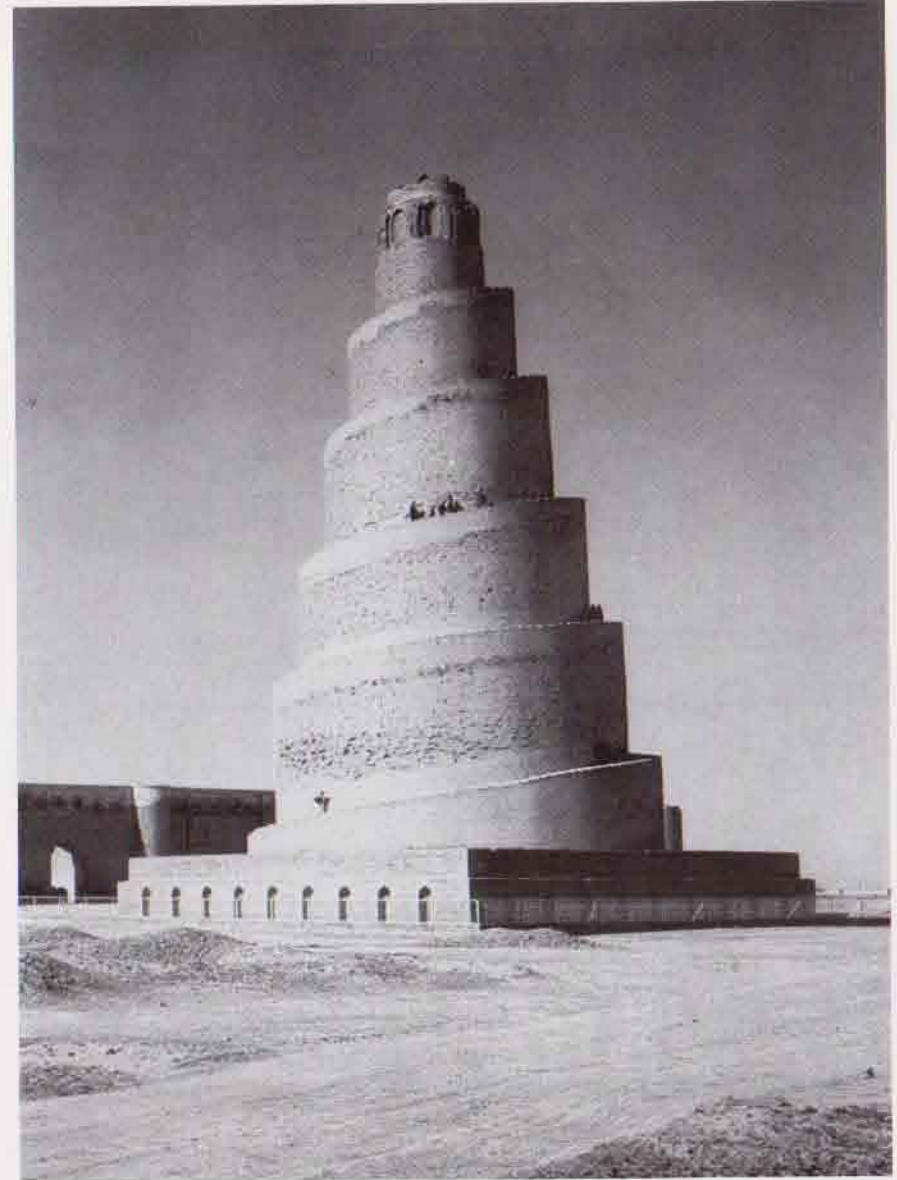
Փիլիսոփայության զնագավառում իրենց ուրույն խոսքն են ասել նաև Իբն Ռուշդը (1126–1198 թթ.) Կորդովայից, որը հայտնի է նաև Ավերրոես անվամբ, Իբն Թուֆայլը (մահ. 1186 թ.) և ուրիշներ:

Ուսումնասիրվող դարաշրջանում տպավորիչ էին նաև արաբա-մուսուլմանական պատմագրության նվաճումները: Չարկ է նշել, որ պատմիչներից շատերը միաժամանակ աշխարհագրագետներ և ազգագրագետներ էին, որի շնորհիվ նրանց աշխատություններն աչքի էին ընկնում հարցերի ավելի լայն ընդգրկումով:

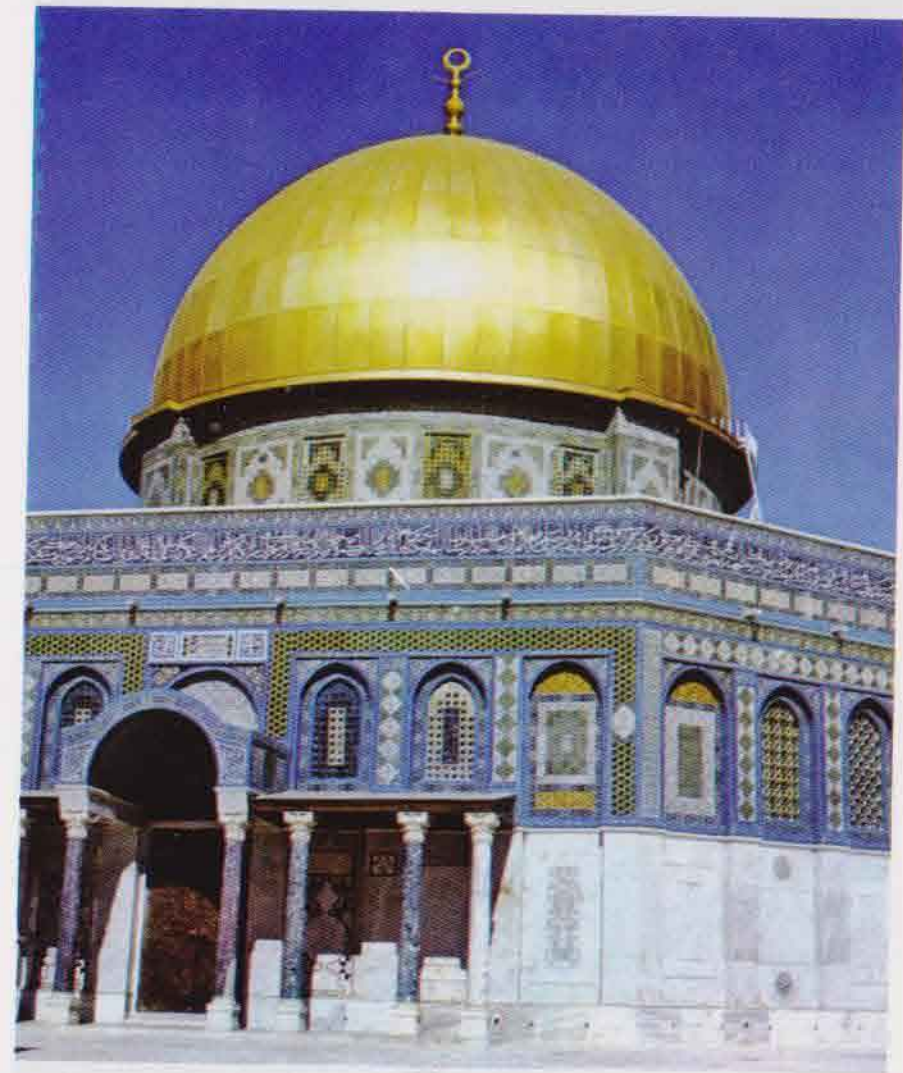
Հիմնախնդիրների քննարկման առումով, արաբա-մուսուլմանական պատմագրությունը կարելի բաժանել երեք խմբի:

Առաջին խումբը կազմում են այն աշխատությունները, որոնք նվիրված են խալիֆայության բուն պատմությանը, Մուհամմադ մարգարեին, արաբական նվաճումներին, դինաստիաներին և այլն: Այդ հարցերն են լուսաբանված արաբական պատմագրության հիմնադիր Բալազորիի (մահ. 892 թ.), IX դարի պատմիչներ Ահմադ իբն Թաֆուրի, «Քիթաբը ալ-Մաարիֆ»՝ «Գիտելիքների գիրք» արժեքավոր ուսումնասիրության հեղինակ Իբն Բուքայբաիի, X դարի հեղինակ աս-Սուլիի «Աբբասյանների պատմությունը» և այլոց աշխատություններում:

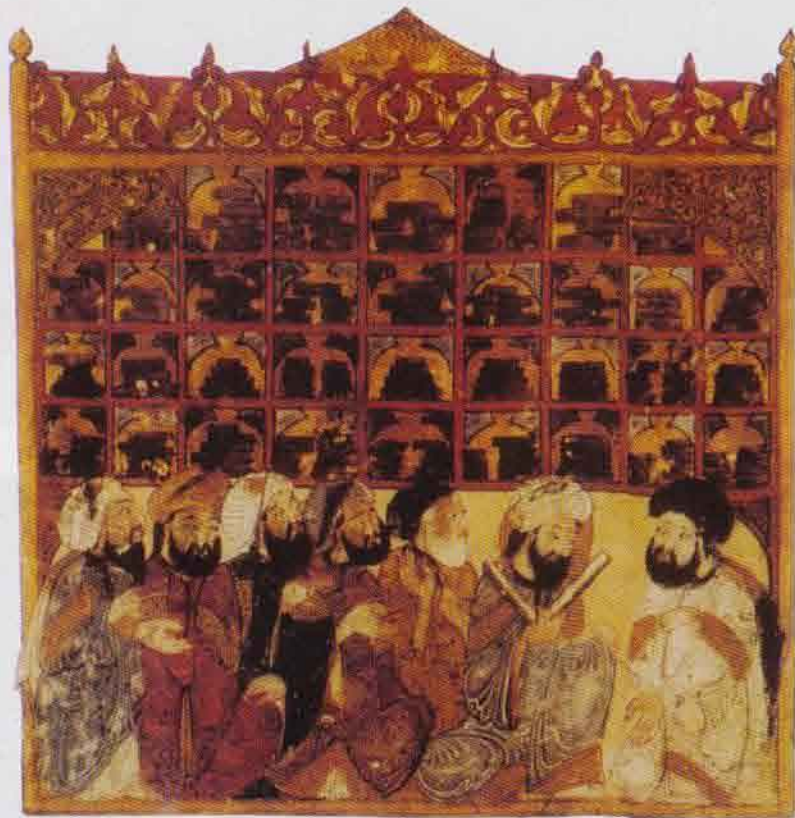
Երկրորդ խումբը ներառում է այն պատմիչներին, որոնց գործերը նվիրված են համաշխարհային պատմությանը: Դրանց մեջ իր կարևորությամբ առանձնանում է աթ-Թարաիի (838–923 թթ.) «Թարիխ

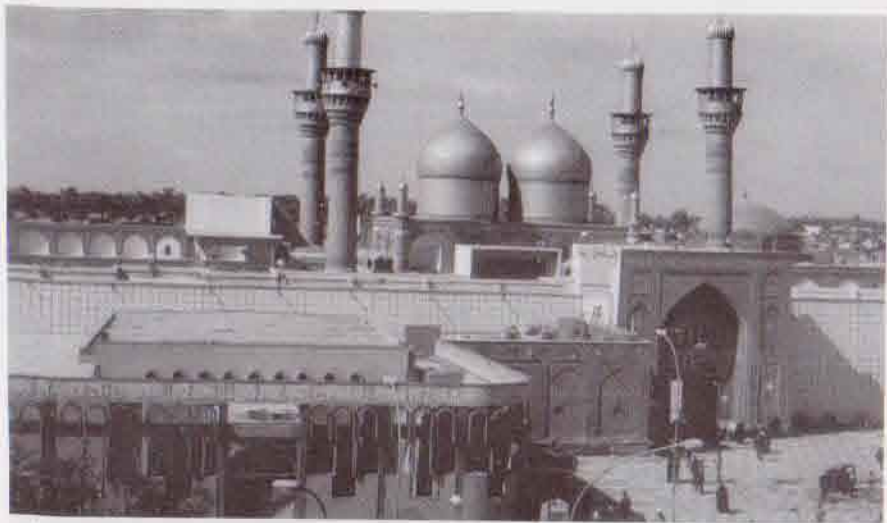
Ալ-Մալավիա, պարուրածն մինարեթ, Սամարրա, IX դ.

Օմարի գմբեթավոր սգկիթը, Երուսաղեմ, VII դ.

Ընթերցանություն գրադարանում, մանրանկար, 1237 թ.

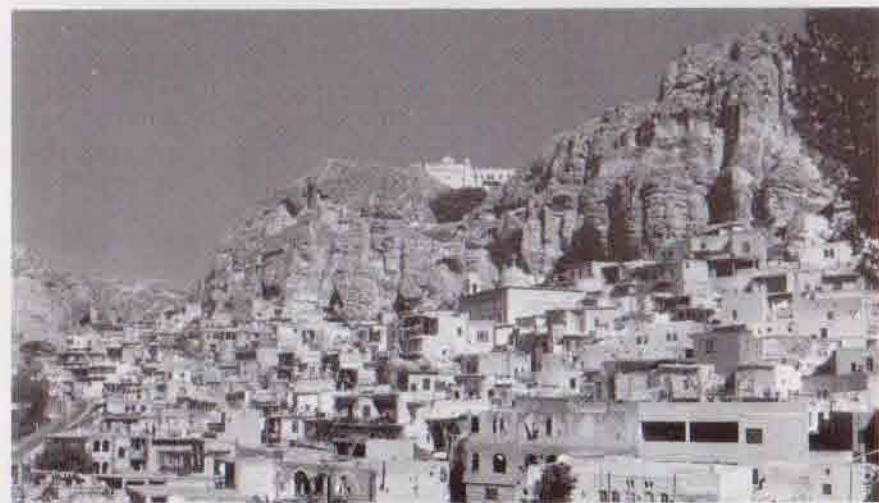
Մզկիթ Կադիմայնուն, Բաղդադի արվարձան, XVI դ.

Հալեբի ամրոցը, 1210 թ.

Արաբական անապատում (Սիրիա) կառուցված պալատի մուտքը, 730 թ.

Մաալուլա, գյուղ Դամասկոսի մերձակայքում, որի բնակիչները խոսում են արամեերեն

Պալմիրա (Թադմոր), II դ.

Բաղդադի գրավումը մոնղոլ Յուլադու խանի կողմից 1258 թ., պարսկական մանրանկար, XVI դ.

Օմայյանների մզկիթը, Դամասկոս, VIII դ.

Կալաա Յուսն, XII դ.

ալ-Ռուսուլ վա ալ-Մուլուք»՝ «Մարգարեների և թագավորների պատմությունը» մեծարժեք աշխատությունը: Այստեղ աթ-Թաբարին ներկայացնում է համաշխարհային պատմությունը աշխարհի ստեղծումից և հասցնում է մինչև 915 թ.: Համաշխարհային պատմության հարցերն են լուսաբանության առարկա եղել նաև աթ-Թաբարիի հետևորդներ ալ-Յակուբիի (IX դ.). Իբն ալ-Ասիրի (1160–1234 թթ.) և այլոց թողած պատմագիտական աշխատություններում, որոնք մեծապես օգտվել են աթ-Թաբարիից:

Երրորդ խումբն ընդգրկում է այն պատմիչներին, որոնք գրի են առել խալիֆայության պատմությունը նրա տրոհման շրջանում: Ուստի նրանց մոտ գերակայում է ոչ թե խալիֆայության ամբողջական, այլ նրա առանձին մասերի տեղական պատմության ուսումնասիրությունը: Այս ուղղության ամենափայլուն ներկայացուցիչը X–XI դարերի պարսիկ պատմաբան Միսկավային է, որը հայտնի է իր «Գիրք ժողովուրդների փորձի» աշխատությամբ:

Աթ-Թաբարիի և նրա հետևորդների մեծ մասի համար բնորոշ էր պատմության, պատմական դեպքերի և իրադարձությունների շարադրման ժամանակագրական մեթոդը: Խրոնոլոգիան նրա համար առաջնային նշանակություն ուներ և կազմում էր նրա գրի առած պատմության առանցքը:

Իսկ աղբյուրների առումով աթ-Թաբարին օգտագործել է գրավոր աղբյուրներ, առաջին հերթին իր նախորդների՝ Իբն Իսհակի, ալ-Կալիբի, Իբն Սաադի և այլոց գրած պատմությունները, և բանավոր աղբյուրներ: Դրանք իր բազմաթիվ ճանապարհորդությունների ժամանակ գրի առած պատմություններն էին:

Արաբ-մուսուլմանական պատմագրության մեջ աթ-Թաբարիի հետ միասին առանձնահատուկ տեղ է գրավում Ալի ալ-Մասուդին (մահ. 956 թ.), որին համարում են «Արաբների Հերոդոտոս»: Նա հեղինակն է «Ոսկեբեր հանքաշերտեր և փայլաքարերի հանքեր» հետաքրքիր աշխատության, որն իր բնույթով հանրագիտարանային է:

Ալ-Մասուդին, ի տարբերություն աթ-Թաբարիի, որն օգտագործում էր խրոնոլոգիական մեթոդը, արաբական պատմագրության մեջ առաջինը մտցրեց, այսպես կոչված, «օրախնդրական կամ հրատապ մեթոդը» («Topical method»): Դրա էությունը կայանում է հետևյալում: Եթե ժամանակագրական մեթոդի ջատագովները պատմական դեպքերը խմբավորում և պատմությունը շարադրում էին ըստ տարիների, ապա հրա-

տապ մեթոդի հետևորդները պատմական դեպքերի և իրադարձությունների առանցքը դարձնում էին դինաստիաները, թագավորները և ակաճավոր մարդկանց, որոնց շուրջը պտտվում են պատմական դեպքերը: Այս պարագայում խորնուղոգիայի խստագույն պահպանումը կամ նրան հետևելը պարտադիր չէ, քանի որ առաջնայինը ոչ թե դեպքերի ժամանակագրական շարանն է, այլ տվյալ դինաստիայի և նրա թագավորների գործունեությունը, որը միշտ չէ, որ պարտադիր է դարձնում ժամանակագրության պահպանումը:

Ալ-Մասուդիի այս մեթոդը հետագայում որդեգրեց XIV–XV դարերի խոշորագույն պատմաբան և մտածող Իբն Խալլունը:

IX դարից սկսվում է արաբա-մուսուլմանական աշխարհագրության որպես առանձին ուղղության զարգացումը: Աշխարհագրությունը հետաքրքրում էր բոլորին և նրանով զբաղվում էին նաև աստղաբաշխները, մաթեմատիկոսները, պատմաբանները և այլ մասնագետներ:

Ալ-Կինդին հավանաբար ասորերենից արաբերենի է թարգմանում Պտղոմեոսի «Աշխարհագրությունը», որը մեծ ազդեցություն է գործում արաբա-մուսուլմանական հեղինակների վրա: Հենց այդ աշխատության ազդեցության տակ ալ-Խորեզմին գրում է իր «Սուրաթ ալ-Արտ»՝ «Երկրի պատկերը» աշխատությունը, որն իր հերթին մեծապես խթանեց աշխարհագրության զարգացմանը:

Ալ-Խորեզմին իր մեծաքանակ աշխատկերտների հետ միասին կազմեց նաև երկրի և երկնքի քարտեզը խալիֆա Մամունի հանձնարարությամբ, որը համարվում է առաջին նմանատիպ քարտեզը, կատարված Իսլամական իրականության մեջ: Արաբական աշխարհագրագետները սովորեցին հաշվել երկրի միջօրեականները, լայնությունը և երկարությունը, և, տուրք տալով Պտղոմեոսին, առաջին միջօրեականը համարում էին Կանարյան կղզիների վրայով անցնող միջօրեականը:

Նրանք թողել են հարուստ ժառանգություն, որը կարելի է բաժանել երկու մասի: Մի մասը նվիրված է արաբա-մուսուլմանական աշխարհի, խալիֆայությունների և սուլթանությունների նկարագրությանը, իսկ մյուսը՝ ոչ մուսուլմանական աշխարհի:

Դրանց հիմքում մեծ մասամբ ընկած են ճանապարհորդական դիտարկումները, մանավանդ նրանք սիրել են երկար ժամանակով բնակվել տարբեր երկրներում, ծանոթանալ նրանց պատմությանը, բնությանը, կլիմային, սովորություններին, տնտեսությանը և այլն, որը նրանք բարեխղճորեն գրի են առել և հետո հանձնել թղթին: Այդպես է լույս աշ-

խարհ եկել ականավոր աշխարհագրագետ Իբն Վադիի ալ-Յակուբիի «Քիթաբ ալ-Բուլդան»՝ «Երկրների գիրքը», որը, ինչպես հաստատում են Ֆ. Հիթթին և Ա. Մեցը, գրված է հիմնականում 891–892 թթ. Հայաստանում և Խորասանում գտնվելու ընթացքում:

Նրա ծառայությունը կայանում է նաև նրանում, որ նա, ինչպես նշում է Ա. Մեցը, «եղավ առաջինը, ով արաբական երկրագիտությունը դրեց սեփական ոտքերի վրա»: Աշխարհագրական այդ ուղղությունն են զարգացնում X դարի հեղինակներ Իբն Հաուբալը, ալ-Մուկադասին և ուրիշներ: Արժեքավոր է վերջինիս քսանամյա տքնաջան աշխատանքի արդյունքը՝ ուսումնասիրությունը, նվիրված խալիֆայության մեջ մտնող երկրամասերի աշխարհագրական նկարագրությանը:

Ալ-Մուկադասին և Իբն Հաուբալը տվել են Իսլամական կայսրության աշխարհագրական սահմանները, որոնք հիմնականում հանրակրթում են, թեև Իբն Հաուբալն ավելի մանրամասն է նկարագրում հարևան պետություններին և ժողովուրդներին, որոնց հետ սահմանակցել է Իսլամական կայսրությունը:

Ալ-Մուկադասին նշում է, որ Իսլամական կայսրությունը ձգվում էր Արևելքից՝ Կաշգարից, մինչև Սուս, Ատլանտյան օվկիանոս, Արևմուտքում: Նրա արևելյան մի ծայրից մինչև արևմտյան ծայրը տաս ամսվա ճանապարհ էր:

Իսկ ըստ Իբն Հաուբալի, Իսլամական կայսրությունը Արևելքում սահմանափակվում էր Հնդկաստանով և Պարսից ծոցով, Արևմուտքում՝ Սուդանի ժողովուրդներով, որոնք բնակվում էին Ատլանտյան օվկիանոսի ափերում, Հյուսիսում նա սահմանակցում էր ռումների, այսինքն հույների երկրի, Հայաստանի, ալանների, Հարրանի, խազարների, ռուսների, բուլղարների, սլավոնների, թուրքերի և Հիմաստանի հետ, իսկ հարավում սահման էր ծառայում Պարսկական ծովը:

Արաբա-մուսուլմանական աշխարհագրագետները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ճանապարհների նկարագրությանը, որը կարևոր էր առևտրական կապերի և ուխտագնացության առումով: Նկարագրվում էին ինչպես խալիֆայության ամբողջ տարածքում, այնպես էլ նրանից դուրս գտնվող կարևորագույն ճանապարհներն ու ուղիները, նրանց ռեյեֆային առնաձմահատկությունները, ապահովության մակարդակը և այլն: Նման բնույթի աշխատություն է Իբն Խուրդադբիի (մահ. 912 թ.) «Ճանապարհորդությունների և պետությունների գիրքը»: Նույն վերնագրով, հավանաբար այդպիսի մատենաշար է գոյություն ու-

նեցել, 950 թ. իր աշխատությունն է ավարտում ալ-Իստախրին: Սակայն ի տարբերություն Իբն Խուրդադբիհի աշխատության, այս վերջինը յուրաքանչյուր երկրի համար պարունակում էր համապատասխան քարտեզ, և այն էլ գունավոր:

Գրվում էին նաև հատուկ աշխատություններ խալիֆայության հարևան երկրների մասին, ինչպես Բիրունիի գրչին պատկանող «Յնդկաստան» ուսումնասիրությունը: Այս վերջինը թելադրված էր Յնդկաստանի դեմ դազնևիների նախապատրաստվող հարձակումով, որի համար անհրաժեշտ էին համապատասխան գիտելիքներ և տեղեկություններ Յնդկաստանի մասին:

Եվ, վերջապես, չենք կարող չհիշատակել արաբական ամենահեղինակավոր աշխարհագրագետներից մեկին, ծագումով հույն Յակուտ ալ-Յամավիին (1179–1229 թթ.) ևս հեղինակն է «Մուաջամ ալ-Բուլդան»՝ «Երկրների բառարան» (կամ Յանրագիտարան) աշխատության: Նրա արժեքը կայանում է նրանում, որ նա պարունակում է աշխարհագրության վերաբերյալ մինչև XIII դարի սկիզբները հայտնի գիտելիքները, մի կողմից, և նրա հավաստի լինելը, մյուս կողմից:

«Մուաջամ ալ-Բուլդանի» բազմաթիվ էջեր նվիրված են Յայաստանին, ուր այցելել էր նրա հեղինակը և տեսածը գրի առել: Այդ հատվածները թարգմանվել և հրատարակվել են հայերեն լեզվով:

Միջնադարում, արաբա-մուսուլմանական միջավայրում, ձևավորվեց գիտնականի հավաքական կերպարը, նրա աշխատառժին, մտածելակերպին և անձնական կյանքին բնորոշ վեհ և վսեմ գծերը: X դարի պատմաբան և աշխարհագրագետ ալ-Մուկադասին ահա թե ինչպես է գծել գիտնականի պատկերը և գիտնական դառնալու ուղին. «Գիտությունն իր դեմքը բացում է միայն նրան, ով իրեն ամբողջապես նվիրում է նրան մաքուր բանականությամբ և հստակ հասկացողությամբ, և, աղերսելով Ալլահի օգնությունն իրեն, ի մի է հավաքում իր բանականության ամբողջ ուժը, նա, ով քշտելով թևերը, արթուն է մնում ամբողջ գիշերը հոգնաբեկ բուռն ձգտումից, նա, ով իր նպատակին է հասնում, քայլ առ քայլ բարձրանում գիտելիքների գագաթին, ով չի բռնաբարում գիտությունն աննպատակ նահանջներով և անմիտ գրոհներով ով չի թափառում գիտության մեջ բախտաբերի, ինչպես կույր ուղտը խավարի մեջ: Նա իրավունք չունի իրեն թույլ տալ վատ սովորություններ և թույլ տալ իր բնավորությանը գայթակղեցնել իրեն, պետք է խուսափի հասարակությունից, հրաժարվի վեճերից և չլինի կռվարար, հայացքը չթեքի

ճշմարտության խորքերից, տարբերի կասկածելից հավաստիից, իսկականը կեղծից և մշտապես պահպանի առողջ բանականությունը»:

Կարծում ենք հիանալի է ասված: Գիտնականի այս կողոպտը, սահմանված տասնմեկ դար առաջ, միանգամայն ընդունելի և կիրառելի է նաև մեր օրերի համար:

Արևելքի պատմական փորձը վկայում է, որ բնավ էլ սակավ բացառություն չեն եղել նրանք, ովքեր խստագույնս հետևել են այս կողոպտին և հավատարիմ մնացել նրա պահանջներին, որը գիտնականից պահանջում էր մեծ զոհողություններ:

Արաբական տարեգրություններում նշվում է, որ X դարի խոշորագույն պատմաբան աթ-Թաբարին մեկ անգամ ստիպված է լինում «վաճառել իր շապիկի թևերը հաց գնելու և իր գոյությունը պահպանելու համար»: Յակուտ ալ-Յամավին գրի է առել և մեզ հասցրել մի հուզիչ պատմություն այն մասին, թե ինչպես Բաղդադում բնակվող մի գիտնական, որը քաղցում էր և որի դուստրն, ի հավելումն, հիվանդանում է, սակայն նա տատանվում է վաճառել իր հարուստ գրադարանի գրքերից անգամ մեկը:

Գիտնականները խալիֆայությունում ունեցել են մեծ հեղինակություն, վայելել են մեծ հարգանք և սեր, այդ թվում և հասարակ ժողովրդի կողմից: Ի հաստատումն այս տեսակետի, արժե մեջբերել Ա. Մեցի «Մուսուլմանական վերածնունդը» գրքից մի հատված, որը բնորոշ է եղել մուսուլմանական Արևելքին, որը շվեյցարացի արևելագետը համարում է «դրախտ գիտնականների համար»:

Թեև այդտեղ կա չափազանցություն, այդուհանդերձ, արտակարգ հարգալից վերաբերմունքը Արևելքում գիտնականի նկատմամբ կասկածից դուրս է: Ա. Մեցը, հենվելով արաբական մի աղբյուրի վրա, նշում է, որ XI դարում մի հայտնի ուլեմ-աստվածաբանի Պարսկաստան ուղևորության ընթացքում, ամենուր մարդիկ իրենց կանանց և երեխաների հետ միասին դուրս էին գալիս ընդառաջ, կանում նրա հագուստի թևերին և իրենց հետ տանում էին նրա մաշիկների փոշին որպես դեղ: Վաճառականները և արհեստավորները նրան ուղեկցող ամբոխին նետում էին քաղցրավենիքներ, մրգեր, հագուստներ, մորթիներ, իսկ կոշկակարները ամբոխի գլխին թափում էին կոշիկներ: Իսկ սուֆի կանայք նրան նետում էին վարդի պսակներ, որպեսզի ուլեմը ձեռք տար նրանց և իրենք երանություն ստանային:

III. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍ

1. Գրականություն. պոեզիա և արձակ

Ձգալի փոփոխություններ և նորամուծություններ տեղի ունեցան նաև գրականության ասպարեզում, մասնավորապես պոեզիայի: Եթե մինչև VII դարը, մինչև իսլամի ընդունումը, գրականության մեջ տիրապետողը բանավոր պոեզիան էր, որը դեռ որոշ ժամանակ ևս պահպանեց իր դիրքերը, ապա Աբբասյանների շրջանում, VIII դարից սկսած, նա իր տեղը զիջում է գրավոր պոեզիային:

Տեղի է ունենում մի կարևոր փոփոխություն ևս: Մինչև Աբբասյանները, գրականությունն իրոք արաբական էր, քանի որ նրա մեջ տիրապետում էին ծագումով արաբ հեղինակները: Աբբասյանների տիրապետության շրջանում, ինչպես նշվել է, խալիֆայությունն արաբականից վերածվեց իսլամականի: Աճեց էթնիկապես ոչ արաբների դերը պետական, քաղաքական, տնտեսական և ռազմական կյանքում: Նույնպիսի փոփոխություն տեղի ունեցավ նաև գրականության և արվեստի բնագավառում: Արաբների հետ միասին արվեստը զարգացնում են նաև ծագումով պարսիկ, հույն, հայ, ասորի և այլ հեղինակները: Նրանք իրենց մշակույթն են ներմուծում արվեստի ընդհանուր գանձարանը, որի հետևանքով արաբական մշակույթը դադարում է զուտ արաբական լինելուց, և վերածվում է արաբ-իսլամականի:

Սակայն տեղի է ունենում մի հետաքրքիր երևույթ: Բանավորից գրավոր պոեզիային անցնելուց և արաբական պոեզիան իսլամականի վերածվելուց հետո էլ, ընդհուպ մինչև XVIII դարը, պահպանվում են նախաիսլամական կամ ջահիլիայի շրջանի պոեզիայի կանոնները, որին հավատարիմ են մնում մուսուլմանական աշխարհի բանաստեղծները: Արաբ բեդվինների ստեղծած ասքերը, հերոսապատումները, հանգավորված և չափածոյի վերածված հետաքրքրաշարժ պատմությունները, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց անկեղծությամբ և անմիջականությամբ, ձևերի հղկվածությամբ, իսլամական գրականության ձևավորումից հետո դառնում են մուսուլմանական մշակույթի տարրերից մեկը և զգալի ազդեցություն գործում պոետների մի քանի սերունդների, նրանց ստեղծած պոեզիայի վրա, որը մասնագետ-գրականագետների կարծիքով, դարեր շարունակ շնչում էր անապատի ոգով:

Բոլորը չէին, իհարկե, որ հիացած էին ջահիլիայի շրջանի պոեզիայի ներխուժումից համաիսլամական մշակույթ: Իրենց դժգոհությունը չէին թաքցնում մասնավորապես պարսիկ բանաստեղծները: Ջահիլիայի շրջանի պոեզիան, նրա արխայիկ ձևերն ու պատկերները մերժելու և ծաղրելու մեջ հատկապես աչքի էր ընկնում պարսիկ բանաստեղծ Բաշշահիր իբն Բուրդը (714–783 թթ.), որը չէր խորշում ծանակել «վայրենի բեդվիններին» և նրանց ստեղծած բանաստեղծությունները, և, հավանաբար այդ պատճառով 783 թ. Աբբասյան խալիֆա ալ-Մահդիի կողմից դատապարտվեց մահվան: Նա կույր էր և ընդհանրապես ցածր կարծիքի էր արաբական արվեստի մասին, փառաբանելով այն ամենը, ինչ որ իրանական էր, այդ թվում և քաղաքականության ասպարեզում: Նրան է պատկանում թևավոր այն արտահայտությունը, որ ինքը փառք է տալիս Ալլահին, որ կույր է «և այդպիսով ես կարիք չունեմ տեսնելու այն, ինչ ես ասում եմ»:

Իբն Բուրդը համարվում է պոետական նոր ոճի և, այսպես կոչված, «նոր դպրոցի» առաջին խոշոր ներկայացուցիչը: Այդ դպրոցի մյուս ներկայացուցիչն էր ծագումով կիսապարսիկ-կիսաարաբ բանաստեղծ Աբու Նուվասը (մահ. 810 թ), որը գովերգում էր կյանքի վայելքները գեղոնիստական ընկալումներով, և որի պոեզիան սահմանակցում էր էրոտիկային: Նա խալիֆաներ Զարուն առ-Ռաշիդի և ալ-Ամինի կազմակերպած գիշերային խնջույքների և գինարբուքների մշտական մասնակիցն ու փառաբանողն էր: Պատահական չէ, որ նրա զագեղները, կարճ պոեմները ձոներգներ էին, նվիրված գինուն և սիրո զգացմունքներին:

Աբու Նուվասը միակը չէր, որ գովերգում էր արքունիքի ցոփ կյանքը, աշխարհիկ վայելքները, քաղաքային կյանքի հրապուրանքները, մարդու մարմնական հաճույքներին հագուրդ տալու պահանջը: Սակայն հարցը դա չէ, այլ այն, որ այդ, այսպես կոչված, «նորացված» պոեզիան ավելի ու ավելի էր թեմատիկ առումով գրականությունից դուրս մղում անապատի, բեդվինական կյանքի, նրան բնորոշ ասկետիզմի նկարագրությունը, առաջացնելով կարոտախտ անցած-գնացած «փառավոր» ու «հերոսական» օրերի համար: Դրանց նման զգացմունքների արտահայտիչը դարձավ Աթաիյահը (748–828 թթ.): Նա պատկանում էր արաբական հայտնի անազահ ցեղին, մեծացել և դաստիարակվել էր բեդվիններին բնորոշ խիստ ու պարզ միջավայրում: Զայտնվելով Բաղդադում, Զարուն առ-Ռաշիդի արքունիքում, տեսնելով արքունիքի բարքերը, ամբողջ հոգով ընդվզում է դրա դեմ և դատապարտում Բաղդադում տիրող

շվայտ կյանքը: Նա իր պոեմներում ասկետիզմի կոչ էր անում, անձնական կյանքում ցույց տալով նման ապրելակերպ:

Մեծ զարգացում է ստանում ջատագովական պոեզիան, որն իր զագաթնակետին է հասնում X դարի արաբական խոշոր բանաստեղծ Մուբանաբիի բանաստեղծական արվեստում: Ընդունված կարգի և սովորույթի համաձայն, բոլոր մեծ ու փոքր տիրակալներն իրենց շրջապատել էին բանաստեղծներով, որոնք փառաբանում էին իրենց հովանավորներին, նրանց առատածեռությունը, մեծահոգությունը, արաբների հերոսական անցյալը, սխրանքները, հաղթանակները և այլն: Մուբանաբին, ինչպես նաև Աբու Թամամը, Իբն ալ-Մուբազզան և ուրիշներ, գովերգելով արաբների անցյալի փառքը և հերոսությունները, հմայվելով բեղիկնական կյանքով և սովորություններով, իրենց ջատագովական պոեզիայով, կարծես թե, յուրահատուկ ձևով հակադրվում էին արաբների կողմից նվաճված ու իսլամ ընդունած ժողովուրդներին, նրանց կողմից ներմուծածին, և փորձում ցույց տալ արաբների ու արաբականի գերազանցությունը նրանց նկատմամբ:

Իր արվեստով ու փիլիսոփայությամբ, կյանքի ու արվեստի նկատմամբ իր հայացքներով, իր ժամանակակիցներից տարբերվում էր հանճարեղ Աբու Ալա ալ-Մաարին (973–1057 թթ.): Նա իր ստեղծագործություններում փորձում էր ըմբռնել կյանքի և մահվան իմաստը, բացահայտել նրանց զաղտնիքը, մտորում էր հավերժական այնպիսի կատեգորիաների մասին, ինչպես չարն ու բարին, մարդկային բարոյական արժեքները: Նա իրեն տանջող այդ հարցերը քննարկում էր տարբեր կրոնա-փիլիսոփայական համակարգերի համատեքստում, չղառնալով, սակայն, ոչ մեկի պատանդը: Այդ բոլորի արդյունքը լինում է այն, որ ալ-Մաարին չի կարողանում համակերպվել հասարակությունում տիրող բարոյական, հոգեբանական իրավիճակի հետ, որը փակուղի էր դարձել մարդու համար: Նա հանգում է այն եզրակացության, որ մարդուն շրջապատող աշխարհը թշնամի է նրան: Մեծ բանաստեղծն ըստ էության ելք չի տեսնում: Այստեղից էլ հիասթափության և հուսահատության այն խորը զգացումը, որ համակել էր նրան, նրա արվեստին ու փիլիսոփայական մտորումներին:

Գրական բազմազան ուղղությունների կողքին, X դարից հայտնվում և իր ուրույն տեղն է գրավում սուֆիական պոեզիան, որը ներծծված էր միստիցիզմով: Այդ պոեզիայի յուրահատուկ գծերից մեկը ենթատեքստին մեծ տեղ հատկացնելն էր: Անգամ քնարական-սիրային բա-

նաստեղծությունները կառուցված էին միստիկական ենթատեքստի վրա և պարունակում էին միստիկական խորհրդանիշ-սիմվոլներ: Սուֆի պոետը տառապում էր Աստծուն միանալու, նրա հետ ձուլվելու մտատանջությամբ: Ուստի սիրո արբեցումը, որ գովերգում էին սուֆիական պոետները, դա արբեցում էր ոչ թե սովորական իմաստով, այլ սիրո արբեցում առ Աստված: Այս ուղղության հայտնի ներկայացուցիչներն էին XII–XIII դարերի սուֆիներ Իբն ալ-Ֆարիդը և Իբն ալ-Արաբին:

Արաբների, ընդհանրապես Արևելքի ժողովուրդների մոտ, պոեզիան մշտապես զարգացման ավելի բարձր մակարդակի վրա է գտնվել, քան արձակը: Դա, հավանաբար, ունի իր բացատրությունը: Բայց չցանկանալով խորանալ դրա պատճառների մեջ, այստեղ ցանկանում ենք նշել, որ VIII–IX դարերից զգալի զարգացում է ապրում նաև արձակը: Ինչպես և պոեզիայի դեպքում, բանավոր արձակին փոխարինելու է գալիս գրավոր արձակը, որտեղ տիրապետող էր հանդիսանում պատմավածքի, նովելի, առակի, իմաստաբանական ու բարոյախրատական ասացվածքի ժանրը: Լայն տարածում են ստանում քաղաքային կյանքի տարբեր կողմերին նվիրված, շատ հաճախ երգիծական կամ զվարճալի բնույթի պատմությունները:

Չզալի տեղ է հատկացվում թարգմանչական գրականությանը: Արաբերենի են թարգմանվում այլ ժողովուրդների արձակ գրականության լավագույն նմուշները: Նշենք դրանցից «Կալիլա և Դիմնա» հնդկական բարոյախոսական պատմվածքների թարգմանությունը պարսկերենից, որ իրագործեց արաբ գրող Իբն ալ-Մուկաֆֆան VIII դարում: Նա այդ թարգմանությունը կատարել էր այնպիսի վարպետությամբ, որ արաբալեզու ընթերցողն այն ընկալում էր որպես իր սեփականը:

Արձակ գրականությունը, բացի գեղարվեստականից, հետապնդում էր նաև կոնկրետ այլ նպատակներ, առաջին հերթին դաստիարակչական և խորհրդատվական: Նրանցում խորհուրդ էր տրվում, երբեմն այլաբանորեն, խալիֆային, սուլթանին կամ էմիրին, այսինքն բոլոր նրանց, ում ձեռքում էր կենտրոնացված իշխանությունը, և ովքեր տնօրինում էին միլիոնավոր մարդկանց ճակատագիրը, լինել իմաստուն, արդարամիտ, բարի և մարդասեր: Նրանցում խարազանվում և ծաղրի էին ենթարկվում մարդկային բնավորության բացասական գծերը՝ ագահությունը, ժլատությունը, ստախոսությունը, խաբեբայությունը, մախանձը և այլն: Այդ առումով հարկ է նշել ալ-Ձահիդի (775–868 թթ.) «Գիրք ժլատության մասին» հիանալի ժողովածուն, որը հետաքրքրա-

շարժ պատմվածքներ և անեկդոտներ է պարունակում Խորասանի, Բասրայի և խալիֆայության այլ շրջանների բնակիչների կյանքից: Նա ուներ նաև հատուկ ենթատեքստ: Ալ-Ջահիզը քննադատում էր իրանցիների ժլատությունը և նրանց բացասական վերաբերմունքը արաբ բեդվիհների առատաձեռնության նկատմամբ, կանգնելով վերջիններիս պաշտպանության դիրքերում, չհամաձայնվելով բեդվիհական առատաձեռնության և հյուրընկալության մեջ բարբարոսության դրսևորում տեսնելու իրանցիների միտումնավորության հետ:

Նույն բնույթի էր Աբու Ալի աբ-Թահուհիի (940–994 թթ.) «Չվարձալի պատմություններ»-ի շարքը, որտեղ տրված էին խալիֆաների, բարձրաստիճան պաշտոնյաների, հասարակության ցածր խավերի կյանքից վերցրած իրական պատմություններ, ինչպես նաև եգիպտական հեղինակ աս-Սուլուքիի (1445–1505 թթ.) պատմվածքները:

Այս շրջանում ձևավորվում է մաքամահի ժանրը, որը հանդիսանում էր գրական նորություն: Դա իրենից ներկայացնում էր դրամատիկական էպիզոդների և պատմվածքների հավաքածու, որի ժամանակ հեղինակը պատմվածքի սուբստանցիան ենթարկում էր ձևին և անում ամեն ինչ իր տաղանդը դրսևորելու համար: Շատերը մաքամահի բնորոշ գիծը համարում էին նրբաճաշակ ձևը և հռետորական անեկդոտը: Սակայն ոչ բոլորն են համաձայն նման բնորոշման հետ: Այս վերջիններս առանձնացնում են ալ-Յարիբիի (1054–1122 թթ.) մաքամահների ժողովածուն, Մաքամաթը, որը համարվում էր արաբական լեզվի գանձարանը և դարեր շարունակ ամենաընթերցվող գրքերից մեկը:

Ժանրային առումով արձակի մեջ նորություն էր նաև վարքագրությունը՝ սիրան, որը մտնում էր ժողովրդական գրականություն հասկացողության մեջ: Այդ ժանրի երևան գալը ծնունդ տվեց ասմունքողների մի ամբողջ դասի, որոնք քաղաքների հրապարակներում արտասանում էին սիրաններից ընտիր հատվածներ, շատ հաճախ երաժշտության ուղեկցությամբ:

Հետագա զարգացում է ստանում աշխարհահռչակ «Հազար ու մի գիշեր» պատմվածաշարը, իր մեջ ներառնելով նորանոր շերտեր, հարստանալով նորանոր դրվագներով: Նրա արաբական տարբերակը հիմնականում ձևավորվում է X դարում: Եվ քանի որ դա տեղի է ունենում Իրաքում, ուստի և նրա գործողությունները կատարվում են Բաղդադում և իրաքյան այլ քաղաքներում, որի մասնակիցներից է նաև խալիֆա Հարուն առ-Ռաշիդը: XII դարից «Հազար ու մի գիշերը» հարստանում է ե-

գիպտական նյութի հաշվին, իսկ XIV–XVI դարերում արդեն նրա հիմնական գործող անձերն են դառնում եգիպտացի հասարակ մարդիկ, որոնք շնորհիվ իրենց հմտության, խորամանկության և ճարպկության, հաղթահարում են կյանքի դժվարությունները, հաջողությամբ դուրս գալիս ամելանելի թվացող իրադրություններից և, ի վերջո հասնում բաղձալի նպատակի՝ կամ հարստության, կամ էլ բարձր պաշտոնի, հաճախ նաև թե՛ մեկին, և թե՛ մյուսին:

2. Արվեստ

Արվեստը, ի տարբերություն կրթության, գիտության և գրականության, մեծ վերելք չապրեց:

Եթե վերցնելու լինենք ճարտարապետությունը, ապա այդ դարաշրջանից համարյա ոչինչ չի հասել, թեև գրավոր աղբյուրների համաձայն կառուցվել են խալիֆայական և սուլթանական պալատներ, մզկիթներ և այլ շինություններ: Վերցնենք թելուզ Բաղդադը, որտեղ Աբբասյան խալիֆաները, ըստ գրավոր աղբյուրների, կառուցել են ժամանակին մեծ արձագանք գտած Անմահության (կամ Հավերժության) պալատը, Բաղդադի Ոսկյա դարպասը, պալատական կառույցներ Սամարրայում, Բարմաքիների պալատները ալ-Շամամաշիյայում և այլն, որոնց հետքն անգամ չի մնացել, կամ մեզ են հասել միայն նրանց փլատակները:

Հայտնի է, որ դրանք կառուցվել են ասիական ոճով, փոխառնված պարսիկներից, երբեմն նաև հնդկացիներից, ի տարբերություն Օմայյան շրջանի կառույցների, որոնք ակնհայտորեն կրում էին բյուզանդական, մասամբ նաև սիրիական ճարտարապետական արվեստի ակնհայտ ազդեցությունը: Նրանցում կիրառվել է Սասանյան Իրանում ձևավորված և այդ դարաշրջանի մուսուլմանական աշխարհի համար դասական դարձած ոճը՝ ձվածիր գմբեթ, կիսաշրջանաձև կամար, պարուրագիծ աշտարակներ, ատամնավոր պարիսպներ, ջնարակված կղմինդր, մետաղապատ հատակ և այլն: Մասնագետների կարծիքով Աբբասյան ճարտարապետությունը խարսխված է եղել այդ սկզբունքների վրա:

Միջնադարյան արաբ-մուսուլմանական արվեստում նկատելի տեղ է գրավել քանդակագործությունը և գեղանկարչությունը: Բաղդադի հիմնադիր խալիֆա ալ-Մանսուրի կառուցած պալատի գմբեթի վրա դրվել էր հեծյալի քանդակը: Քանդակներով իրենց պալատները, անգամ նավերը զարդարելով հրապուրված էին համարյա բոլոր խալիֆաները:

Այսպես, օրինակ, խալիֆա ալ-Ամինը, որը սիրում էր նավարկել Տիգրիսով, իր նավակներին տալիս էր առյուծի, արծվի և կամ դելֆինի կերպարանք: Երբեմն դիմում էին զարմանահրաշ քայլերի, կանգ չառնելով անգամ ֆանտաստիկ ծախսերի առջև: Դրա վառ օրինակն է հանդիսանում խալիֆա Մուքտադիրի պալատում ոսկուց և արծաթից պատրաստված ծառը: Դրան բնականություն հաղորդելու նպատակով, խալիֆան ծառը դրել էր դրա համար հատուկ պատրաստված մի մեծ ջրամբարում, որի շուրջը գտնվում էին տասնհինգ զինված հեծյալների արծանները:

Ինչ վերաբերում է նկարչությանը, ապա նա ևս ուներ իր դերակատարումը պալատների գեղարվեստական ձևավորման մեջ: Խալիֆա Մուքասիմը (IX դար) Սամարրայի իր պալատի պատերը նկարազարդել էր մերկ կանանց և որսի տեսարաններ պատկերող որմնանկարներով: Իրավացիորեն ենթադրվում է, որ դրա կատարողը կամ կատարողները եղել են քրիստոնյաներ: Ընդհանրապես ընդունված է եղել շատ հաճախ գեղարվեստական գործերի կատարումը հանձնարարել քրիստոնյաների, նրանց հրավիրելով հատկապես Բյուզանդիայից: Օրինակ, Մուքավաքիլ խալիֆայի պալատը նրա հրավերով նկարազարդել են բյուզանդական վարպետները, որոնք այնքան ազատ են իրենց զգացել, որ իրենց նկարների մեջ մտցրել են անգամ քրիստոնեական եկեղեցիների և հոգևորականների պատկերներ:

Ուշագրավ է, որ նկարիչները փորձել են տալ Մուհամմադ մարգարեի դիմապատկերը: Դրանք թեև հազվադեպ են, բայց, այդուհանդերձ, վկայված են: Դա հաստատում է մի արաբ ճանապարհորդ IX դարի վերջերին, որը, իբր, տեսել է մարգարեի նկարը չինական արքունիքում: Շատ նկարիչներ պատկերել են Բուրակին, մարգարեի ծիւն, որի վրա նստած նա համբարձվել է առ Ալլահ: Դրանց վրա ոճաբանական առումով խիստ զգացվում է պարսկական, բյուզանդական և ասորական նկարչական արվեստի ազդեցությունը:

XIII դարից սկսվում է զարգանալ արաբա-մուսուլմանական մանրանկարչությունը: Մուսուլման մանրանկարիչները նկարազարդում են ձեռագրերը: Հայտնի են «Կալիլա և Դիմնայի», «Մաքամաթի», «ալ-Աղանի» և այլ ձեռագրերի նկարազարդումները, որոնք, անկասկած, կրում են քրիստոնեական մանրանկարչության ազդեցությունը: Մուսուլման մանրանկարիչների մեջ իրենց բարձր արվեստով առանձնանում էին պարսիկ մանրանկարիչները:

Զգալի առաջընթաց է ապրել դեկորատիվ-կիրառական արվեստը, հատկապես գորգագործությունը, հյուսվածքեղենի և կտորեղենի արտադրությունը, խեցեղենը, մետաղյա իրերի պատրաստումը և այլն:

VIII-IX դարերից արվեստի ինքնուրույն ճյուղ է դառնում գեղագրությունը՝ կալլիգրաֆիան, որը խրախուսվում էր Կորանի կողմից, քանի որ նա գեղազարդում էր Ալլահի խոսքը: Ոչ միայն խալիֆաները և սուլթանները, այլև յուրաքանչյուր մեծ թե փոքր իշխող իր համար պատիվ և պարտադիր էր համարում ունենալ գեղագրի կողմից պատճենավորված Կորան, առանց որի նա չէր կարող ակնկալել կրոնական բարձր հեղինակություն:

Արվեստի այս ճյուղը, բարեբախտաբար, ունեցել է մի կարևոր յուրահատկություն: Նրանում նշված են կատարողների, կրոնական, պատմական և գրական երկերի գրագիրների կամ պատճենահանների անունները, ուստի և մենք գիտենք, թե ովքեր են եղել գեղագիր հեղինակները: Հայտնի են, օրինակ, ալ-Ռայիանի (մահ. 834 թ.), Իբն Մուքլահի (886-940 թթ.), Յակուտ ալ-Մուստասիմի (մահ. 1032 թ.) և այլոց անունները, ինչը, ցավոք սրտի, չի կարելի ասել ճարտարապետների և նկարիչների մասին:

Մեզ մնում է ավելացնել, որ հետագայում, գրքի գործի և գեղագրության զարգացումը առաջ բերեց գրքի արվեստի կատարելագործում, կապված նրա ձևավորման, գույների օգտագործման, նախազարդման, երեսապատման և կազմի հետ: Շատ հաճախ գրքերը կազմելիս, օգտագործում էին քանկարժեք մետաղներ, ոսկեզօծում կամ արծաթապատում էին նրանք, որոնք իսկական արվեստի գործեր էին դառնում:

Աբբասյան և հետաբբասյան միջնադարյան գրականությունը և արվեստն իր ժանրային բազմազանությամբ, հանդիսանում է արաբա-մուսուլմանական մշակույթի ամենախնայալ դրսևորումներից մեկը և իր ուրույն տեղը գրավում համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ:

Վերջ առաջին հատորի

ԱՂՑՈՒՍԱԿՆԵՐ

I. ՍՈՒՀԱՄՍԱԴԻ ՏՈՅՄԱԾԱՌԸ

II. ԱՌԱՋԻՆ ՉՈՐՄ ԲԱՐԵՊԱՇՏ (ՈՒՂՂԱՓԱՌ) ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ

1. Արու Բաբր	632-634
2. Օմար	634-644
3. Օսման	644-654
4. Ալի	654-661

III. ՕՍԱՅՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ 661-750 թթ.

1. Մուավիա I	661-680
2. Յագիդ I	680-683
3. Մուավիա II	683

4. Մարվան I	683-685
5. Արդ ալ-Մալիբ	685-705
6. Ալ-Վալիդ I	705-715
7. Սուլեյման	715-717
8. Օմար II	717-720
9. Յագիդ II	720-724
10. Հիշամ	724-743
11. Ալ-Վալիդ II	743-744
12. Յագիդ III	744
13. Իբրահիմ	744
14. Մարվան II	744-750

IV. ԱՐԲԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ 750-1258 թթ.

1. Արու ալ-Արբաս աս-Սաֆահ	750-754
2. Արու Ջաֆար ալ-Մանսուր	754-775
3. Ալ-Մահդի	775-785
4. Ալ-Հադի	785-786
5. Հարուն առ-Ռաշիդ	786-809
6. Ալ-Ամին	809-813
7. Ալ-Մամուն	813-833
8. Ալ-Մուբասիմ	833-842
9. Ալ-Վասիկ	842-847
10. Ալ-Մուբավաքիլ	847-861
11. Ալ-Մուևթասիբ	861-862
12. Ալ-Մուևթահին	862-866
13. Ալ-Մուևթազա	866-869
14. Ալ-Մուևթադի	869-870
15. Ալ-Մուևթամիդ	870-892
16. Ալ-Մուևթադիդ	892-902
17. Ալ-Մուևթաֆի	902-908
18. Ալ-Մուևթադիբ	908-932
19. Ալ-Կահիր	932-934
20. Առ-Ռադի	934-940
21. Ալ-Մուևթակի	940-944
22. Ալ-Մուևտակֆի	944-946
23. Ալ-Մուևտի	946-974
24. Աթ-Թաի	974-991
25. Ալ-Կադիր	991-1031
26. Ալ-Կաիմ	1031-1075

27. Ալ-Մուկթադի	1075-1094
28. Ալ-Մուստազիիր	1094-1118
29. Ալ-Մուսթառշիդ	1118-1135
30. Առ-Ուաշիդ	1135-1136
31. Ալ-Մուկտաֆի	1136-1160
32. Ալ-Մուստանջիդ	1160-1170
33. Ալ-Մուստադի	1170-1180
34. Ան-Լասիր	1180-1225
35. Ազ-Ջահիր	1225-1226
36. Ալ-Մուսթանսիր	1226-1242
37. Ալ-Մուսթասիմ	1242-1258

V. ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ԱԼԻԱԿԱՆ-ՇԻԱԿԱՆ ԻՍԱՍՆԵՐԸ
661-878 թթ.

1. Ալի	(մահ. 661 թ.)
2. Ալ-Չասան	(մահ. 669 թ.)
3. Ալ-Չուսեյն	(մահ. 680 թ.)
4. Ալի Ջայն ալ-Աբիդին	(մահ. 712 թ.)
5. Մուհամմադ ալ-Քալիլ	(մահ. 731 թ.)
6. Ջաֆար աս-Սադիկ Իսմաիլ	(մահ. 765 թ.) (մահ. 760 թ.)
7. Մուսա ալ-Կազիմ	(մահ. 799 թ.)
8. Ալի ալ-Ռիզա	(մահ. 818 թ.)
9. Մուհամմադ ալ-Ջավադ	(մահ. 835 թ.)
10. Ալի ալ-Չադի	(մահ. 868 թ.)
11. Ալ-Չասան ալ-Ասկարի	(մահ. 874 թ.)
12. Մուհամմադ ալ-Մունթազար (ալ-Մահդի)	(անհայտացել է 878 թ.)

VI. VII-IX ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ԴԱՏՐԻԿ-ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ
639-885 թթ.

1. Թեոդորոս Ոչտունի	639-654
2. Համազասպ Մամիկոնյան	654-661
3. Գրիգոր Մամիկոնյան	661-685
4. Աշոտ Բագրատունի	685-689
5. Ներսես Կամսարական	689-693
6. Սմբատ Բագրատունի (առաջին անգամ)	693-701
7. Սմբատ Բագրատունի	701/703-726
8. Աշոտ Բագրատունի	732-749

9. Մուշեղ Մամիկոնյան	749-753
10. Սահակ Բագրատունի	753-770
11. Սմբատ Բագրատունի	770-775
12. Աշոտ Բագրատունի	775-781
13. Տաճատ Անձևացի	781-785
14. Աշոտ Մսակեր Բագրատունի	790-826
15. Բագարատ Բագրատունի, իշխանաց իշխան	826-851
16. Սմբատ Բագրատունի	851-855
17. Աշոտ Բագրատունի	855-862
Աշոտ Բագրատունի, իշխանաց իշխան	862-885
Աշոտ Բագրատունի, Հայաստանի թագավոր	885-890

VII. ՖԱԹԻՄՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ
909-1171

1. Ուբայդուլլահ ալ-Մահդի	909-934
2. Ալ-Կաիմ	934-946
3. Ալ-Մանսուր	946-952
4. Ալ-Մուիզ	952-975
5. Ալ-Ազիզ	975-996
6. Ալ-Հաքիմ	996-1021
7. Ազ-Ջահիր	1021-1035
8. Ալ-Մուսթանսիր	1035-1094
9. Ալ-Մուսթալի	1094-1101
10. Ալ-Ամիր	1101-1130
11. Ալ-Հաֆիզ	1130-1149
12. Ազ-Ջահիր	1149-1154
13. Ալ-Ֆաիզ	1154-1160
14. Ալ-Ադիլ	1160-1171

VIII. ԱՅՅՈՒԲՅԱՆ ՍՈՒԼՏԱՆՆԵՐԸ
1169-1252

1. Սալահ ադ-Ղին	1169-1193
2. Ալ-Ազիզ Իմադ ադ-Ղին	1193-1198
3. Ալ-Մանսուր Մուհամմադ	1198-1199
4. Ալ Ադիլ I Սայֆ ադ-Ղին	1199-1218
5. Ալ-Քամիլ Մուհամմադ	1218-1238
6. Ալ-Ադիլ II	1238-1240
7. Աս-Սալիհ Նաջմ ադ-Ղին	1240-1249+

Շաքար աղ-դուր	1249-1250
8. Ալ-Մուազզամ թուրան-Շահ	1250
9. Ալ-Աշրաֆ ալ-Մուսա	1250-1252

**IX. ԱԲԲԱՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ՀԱՍՏԱՏՎԵՑԻՆ
ԿԱՀԻՐԵՈՒՄ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԻՑ ԴԵՏՈ
1261-1517**

1. Ալ-Մուսթանսիր	1261
2. Ալ-Հաքիմ I	1261-1302
3. Ալ-Մուսթակֆի I	1302-1340
4. Ալ-Վասիկ I	1340-1341
5. Ալ-Հաքիմ II	1341-1352
6. Ալ-Մուքադդի I	1352-1362
7. Ալ-Մուքավակիլ I	1362-1377
8. Ալ-Մուքասիմ	1377
9. Ալ-Մուքավակիլ I	1377-1383 (2-րդ անգամ)
10. Ալ-Վասիկ II	1383-1386
11. Ալ-Մուքասիմ	1386-1389
12. Ալ-Մուքավակիլ I	1389-1406 (3-րդ անգամ)
13. Ալ-Մուքահին	1406-1414
14. Ալ-Մուքադդի II	1414-1441
15. Ալ-Մուսթակֆի II	1441-1451
16. Ալ-Կաիմ	1451-1455
17. Ալ-Մուսթանջիդ	1455-1479
18. Ալ-Մուքավակիլ II	1479-1497
19. Ալ-Մուսթանսիկ	1497-1508
20. Ալ-Մուքավակիլ III	1508-1516
21. Ալ-Մուսթանսիկ	1516-1517 (2-րդ անգամ)
22. Ալ-Մուքավակիլ III	1517 (2-րդ անգամ)

**X. ՄԱՍԼՈՒՔ ՍՈՒԼՁԱՆՆԵՐԸ
1250-1517**

**Ա ԲԱՀՐԻ ՄԱՍԼՈՒՔ ՍՈՒԼՁԱՆՆԵՐԸ
1250-1382**

1. Այբակ	1250-1257
2. Նուր աղ-դին Ալի	1257-1259
3. Կուտուզ	1259-1260

4. Բայբարս	1260-1277
5. Բարակահ	1277-1279
6. Սալամիշ	1279
7. Կալավուց	1279-1290
8. Խալիլ ալ-Աշրաֆ	1290-1293
9. Ան-Նասիր	1293-1294, 1298-1308, 1309-1340
10. Կիտրուզա	1294-1296
11. Լաջին	1296-1298
12. Բայբարս II	1308-1309
13. Աբու Բակր	1340-1341
14. Կուզուկ	1341-1342
15. Ահմադ	1342
16. Իսմաիլ	1342-1345
17. Ալ-Քամիլ Շաբան	1345-1346
18. Ալ-Մուզաֆֆար Հաջի	1346-1347
19. Ալ-Հասան	1347-1351, 1354-1361
20. Աս-Սալիհ	1351-1354
21. Մուհամմադ	1361-1363
22. Ալ-Աշրաֆ Շաբան	1363-1376
23. Ալա աղ-դին Ալի	1376-1381
24. Աս-Սալիհ Հաջի	1381-1382, 1389-1390

**Բ. ԲՈՒՐԻՑԻ ՄԱՍԼՈՒՔ ՍՈՒԼՁԱՆՆԵՐԸ
1382-1517**

1. Ազ-Չահիր Սայֆ աղ-դին Բարկուկ	1382-1398 (ընդհատվել է Բահրի Հայյի կողմից 1389-1390 թթ.):
2. Ան-Նասիր Նասիր աղ-դին Ֆառաջ	1398-1405
3. Ան-Նասիր Իզզադին Աբդ ալ-Ազիզ	1405-1406
Ան-Նասիր Ֆառաջ (կրկին)	1406-1412
4. Կալիֆ ալ-Ադիլ ալ-Մուսթահին	1412
5. Ալ-Մուսայյադ Շեյխ	1412-1421
6. Ալ-Մուզաֆֆար Ահմադ	1421
7. Ազ-Չահիր Սայֆ աղ-դին Թաբար	1421
8. Աս-Սալիհ Նասիր աղ-դին Մուհամմադ	1421-1422
9. Ալ-Աշրաֆ Սայֆ աղ-դին Բարսբայ	1422-1438
10. Ալ-Ազիզ Ջաֆար աղ-դին Յուսուֆ	1438
11. Ազ-Չահիր Սայֆ աղ-դին Ջակմակ	1438-1453
12. Ալ-Մանսուր Ֆախր աղ-դին Օսման	1453
13. Ալ-Աշրաֆ Սայֆ աղ-դին Ինալ	1453-1460

14. Ալ-Մուայյադ Շիհաբ ադ-Ղին Ահմադ	1460-1461
15. Ազ-Չահիր Սայֆ ադ-Ղին Խուշկադամ	1461-1467
16. Ազ-Չահիր Սայֆ ադ-Ղին Յալբայ	1467
17. Ազ-Չահիր Թիմուրբուղա	1467-1468
18. Ալ-Աշրաֆ Սայֆ ադ-Ղին Կախտ-բայ	1468-1495
19. Ան-Նասիր Մուհամմադ	1495-1498
20. Ազ-Չահիր Կանսուհ	1498-1499
21. Ալ-Աշրաֆ Չանբալատ	1499-1500
22. Ալ-Աշրաֆ Կանսուհ ալ-Ղաուրի	1500-1516
23. Ալ-Աշրաֆ Թուճան-բեյ	1516-1517

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբգար Յինգերորդ 72
 Աբդ ալ-Մալիք 98, 99, 105, 112, 115, 116, 123, 125, 136, 138, 139, 142, 144, 148
 Աբդ իբն Սարայյահի 143
 Աբդ ալ-Ազիզ 118
 Աբդ ալ-Ռահման 169, 177
 Աբդ ալ-Մուտալիք, (Մուհամմադի պապը) 26
 Աբդալլահ, (Մուհամմադի հայրը) 25, 162, 382
 Աբդալլահ, (ոստիկան) 113, 114
 Աբդուլլա իբն Ջուբեյր 96-99
 Աբդալա 169
 Աբդալլահ իբն Ալի 174
 Աբդալլահ իբն Թահիրի 223, 277, 278
 Աբրահամ 33, 69, 187
 Աբու Աբդալլահ 303
 Աբու Աբդալլահ ալ-Քատա-նի 366
 Աբու Աբդալլահ Մուհամմադ իբն Իդրիս աշ-Շաֆի 44
 Աբու ալ-Աբբաս աս-Սաֆ-ֆահի, Աբու ալ-Աբբաս 164-174, 179, 180, 183, 189, 194, 196, 219, 225, 242, 245, 248
 Աբու ալ-Ալա ալ-Մաարի 322

Աբու ալ-Կասիմ 26
 Աբու ալ-Կասիմ, (Ուբայդալ-լահի որդի) 304
 Աբու Ալի ալ-Չուսայն Իբն Սինա, նաև՝ Իբն Սինա, 366
 Աբու Ալի աք-Թահուճի, 378
 Աբու առ-Ռայխան ալ-Բիրուն-նի, նաև՝ Բիրունի 366
 Աբու Բակր առ-Ռազի, 365
 Աբու Բաքր, 26, 37, 51-54, 56, 91, 94, 139, 192
 Աբու Թամման, 376
 Աբու Չանիֆա, 43
 Աբու Չաշիմի, 185
 Աբու Չարր, 223, 224
 Աբու Մուսա, 57
 Աբու Մուսլիմ, 162, 164, 171, 172, 174, 175, 186, 187, 269
 Աբու Նաջիբ, 230
 Աբու Նասր ալ-Ֆարաբի, նաև՝ Ֆարաբի, 367
 Աբու Նուվաս, 375
 Աբու Շաքքա Բուվայհի, 292
 Աբու Ջաֆար, Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր, նաև՝ Մանսուր, 168, 172-186, 189, 194-196, 204, 206, 209, 213, 225, 227, 232, 234, 248, 249, 305, 379
 Աբու Մուֆիհան, 27, 89, 98, 162, 220
 Աբու Մալամ ալ-Խալալ, 171

Աբու Սաիդ ալ-Չաննարի, 300
 Աբու Տալիք, 26, 162, 163
 Աբուլ Ֆիդա, 70
 Ադամ, 12, 187
 Ադիդ, 311, 329, 331
 Ադրամելիք, 66
 Ադուդ ադ-Ղավլա, 295, 296, 359
 Ազարիյա Վիկտոր, 87, 88
 Ազիզ, 306, 335, 340, 360
 Աթալիյահ, 375
 Ալա ադ-Ղին Մուհամմադ, 316, 317
 Առավելյան, 78
 Ալի, նաև՝ Ալի իբն Աբի Տալիք, 38-40, 52, 55-57, 62, 89-92, 94, 96, 101, 102, 143, 157, 162, 163, 167, 170, 174, 176, 179, 185, 186, 239, 240, 267, 272, 292, 293, 298, 303, 304, 316
 Ալի ալ-Մասուդ, 369
 Ալի աք-Թարաբի, թժկապետ, 364, 369, 370
 Ալի իբն Մուհամմադ, 288
 Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանի, 288
 Ալի Արսլան, 313, 314, 358
 Ախտալ, 94, 141, 142
 Ակտայ, 342
 Ահմադ իբն Թայֆուրի, 368
 Ահմադ իբն Թուլուն, 274-276
 Ահմադ իբն Չանբալ, 45

Ահմադ Մուլզ ադ-Ղավա, 293, 295
Ահմադ Ֆերգանի, 366
Աղլարիներ, 252, 253, 273, 274, 302
Ամալիկ I, 328, 329
Ամատունի Շապուհ, 78
Ամատունիներ, 78, 117, 231, 233
Ամին, 261-266, 277, 375, 380
Ամինա, 25
Ամիր, 308, 309
Ամր, 61
Ամր ա-Մաֆֆար, 381
Ամր իբն ալ-Աս, 61
Այբակ 342, 343
Այյուբիներ, 162, 311, 328, 329, 332, 334-342, 356
Ալշա, 26, 52, 56
Անաստաս, 87
Աշրաֆ Մուսա, 342
Ասքանագյան, 290
Ասադ ադ-Ղին Շիրկուհ, 329
Ատիկա, 139
Արա Գեղեցիկ, 66
Արիստոտել, 365, 367, 368
Արշակունի, 73, 74, 290
Արծրունի թովմա, 66, 287
Արծրունի Յամագասս, 231, 233
Արծրունիներ, 117, 286
Աուս, 22
Աֆղալ Շահնշահ, 307-311, 323, 335

Բաբել, 209, 235-238, 250, 251
Բագարատ, զորավար, 72
Բագրատունի Աբբաս, 289
Բագրատունի Աշուտ, 114, 228, 231-233, 288-290
Բագրատունի Բագարատ, 234, 287
Բագրատունի Դավիթ, 287
Բագրատունի Սահակ, 227, 234

Բագրատունի Սմբատ, 114-116, 118, 231, 232, 234, 287
Բագրատունի Վասակ, 231, 233
Բագրատունիներ, 86, 117, 160, 234, 286, 288, 290, 344
Բադր ալ-Գամալ (Ջամալ), 307-310
Բալագուրի, 69, 368
Բալամի, 282
Բակկարա իբն ալ-Ուկայլ, 227
Բահիլի, 118
Բահիրա, 26, 27, 68
Բահրիներ, 341-347
Բաղդասար, 66
Բայբարս, 338, 341-344
Բաշշահր իբն Բուրդ, 375
Բասասաիր, 312, 313
Բարբուք, 344
Բարսբայ, 347, 348
Բարմաք, 196-198, 206, 266, 379
Բարկիյարուք, 325
Բարմաքիներ, 196-198, 206, 266, 379
Բարտոլոմեոս, 354, 356
Բել, 66
Բելյան Ե., 128, 244
Բեկկեր Կ., 354
Բերտելս Դ., 354
Բիրունի, նաև՝ Աբու առ-Ուայհան ալ-Բիրունի, 284, 352, 366, 372
Բուլդին, 322, 328, 329
Բուհեմունդ, 322
Բուի, 291-296, 312, 313, 359
Բուղա, 287, 288
Բուղրա, 283
Բուրակ, 144, 380
Բուրջիներ, 344, 347, 348, 402

Գագիկ II, 344

Գարունան Ռ., 354
Գի Լուգիմյան, 333, 334
Գյուլք, 316
Գնունի Վահան, 234
Գողֆրեյ Բուլիոն, 323
Գրիգոր Տաթևացի, 67
Գուրեկ, 109

Դակիլի, 282
Դահիր, 110
Դահիակ իբն Մուզահիմ, 147

Եֆիմ, 252

Ջահիր, 317, 335
Ջայնաք, 26
Ջայր իբն Սաբիտ, 37
Ջանգիններ, 325
Ջաքարիա, 289
Ջաֆիր, 311
Չիյադաթ-Ալլահ I, 252
Չիյադ իբն Աբիհ, 143
Չուբեյդա, 261

Թաի, 295
Թաբարի, պատմիչ, 69, 250, 282, 373
Թահիր իբն ալ-Ֆուսեյն խորասանի, 277
Թարիք, 106
Թեոֆիլ, 236, 250, 251
Թուլուններ, 274-277
Թահիրիներ, 222, 262, 264, 277-280
Թուղրի, 284, 296
Թեմուչին, նաև՝ Չինգիզ խան, 316
Թուման-բեյ, 349

Ժիրմունսկի Կ., 356

Իբն ալ-Ասիր, 70, 323, 369
Իբն ալ-Արաբի, 377
Իբն ալ-Կամի, 318
Իբն ալ-Մարշուշ, 347
Իբն ալ-Մուկաֆֆա, 377

Իբն ալ-Ֆարիդ, 377
Իբն Բատտուտա, 70
Իբն Թուֆայլ, 368
Իբն Իսհակ, 24, 369
Իբն Խալուդ, 149, 364, 365, 370
Իբն Խալիբան, 309, 310
Իբն Խուրդադրի, 371, 372
Իբն Չաուբալ, 70, 371
Իբն Մուքլահի, 381
Իբն Շադդադ, 70
Իբն Ջուբայր, 359
Իբն Ռուշդ, Ավերրոես, 364, 368
Իբն Սաադի, 368
Իբն Սինա, նաև՝ Աբու Ալի ալ-Ֆուսեյն իբն Սինա, 282, 364-366
Իբն Վադիի ալ-Յակուբի, 371
Իբն Զուբայրահ, 368
Իբրահիմ, 32, 157, 164, 176, 177
Իբրահիմ իբն Աբդալլահ, 186
Իբրահիմ իբն Մուհամմադ, 163
Իբրահիմ II Աղլաբի, 252
Իբրահիմ իբն ալ-Աղլաբ, 273
Իդրիս I իբն Աբդալլահ, 272
Իդրիսներ, 270, 272-274, 302, 304
Իզդ ադ-Ղին Այբակ, 342
Իխշիդներ, 276, 277
Իմադ ադ-Ղին Ջանգի, 325, 326, 330
Իյադ իբն Դանմ, 76
Իսա, 68
Իսահակ, 69
Իսահակյան Ավետիք, 182
Իսբախի, 70, 372
Իսհակ, 176
Իսմաիլ, 296-298, 332
Իսմայիլ իբն Ահմադ, 281

Իրեն, բյուզ. կայսրուհի, 249, 250

Լանգորարդներ, 252
Լենկ Թեմուր, 46, 348
Լեոպոլդ II, 252
Լյուդովիկոս VII, 327
Լևոն I Ռուբինյան, 344
Լևոն IV, 346

Խադիջա, Խադիջա բինտ խուվայլիդ, 26, 27
Խազրաք, 22
Խալիդ, 98, 150
Խալիդ իբն Բարմաք, 196
Խալիդ իբն Վալիդ, 60
Խաշյան, 78
Խաֆսա, 26
Խիլֆ ալ-Ֆուդուլ, 26
Խորեզմի, 366, 370
Խորեզմշահ Թակաշ, 315
Խորեզմշահներ, 315-317, 338
Խուբեցի Չովման, 287
Խումարավայի, 276

Կաաբա իբն Չուբեյր, 141
Կադիր, 283
Կաիմ, 312, 313
Կալբի, 154, 369
Կամսարական, 115, 286
Կասիմ, Մուհամմադի որդին, 26
Կասիմ, Ֆաթիմյան թագածառանգ, 305
Կարախաններ, 283
Կարլ Մարտել, 107
Կարլոս Մեծ, 246, 247
Կարմաթներ, 299-301, 304
Կարոլինգներ, 246, 247
Կինդի, 355, 363, 364, 367, 370
Կյուրոս, 61
Կլետպատրա, 71
Կոնստանտին VI, 103, 249
Կոնրադ III, 327
Կոնրադ Ե., 356

Կոստա իբն Լուկա, 364
Կոստանդ II, 79-81, 84, 85
Կուտեյբ, 157
Կուտեյբա, 171
Կրաչկովսկի Ի., 355
Կուտուզ, 343
Կուրայշ, 22, 23, 25, 27, 89, 100, 382

Չագար, 69
Չադի, 168, 188, 189, 227
Չագկերտ III, 60
Չամդան Կարմաթ, 298, 300
Չամդա իբն Աբրակի, 191
Չայդար իբն Կաբուս Ավի-շին, 237
Չայդուրան, 188, 190
Չայկ, 66
Չաշիմ I, 25, 89, 222
Չաշիմ իբն Չաքիմ, 186
Չաշիմի, 185
Չաջաք, 110
Չասան, 92, 96, 176, 177, 186, 236, 272, 292
Չասան իբն Սաբիտ, 141
Չասան ալ-Բասրի, 144
Չասան իբն Կահտաբա, 227, 229
Չասան Ռուկն ադ-Ղավա, 293, 295
Չարիս իբն ալ-Խալաֆահ, 149
Չարիրի, 378
Չարիսա իբն Մուրեյք, 158
Չարսան, 263
Չարուն առ-Ուաշիդ, 168, 187-192, 196, 198, 206, 213, 222, 246-250, 260-266, 269, 273, 295, 375, 378
Չաքիմ, 98, 306
Չերակլես, կայսր, 59, 61
Չիթթի Ֆիլիպ, 91, 128, 197, 205, 247, 253, 282, 294, 310, 314, 338, 358, 371
Չիմյարի, 125

Քիչամ, 107, 119, 133, 138, 154, 161, 169, 178
Քիսուս Քրիստոս, 30, 68, 187, 320, 321
Քովհաննես VIII պապ, 253
Քովհաննես Դրասխանա- կերտցի, 67, 68, 72, 77, 115, 288–290
Քովհաննես Սկրտիչ, 145
Քովհաննես Օծնեցի, 118
Քովսեփիոս Փլավիոս, 71
Քոռոմի պապ, 246, 327, 344, 346
Քուզայնա, 26
Քուլաղու խան, 260, 317–319, 337, 343
Քուսեյն, 40, 92, 94, 96, 97
Քուստինիանոս, կայսր, 75
Քուստինիանոս, պատմիչ, 71
Ղազմենիներ, 283, 284, 301, 302, 312
Ղասսանիներ, 15
Ղուրիներ, 284
Ղևոնդ, 66, 68, 80, 115, 226, 228, 229, 231, 234
Մալիք ալ-Աղիլ, 334
Մալիք ալ-Աֆղալ, ալ-Աֆ- դալ Շահնշահ, 308, 310, 323, 335
Մալիք իբն Անաս, 44
Մալիք շահ, 313–315, 322, 358
Մահդի, 168, 182, 184–189, 204, 227, 234, 249, 304, 305, 375
Մահմուդ, 283, 284
Մամիկոնյան, 74, 86, 160, 229, 286
Մամիկոնյան Արտավազդ, 228, 229
Մամիկոնյան Գրիգոր, 111
Մամիկոնյան Մուշեղ, տես նաև՝ Մուշախլ ալ-Ար- մանի, 160, 229–234

Մամիկոնյան Մամվել, 234
Մամիկոնյան Տիրան, 77
Մամուն, 198, 199, 209, 222, 223, 236, 237, 251, 252, 261–266, 269, 274, 277, 278, 281, 315, 358, 370
Մասուդի, 69, 369, 370
Մավրիանոս, 85
Մարգրիտոս Դ., 354
Մարդավիչ իբն Ջիյար, 292
Մեց Ա., 354, 355, 361, 371, 373
Միհրդատ Պոնտացի, 71
Միսկավայի, 294, 369
Մխիթար Անեցի, 67
Մյուլլեր Ա., 310
Մովսես, 30, 187
Մովսես Խորենացի, 66
Մովսես Կաղանկատվացի, 67
Մրվան I, 98
Մրվան II, 126, 154, 157, 158, 164, 165, 167, 179
Մրվան իբն ալ-Ֆաքիմ, 98
Մրվանյան Ճյուղ, 98
Մուազզամ Թուրան Շահ, 338, 341
Մուավիա, 56, 62, 81–86, 89–96, 99, 100, 103, 108, 121, 122, 124, 136, 139, 142, 167
Մուավիա I, 89, 91, 98, 102, 104, 111, 112, 138, 143, 147, 154, 162
Մուավիա II, 98, 174
Մութազզ, 270, 274
Մութաղիդ, 242
Մութամիդ, 240, 241, 275, 280, 281, 290
Մութանաթի, 296, 376
Մութասիմ, 209, 216, 237, 238, 251, 380
Մութավաքիլ, 193, 268, 270, 287, 288, 365, 380
Մուխզզ, 305, 306
Մուկադասի, 371, 372
Մուկաննա, 186, 187, 219

Մուհամմադ, մարգարե, 12, 25, 28, 32, 35, 37–39, 46, 49, 51, 56, 68, 88, 89, 92, 96, 101, 139, 144, 148, 156, 160, 162, 166, 170, 176, 180, 185, 186, 192, 193, 299, 302, 350, 351, 357, 361, 368, 380
Մուհամմադ աբ-Թահիրի, 279
Մուհամմադ ալ-Թուրջ, 276
Մուհամմադ իբն ալ-Կասիմ, 110, 117
Մուհամմադ իբն Մրվան, 112–116
Մուհամմադ իբն Բարզ ալ-Քումմի, 206
Մուհամմադ իբն Թուրջ ալ-Իսխիդ, 276
Մուհամմադ իբն Խամիլի, 298–300, 304
Մունզզե, 317
Մունթասիր, 270
Մուշախլ ալ-Արմանի, տես Մուշեղ Մամիկոնյան, 232
Մուսա, 157
Մուսա ալ-Կազիմի, 297, 299
Մուսա ալ-Ֆադիմ, 187
Մուսա իբն Նուսեյրի, 105, 106
Մուսաբդի, 331
Մուսթահիմ, 288
Մուսալ, 308, 309
Մուսաբանսիր, 307–310, 313, 317, 360
Մուսաբասիմ, 317–319, 341, 342
Մուստազիր, 325
Մուստալֆի, 293–295
Մուվաֆֆակ, 241, 242, 275, 276, 280
Մուստի, 294, 295

Յազիդ, 91, 94–98, 112, 136, 138, 142, 226, 227
Յազիդ I, 104, 138, 147
Յազիդ III, 157
Յակուբ իբն ալ-Լայս ա-Սաֆֆար, 278–280
Յակուբի, 280, 360, 369
Յակուտ ալ-Ֆամավի, 70, 372, 373
Յակուտ ալ-Մուստասիմի, 381
Յահյա Բարմաթի, 197
Յահյա իբն Խալիդ, 196–198
Յահյա Սիյան, 322
Յուսուֆ, 287
Նախլահ, 90
Նաջմ ադ-Դին ալ-Այյուբի, 326, 329–331, 335
Նասիր, 206, 315–317, 346
Նասիր Յուսուֆ, 342
Նասր իբն Ահմադ, 281
Նասր իբն Սայյար, 191
Ներսես Տայեցի, 79
Նիզամ ալ-Մուլք, 314, 358
Նիկիֆոր, 250
Նոյ, 187
Նուր ադ-Դին, 326, 327, 329–332
Նուրուդին Ե., 356
Շաաբան, 344
Շազի, 329, 330
Շամիրամ, 66
Շամս ադ-Դին Թուրան Շահ, 335
Շայբան, 276
Շայխ, 348
Շաջար ադ-Դուրր, 338, 341
Շարիկ, 170, 171
Շարիկ իբն ալ-Մահրի, 170, 219
Շիրկուտ, 329
Շուեյն Վ., 354
Շուշանիկ, 115

Չալոյան Վ., 356
Չաղրի-բեկ, 312, 313
Չինգիզ խան, նաև՝ Թեմու- չին, 316, 317
Պիպին Կարճահասակ, 107, 246
Պլատոն, 367
Պտղոմեոս, 71, 370
Պրոկոպիոս, 79, 80
Ջարր իբն Ֆայյան, 151
Ջահիզ, 377, 378
Ջարիր, 141
Ջաուհար, 305
Ջաֆար, 197, 198, 297, 298
Ջաֆար ա-Սադիկ, 297
Ջոսեֆ II, 327
Ռազի, 365
Ռադի, 276
Ռայիսի, 381
Ռայմոն Տուլուզեցի, 322, 323, 327
Ռաշիդ ադ-Դին Սիման, 332
Ռաֆի իբն Լայս, 191
Ռիզա, 40
Ռիչարդ Առյուծասիրտ, 333, 334
Ռչտունի Թեոդորոս, 76, 78–82, 84–86
Ռչտունի Վարդ, 114
Ռչտունիներ, 86
Ռոդրիգո, 106
Ռոմանոս Ղիզգենես, 313
Ռուբեն, 344
Ռուդակի, 282
Ռուկայյա, 26, 54
Ռուստամիներ, 274, 302
Սակիֆ, 22, 23
Սահակ, 113, 114, 116
Սալահ ադ-Դին ալ-Այյուբի, 88, 315, 329–337, 340, 343
Սալիհ, 335, 338, 340, 341
Սալիմ, 349

Սաման, Սաման-խուդա, 281
Սամանիներ, 281–283, 292, 301, 302, 366
Սայֆ ադ-Դին Ղազի, 326
Սանասար, 66
Սառա, 69
Սասանյաններ, 182, 195, 203, 292
Սաֆֆարիներ, 278, 280, 281
Սեբեոս, 66, 67, 77, 82
Սելենե, 71, 72
Սելջուկ, 312
Սելջուկներ, 312, 313, 315, 316, 325, 335, 356
Սենեբերիմ, 66
Սյունյաց իշխաններ, 286
Ստրաբոն, 71, 72
Սուլեյման, 104, 145, 154, 157, 178
Սուլեյման Կասիր, 172
Սուլի, 368
Սուլյուք, 378
Սունբադ, 175, 176
Վահևունի Թեոդորոս, 78
Վալիդ, 59, 60, 112, 116–118
Վալիդ I, 109, 123, 137, 138, 145, 149, 152
Վալիդ II, 138, 139, 156, 157, 178
Վասիկ, 260, 270
Վարդան Արնեցի, 67
Տան, 245
Տիգրան Մեծ, 70–72
Տրունի, 231, 232
Տրդատ, 227
Տուրղի-բեկ, 312, 313
Տուրղի II, 315
Տուրան Բ., 310
Ուբայդալլահ, 300, 303, 304
Ուբեյդուլլա իբն Ջիյար, 108

Ուզեղեյ, 317
Ուկրա, 81
Ունմ Կուլտում, 25, 54
Ուտրի, 284
Ուրբան II, 320

Քախտբայ, 347
Քամիլ Մուհամմադ, 342
Քանտ, 349
Քինդահներ, 15
Քեռի Թորոս, (Թնա Թորոս), 86
Քութամի, 22
Քուտեյթ իբն Մուսլիմի, 109

Օկրա, 104, 105
Օմայյա, 27, 56
Օմայյաներ, Օմայյաների դինաստիա, 22, 28, 29, 89, 91-94, 97-99, 102, 111, 119, 121, 127, 135, 136, 138, 140-145, 148-150
Օման, 52
Օմար, 26, 31, 53, 54, 59, 60, 76, 80, 88, 91, 94, 95, 118, 125, 137, 144, 147, 150

Օմար իբն Աբի Ռաբիհա, 142
Օմար խայյան, 358
Օչին Պայլ, 346
Օսման, 37, 52, 54-57, 80, 88, 90, 91, 94
Օսման իբն ալ-Աֆֆա, 54

Ֆադլ, 197, 198
Ֆաթիմա, 26, 39, 55, 92, 96, 163, 239, 299, 303, 304
Ֆարաբի, 364, 367, 368
Ֆարաձակ, 141
Ֆարաջ, 348
Ֆիլիպ Ավգուստ, 333
Ֆիլշտինսկի Ի., 244, 294
Ֆիրդուսի, 282, 284
Ֆյուկ Ի., 355
Ֆրայ Ռ., 356

Ֆրիդրիխ Շիկամորուս, 333
Ֆուադ Չասան Չաֆիզ, 72

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբադան, 240
Աբբասյան խալիֆայություն, 92, 109, 135, 149, 169, 171, 173, 178, 179, 181, 183, 185, 189, 190, 193, 195, 196, 198, 201-206, 210, 212, 215, 216-221, 226, 235, 237, 238, 243, 244-273

Ադիաբեն, 71
Ադրբեջան, 47
Ալամուք, 318
Ալանացիներ, 119
Ալանացիներ, 80
Ալբանիա, 48
Ալեքսանդրիա, 61, 150, 254, 305, 335, 336
Ալթայ, 316
Ալժիր, 8, 44, 274, 302, 304, 306

Ալխեսիրա, 106
Ախթամար, 77, 84
Ակոռի, 114
Ալվիտանիա, 106
Ակր, 275, 307, 333, 334, 345

Աիվազ, 208, 240, 292
Աղիովիտ, 85
Աղլարիների տնտեսություն, 273, 274
Աղձնիք, 77

Աղվանք, 81, 85, 86, 111, 112, 117, 119, 121, 160, 187

Ամերիկա, 46
Ամիդ, 77

Ամորի, 251
Ամու Դարյա, 61, 108, 109, 199, 283, 315

Այյուբիների սուլթանություն, 337, 338, 341

Այն Ջալուտ, 343
Այրարատ, 77
Անբար, 180, 220
Անգլիա, 6, 320, 333, 334
Անդալուս, 106, 161, 169, 255

Անդրկովկաս, 62, 313, 315
Անի, 313
Անկարա, Անկիրա, 250
Անտարտուս, 323
Անտիոք, 59, 70, 81, 150, 250, 322, 324, 326, 327
Անտիոքի իշխանապետություն, 322, 323

Աշկելուն, 323, 328, 337
Ապենինյան թերակղզի, 252
Ապարուխա, 252
Աջնադայ, 58
Առան, 112
Առուն, 230

Ասիա, 5, 46, 47, 246
Ասիա Առաջավոր, 67, 70, 72, 182, 248, 320
Ասիա Արևելյան, 47
Ասիա Կենտրոնական, 316
Ասիա Չարավարելյան, 351

Ասիա Միջին, 47, 108, 110, 157, 159, 186, 199, 216, 219, 244, 245, 247, 255, 268, 282, 312, 317, 339, 351, 366

Ասիա Փոքր, 121, 250, 311, 313, 314, 351

Ասիր, 11
Ասիրի, 11
Ատրեստան, 66

Ատրիք, 22, 71, 76, 79, 82, 83, 85, 89, 118, 232

Ատլանտյան օվկիանոս, 5, 7, 105, 111, 121, 243, 253, 306, 371

Ատլաս, 303
Ատրպատական, 71, 80, 81, 112, 113, 227, 235, 236, 238, 287

Արաբական Արևելք (ալ-Մաշրիկ), 7, 8, 105
Արաբական Արևմուտք (ալ-Մաղրիբ), 7, 8, 45, 105, 224, 271, 272, 302-304, 306, 332

Արաբական խալիֆայություն, 5, 7-9, 15, 47, 61, 62, 67, 68, 83, 84, 86, 93, 94, 96, 99, 102-104, 109, 111, 112, 118, 165-167, 183, 207, 212, 248, 259, 264, 265, 271, 310, 322, 351

Արաբական Միացյալ տնտեսություններ, 9, 47
Արաբական թերակղզի, 10, 11

Արաբական ծով, 10
Արաբիա, 10-15, 19, 20, 22, 23, 44, 50-53, 58, 60, 65, 93, 94, 96, 97, 99, 102, 109, 121, 128, 131, 142, 143, 155, 156, 159, 176, 178, 256, 261, 300, 306, 332

Արագելտ, 232
Արարատ լեռ, 114
Արաքս, 115
Արզան, 77
Արծափ, 81
Արձնի, 233, 234
Արճնչ, 233

Արմինիա, 112-114, 117-121, 160, 225, 227, 229, 235,

Արյան լիճ, 287
Արտագերս, 229, 230
Արտաշատ, 72
Արևելք Չեռավոր, 254, 336
Արևելք Մերձավոր, 7, 29
Արևելք Միջին, 58, 182, 312, 320, 345

Աֆղանստան, 47, 110, 279, 283, 284, 315, 352, 396
Աֆրիկա, 5, 45-48, 61, 105, 121, 239, 243, 257

Աֆրիկա Արևելյան, 44, 238
Աֆրիկա Չյուսիսային, 8, 102, 104-106, 157, 160, 161, 173, 177, 254-256, 261, 271, 272, 301-304, 311, 351

Բաազ, 237
Բաալբաք, 326
Բաբ ալ Արվաբ, 112
Բաբ Ալան, 119
Բաբելոն, ամրոց, 61, 182
Բագավան, 230
Բագարան, 290
Բագրևանդ, 229, 230, 233
Բադր, 27, 28
Բալթիկ, 257
Բալխ, 109, 281, 283, 312, 317

Բակտրա, 109
Բահր ալ-Նիլ, 341
Բահրեյն, 9, 40, 44, 121, 299-301
Բաղդադ, 44, 178, 181-184, 189, 190, 194, 198, 199, 203, 208, 212, 216, 220, 232, 237, 241, 242, 246, 254, 256, 260, 262-264, 270-274, 277, 278, 280-282, 291-294, 296, 300, 305, 312-319, 325, 330, 343, 348, 356, 358-360, 364, 366, 367, 373, 375, 378, 379, 397

Բաղեչ, 77, 85
Բանգլադեշ, 47
Բասեն, 233
Բասրա, 56, 93, 121, 127, 147, 180, 196, 208, 240, 241, 254, 255, 300, 378

Բատմա-Սարուգ, 79
Բարբաթ գետ, 106
Բարի, 253
Բարկա, 62
Բեյրութ, 72, 337, 345
Բելուջիստան, 110
Բերիթ, 72

Բերկրի, 77, 233
Բեքաա, 221
Բզնունյաց երկիր, 77
Բզնունիք, 85
Բիլբեսյ, 61
Բյուզանդական կայսրություն, 58, 62, 63, 76, 79, 82, 84, 86, 88, 103, 104, 111, 118, 120, 166, 209, 236, 244, 247-251, 256, 320, 324, 344

Բյուզանդիա, 58-61, 63, 74, 75, 81-87, 102-104, 114, 118, 126, 250-252, 285, 380

Բոսնիա և Չերցեգովինա, 48
Բոսֆոր, 263
Բորդո, 107
Բուխարա, 44, 108, 109, 170, 171, 187, 208, 254, 256, 274, 282, 283, 312, 316, 317, 366

Բուխարյա, 335

Գալլիա, 107
Գամբիա, 47
Գանա, 46
Գառնի Վասպուրականի, 80
Գարոննա, գետ, 107
Գերմանիա, 320, 333
Գիբրալտար, 106
Գիզա, 165, 305
Գիլան, 292, 339
Գոռքն, 80
Գվինեա, 47
Գրգուտ, 77
Գուրգան, 312

Դահնա, 10
Դաղստան, 118, 119, 160
Դամասկոս, 58-60, 71, 72, 85, 90, 93, 97, 99, 102, 113, 118, 122, 125, 132, 145, 154, 164, 168, 178, 220, 222, 254, 300, 327,

332, 334, 335, 337, 341, 342, 348, 359, 360
 Դամիյաք, 335
 Դայրու, 110
 Դայլամ, 236, 292
 Դարբանդ, 119
 Դարոսյնք, 114, 232
 Դերբենդ, 112, 119, 127
 Դերջան, 84
 Դիյար Բաքր, 344
 Դվին, 76, 78, 113, 118, 127, 228, 230, 232, 329
 Եգերաց աշխարհ, 328
 Եգիպտոս, 8, 9, 13, 22, 44, 47, 55, 61, 71, 72, 92, 98, 105, 121, 123, 164, 219, 222, 223, 252, 254, 261, 272-277, 303, 305-307, 309, 310, 315, 322, 324, 326, 328-332, 335-338, 341-349, 391
 Եդեսիա, 59, 72, 76, 324, 326, 327, 345
 Եդեսիայի կոմսություն, 322, 323
 Եմեն, 8, 11-13, 20-23, 40, 121, 143, 332, 337, 344
 Եվրոպա, 13, 17, 46, 48, 101, 102, 106-108, 111, 242, 244, 246, 247, 251, 254, 256, 257, 321, 327, 335, 354
 Երասխ, 80
 Երուսաղեմ, 31, 32, 54, 59, 87, 88, 90, 144, 145, 167, 248, 306, 314, 324, 325-329, 333, 338
 Երուսաղեմի թագավորություն, 311, 322, 323, 328, 345
 Եփրատ, 56, 65, 71, 76, 121, 154, 178, 180, 181
 Ջազրոս, 61
 Ջանգամ, 33
 Ջանգիրար, 238

Ջանջի, 238
 Ջիրեբրա, 250, 251
 Թարարստան, 196, 236, 278-281, 292, 312
 Թաղմոր, 15
 Թախֆ, 15, 22, 149
 Թախիրիների էմիրություն, 277
 Թալին, 232
 Թամական, 164
 Թրիլիսի, 62, 127
 Թիանա, 250
 Թիհամ, 11
 Թիկրիթ, 330, 348
 Թոխարստան, 164
 Թուլունիների էմիրություն, 274, 277
 Թուխարստան, 108, 109, 283
 Թունանշահ, 119
 Թունիս, 8, 9, 45, 47, 104, 252, 273
 Թուս, 164, 191, 208, 250, 262
 Թուր Արդին, 77
 Թուրան, 108, 282
 Թուրքիա, 47, 48
 Իդրիսների էմիրություն, 272, 273
 Իթիլ, 257
 Իխչիդների էմիրություն, 277
 Իկոնիայի տիրապետություն, 276
 Ինդոնեզիա, 44, 47, 254, 255, 256
 Իսպանիա, 13, 45, 106, 107, 161, 169, 177, 247, 256, 258
 Իտալիա, 251-253, 256, 320, 336
 Իրան, 40, 46, 47, 58, 108, 110, 120, 121, 164, 187, 199, 219, 224, 236, 238, 254, 255, 263, 278, 282,

292, 311, 313, 315, 339, 359, 379
 Իրաք, 8, 9, 40, 43, 47, 55, 56, 60, 90, 92, 94, 96-99, 102, 108, 121, 123, 158, 159, 164, 167, 170, 177, 179, 183, 193, 194, 220, 222, 239, 241, 254, 255, 261, 280, 294, 295, 300, 302, 306, 311, 313, 316, 330, 359, 378
 Իֆրիկիյա, 104, 121, 252, 273, 302, 303, 305, 306
 Լաթակիա, 72
 Լախմի, 15
 Լատդիկես, 72
 Լատին իշխանապետություն, թագավորություն, 322, 324, 333
 Լաքզ, 118
 Լեռնալիբանան, 221, 222
 Լիբանան, 8, 9, 40, 58, 59, 219, 221, 222, 323, 326
 Լիրիա, 8, 9, 47
 Լիկիա, 250
 Լիոն, 107
 Խազարական կազանաթ, 257
 Խարս, 230
 Խլաթ, 76, 232
 Խորասան, 43, 108, 109, 121, 159, 160, 163, 172-174, 191, 196, 197, 224, 234, 236, 254, 261, 273, 277-284, 312, 359, 371, 378
 Խորեզմ, 108, 109, 224, 284, 312, 315-317
 Խրամի, 117, 118
 Խուզիստան, 61, 92, 177, 208, 240, 255, 292
 Խուր, 287
 Կաթար, 22, 31-33, 95, 97, 141, 145, 261, 300

Կադիսիա, 60
 Կալարիա, 252
 Կախեթ, 287
 Կահիրե, 127, 305-308, 310, 313, 328, 329, 331, 335, 337, 341, 343, 344, 347, 349, 360
 Կայրավան, 105, 145, 161, 177, 254, 273, 303, 305
 Կանարյան կղզիներ, 370
 Կանտոն, 255, 256
 Կան-Ֆու, 256
 Կաշգար, 314, 371
 Կասպից ծով, 292, 314, 317
 Կատար, 9
 Կատալոնիա, 336
 Կարակ, 333, 335
 Կարթագեն, 105, 272
 Կարդին, 74, 77, 84, 229, 230, 232, 233
 Կարմիր ծով, 10, 11, 256, 306
 Կեսարիա, 59
 Կիլիկիա, 333, 344, 345-347
 Կիլիկիայի Դայկական թագավորություն, 320, 344-347
 Կիպրոս, 62, 250
 Կիլյան Ռուսիա, 257
 Կլեբոն, 320
 Կոզովիտ, 77, 78, 81
 Կոդր, 232
 Կոնստանդնուպոլիս, 81, 103, 104, 249, 251, 257, 314
 Կովկաս, 76, 86, 110, 112, 119, 351
 Կորդովա, 106, 127, 222, 368
 Կորդովայի խալիֆայություն, 92, 169, 247, 251, 252, 273, 274, 304
 Կորդուք, 71
 Կրետե, 251, 252
 Կունայրի, 228, 229
 Կունիս, 175

Կուսայր, 306
 Կուֆա, 56, 57, 90, 96, 102, 127, 127, 147, 164, 167, 168, 171, 172, 176, 179, 180, 194, 208, 241, 254-256, 299, 300
 Դարեշտան, 12
 Դադրամաուր, 11, 20
 Դալեթ, 59, 326, 332, 335, 342, 348, 366
 Դամա, 337
 Դամադան, 176, 208, 236, 237, 256, 263, 292, 312
 Դայալտան, 8, 9, 62, 66-86, 111-119, 160, 181, 187, 225-234, 251, 255, 256, 284-290, 329, 330, 346, 371, 372
 Դայդևարաթ, 110
 Դայդեբերգ, 354
 Դայկական լեռնաշխարհ, 65
 Դայոց իշխանապետություն, 83, 86
 Դայֆա, 323, 328
 Դաշիմիյա, 180
 Դաջջար, 300
 Դարուան, 76, 116, 150, 154, 158, 164, 179, 326, 366, 371
 Դաուրան, 220
 Դերաթ, 164, 281, 317
 Դերակլես, քաղաք, 250
 Դիմս, նաև՝ Դոմս, 158, 337, 359
 Դիմոս, 110
 Դիբազ, 11, 12, 15, 23, 28, 45, 46, 97, 121, 177, 272, 276, 306, 332, 343, 344
 Դիրա, սար, 26, 27
 Դիրա, քաղաք, 60, 180
 Դյուսիսային Բորնեո, 257
 Դնդկական օվկիանոս, 5, 7, 243, 253, 255, 258

Դնդկաստան, 110, 111, 121, 244, 254-258, 278, 283, 301, 336, 348, 371, 372
 Դոմս, 59, 158
 Դորդանան, 8, 9, 47
 Դորդանան, գետ, 59
 Դոդոս, 250
 Դոմ, 72, 253
 Դրեաստան, 72
 Դուլուան, 61
 Դունաստան, 150
 Զորա պահակ, 77, 78
 Դազնահ, 283, 284, 316, 352
 Եննովա, 320
 Երա երկիր, 112
 Երա պահակ, 86
 Մաարաթ ալ-Նունա, 322
 Մադինա ան-Նաթի, 28
 Մազարա, 252
 Մալադիա, 47
 Մալի, 47
 Մալաթիա, 250, 251
 Մալթա, 253
 Մալակկայի թերակղզի, 257
 Մակրան, 279
 Մահվան, 164
 Մադրիթ, 7, 8, 45, 105, 224, 271, 272, 302-304, 306, 332
 Մայաթ, 332
 Մանթիք, 250
 Մանազկերտ, 313
 Մաշրիկ, 7, 8, 105
 Մավրիտանիա, 8, 9, 105
 Մավարանահիր, 43, 108, 109, 159, 163, 170, 176, 187, 191, 224, 254, 277, 281, 283, 315, 339
 Մարոկկո, 8, 9, 45, 47, 241, 272
 Մարդին, 77
 Մարջ Ղարիք, 349

Սակուի կիրճ, 232
 Մեծ Չաք, 164, 174
 Մեծանոր, 78
 Մեռյալ ծով, 58
 Մեսսիմա, 252
 Մերձվզլոյան տափաստաններ, 351
 Մերվ, 164, 186, 187, 208, 254, 262, 263, 277, 278, 312
 Մեքքա, 15, 22-33, 40, 44, 49, 50, 55, 88, 93, 95-100, 136, 145, 155, 156, 162, 175, 178, 184, 208, 215, 219, 256, 261-263, 276, 300, 301, 306, 332
 Միջագետք, 14, 22, 60, 65, 71, 72, 76, 78, 81, 85, 89, 112, 154, 158, 164, 179, 181, 182, 193, 194, 332, 337, 338, 340
 Միջերկրական ծով, 72, 250, 253, 254, 256, 275
 Մծրին, 77, 326
 Մոնղոլիա, 317
 Մոսուլ, 325, 326, 330, 332, 359
 Մուլտան, 110, 127
 Մուխտարա, 241, 242
 Մուկրան, 110
 Մուղան, 80
 Մուշ, 287
 Յամամահ, 121
 Յասրիբ, 15, 22, 23, 28, 29
 Յարմուկ, 59
 Նաբաթեա, 15
 Նաբլուս, 323
 Նախիջևան, 78, 80, 115, 117, 118, 127
 Նահշեք, 187
 Նաջաֆ, 40
 Նաջդ, 10, 46, 121
 Նարբոննա, 107
 Նաֆուդ, 10
 Նեղոս, 61, 252, 328, 335, 341
 Նիզեք, 48
 Նիհավանդ, 61, 79, 164
 Նիմվե, 182
 Նիշավուր, 164, 175, 176, 208, 254, 278, 279, 284, 312
 Նիս, 164
 Նիրուն, 110
 Նուբիա, 332
 Նփրկներտ, 77
 Շամամաշիյա, 379
 Շաշ, 109, 159, 281
 Շատ ալ-Արաբ, 65
 Շաքիֆ Արմուն, 333
 Շիրազ, 254, 279, 292-294, 296, 359
 Շիրակ, 228
 Շիրվան, 112
 Շոբակ, 335
 Շուֆ, 221
 Չադ, 48
 Չինաստան, 181, 208, 244, 245, 254-257, 317, 359, 371
 Չոդա, նաև՝ ճորա երկիր, 112
 Պաղեստին, 22, 46, 58, 59, 72, 121, 127, 145, 154, 178, 219, 223, 275, 276, 322, 323, 324, 328, 332, 333, 343
 Պալերնո, 252
 Պալմիրա, 15
 Պակիստան, 47
 Պարսից ծոց, 10, 241, 254, 371
 Պարսկաստան, 47, 60-63, 70, 73, 75, 76, 80, 123, 166, 175, 179-181, 195, 198, 202, 204, 280, 295, 316, 373, 395
 Պետրա, 15

Պարս, 61
 Պիզա, 320, 336
 Պիրենյան թերակղզի, 106
 Պտղունք, 232
 Պուատին, 106, 107
 Ջարալ աթ-Ճարիբ, 106
 Ջարալահ, 333
 Ջազիրա, 89, 112, 113, 121, 227, 326
 Ջայիուն, 339
 Ջիբալ, 292
 Ջիբուտի, 47
 Ջուրզան, 112
 Ջուրջան, 187, 188, 236, 281
 Ռամալլահ, 144, 154, 178, 223, 323
 Ռավար, 110
 Ռաքքա, 181, 250
 Ռեյ, 164, 175, 176, 208, 254, 256, 263, 281, 283, 292, 312
 Ռուբ ալ-Խալի, 10, 11
 Ռումի սուլթանություն, 314, 324, 344
 Ռուսաֆ, 154, 178
 Սալամիյա, 300
 Սամանիների ենթություն, 281, 283, 366
 Սամարղանդ, 109, 127, 160, 191, 208, 224, 245, 254, 256, 281, 282, 316, 317
 Սամարրա, 199, 216, 220, 287, 288, 379, 380
 Սամոսատ, 76, 250, 251
 Սամցխե, 228
 Սայդա, 345
 Սասուն, 287
 Սաուդյան Արաբիա, 9, 42, 46, 47
 Սաֆադ, 333, 337
 Սաֆիզանք, 164

Սաֆֆարիների ենթություն, 278, 281
 Սելջուկյան ձեռն սուլթանություն, 311, 324, 325, 335
 Սելևկյան թագավորություն, 71
 Սենեգալ, 47
 Սեպտիմանիա, 107
 Սինդ, 110, 173, 283
 Սիս, 347
 Սիստան, 121, 191, 278-280, 283, 284
 Սիր Դարյա, 108, 109, 199
 Սիրա, 121, 158, 159
 Սիրակուզա, 252
 Սիրաֆ, 254, 258
 Սիրիա, 8, 9, 26, 44, 46, 47, 56, 58, 59, 71, 72, 89, 90, 93, 96, 98, 114, 127, 154, 158, 159, 161, 169, 170, 174, 178, 179, 181, 182, 193, 194, 215, 219-223, 254, 256, 261, 275-277, 300, 306, 313, 315, 322-328, 330-333, 337, 341-344, 348, 349, 359
 Սիրիական անապատ, 10, 147
 Սիցիլիա, 251, 252
 Սիֆֆին, 56
 Սյունիք, 81, 85
 Սողդ, 108, 109, 159, 160, 187
 Սոմալի, 47
 Սպահան, 44, 236, 254, 283, 292, 312, 314
 Սումատրա, 257
 Սուդան, 8, 9, 370
 Սուա, 371
 Սև ծով, 254, 256
 Սևիլիա, 106

Վադի Արաբի, 58
 Վանա լիճ, 77, 84, 85, 113
 Վանանդ, 115
 Վասիտ, 241, 242, 280, 300
 Վասպուրական, 80, 81, 114, 115, 231
 Վարդանակերտ, 113, 115, 116
 Վենետիկ, 251, 253, 258, 320, 336
 Վեստգոթերի թագավորություն, 106
 Վիրք, 85, 86, 111, 112, 117, 119, 160
 Վոլգա, 119
 Վրաստան, 62, 86, 228
 Տալաս, 245
 Տայք, 114, 115
 Տաններ, 105
 Տաշքենդ, 109, 159
 Տարոն, 77, 229
 Տարսուս, 250
 Տիբերիա, 333, 337
 Տիգրիս, 65, 120, 181, 182, 208, 335, 380
 Տիգրոն, 60, 181, 182
 Տյուրոս, 345
 Տոլեդո, 106
 Տարենտո, 252
 Տրապիզոն, 256
 Տրիպոլի, 324-327
 Տրիպոլիի կոմսություն, 324, 345
 Տրիպոլիտանիա, 62
 Տուլուզ, 107
 Տուր, 107
 Տփղիս, 80, 287
 Ցեյլոն, 255, 256
 Ուրուլլու, 240
 Ուկազա, 26
 Ունուդ, 28

Ուրֆա, 72
 Փենջար, 110, 282
 Փյունիկիա, 71, 72
 Փոթի, 118
 Փոսթ, 118
 Քարուլ, 110
 Քարթլի, 129, 287
 Քերբելա, 40, 96
 Քերման, 44, 110, 121, 279-281, 292
 Քեշ, 187
 Քրդստան, 316
 Քուվեյթ, 9, 47
 Օմայյան խալիֆայություն, 92, 103, 105, 111, 119, 120, 122, 123, 126, 129, 130, 132, 134, 138, 140, 143, 145-147, 152, 158, 169, 178, 192, 218, 219, 226, 243, 247, 304, 350, 351
 Օման, 9, 52, 121, 173
 Օսմանյան կայսրություն, 6, 43, 46, 47, 183
 Ֆարսիյան խալիֆայություն, 92, 301-311, 315, 324, 356
 Ֆարսա, 61
 Ֆարս, 196, 208, 279, 280, 292
 Ֆես, 254, 272
 Ֆերգանա, 108, 109, 159, 216, 274, 276, 281, 366
 Ֆիլիպպիներ, 257
 Ֆրանկների թագավորություն, 107
 Ֆրանսիա, 6, 107, 253, 256, 258, 320, 333, 336
 Ֆուստատ, 127, 254, 305

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին (Յակուտ ալ-Համալի, Աբու-լ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ): Կազմեց **Յ. Թ. Նալբանդյան**, Երևան, 1965:
2. Արևելագիտական ժողովածու II, Երևան, 1964:
3. Արևելյան աղբյուրագիտություն, հ. I, Երևան, 1988:
4. Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ի լոյս եած **Ք. Պատկանեան**, Ս. Պետերբուրգ, 1887:
5. **Իբն ալ-Ասիր**, Լիակատար պատմություն (Ալ-Քամիլ ֆի-լ-Տարիխ), Թարգմանություն բնագրից, Առաջաբան և ծանոթագրություններ **Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան**, Երևան, 1981:
6. Իբն-ի Բատուտա, Քաղեց և բարգձմանեց **Յ. Աճառյան**, Երևան, 1940:
7. **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961:
8. Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն (հեղ. կոլեկտիվ), Երևան, 1992:
9. Հայ ժողովրդի պատմություն (8 հատորով), հ. II, Երևան, 1984, հ. III, Երևան, 1976:
10. **Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի**, Հայոց պատմություն: Աշխարհաբար բարգձմանությունը և ծանոթագրությունները **Գ. Բ. Թոռունյանի**, Երևան, 1996:
11. **Հովհաննիսյան Ն. Հ., Սարգսյան Հ. Ս.**, Սիրիան անկախության համար մղված պայքարում, Երևան, 1975:
12. **Մանանդյան Հ.**, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, ՈՋԽԳ:
13. **Մելիք-Քախչյան Ա. Տ.**, Հայաստանը 7-9 դարերում, Երևան, 1988:
14. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, III, Արաբական երկրներ, Երևան, 1967:
15. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, VI, Արաբական երկրներ, Երևան, 1974:
16. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, IX, Արաբական երկրներ, Երևան, 1978:
17. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVI, Երևան, 1996:
18. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVII, Երևան, 1998:
19. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVIII, Երևան, 1999:
20. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XIX, Երևան, 2000:
21. **Մարտիան Գ.** Ավանավոր Հայեր եզիպտոսի մեջ, Գահիրե, 1947:
22. Պատմություն: Հայոց պատմությունը համաշխարհային պատմության համատեքստում, Երևան, 2001:
23. Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:
24. Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն ի ծեռն Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1939:
25. Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:

26. **Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.**, Արաբական անիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:
27. **Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.**, Ազաբանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունը, Երևան, 1968:
28. **Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.**, Հայաստանը VI-VIII դարերում, Երևան, 1996:
29. **Փոլադյան Ա. Պ.** Քրդերը Աբբասյան խալիֆայության ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), Երևան, 1999:
30. **Абурейхан Бируни**. Избранные произведения. I. Памятники минувших поколений (Пер. и примеч. М. А. Салье). Ташкент, 1957.
31. **Амин аль-Холи**. Связи между Нилом и Волгой в XIII-XIV вв. М., 1962.
32. **Базиянц А. П.** Лазаревский институт восточных языков. М., 1959.
33. **Бартольд В. В.** Работы по истории ислама и Арабского Халифата. Сочинения. Т. 6. М., 1966.
34. **Бартольд В. В.** История изучения Востока в Европе и России. М., 1925.
35. **Беляев Е. А.** Арабы, ислам и Арабский халифат в раннем средневековье. М., 1965.
36. **Большаков О. Г.** История Халифата. Т. 1. Ислам и Аравия (570-633). М., 1989.
37. **Большаков О. Г.** История Халифата. Т. 2. Эпоха великих завоеваний (633-656). М., 1993.
38. **Васильев Л. С.** История Востока. Т. 1. М., 2001.
39. **Гатауллин М. Ф.** Сирия. М., 1956.
40. **Гореликов С. Г.** Ирак. Экономическо-географическая характеристика. М., 1963.
41. **Грюнебаум Г. Э.** Классический ислам. М., 1986.
42. **Данциг Б. М.** Ирак в прошлом и настоящем, М., 1960.
43. **Джафар Хайят**. Иракская деревня. М., 1953.
44. **Заходер Б. Н.** История Восточного Средневековья (Халифат и Ближний Восток). М., 1944.
45. **Ибн ал-Факих**. Ахбар ал-Булдан. Введение, перевод и комментарий **Жамкочяна А. С.** Ереван, 1979.
46. Ислам. Краткий справочник. М., 1983.
47. История стран Азии и Африки в средние века. М., 1968.
48. История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970.
49. Коран. Перевод и комментарий **И. Ю. Крачковского**. Издание второе. М., 1986.
50. **Конрад Н.** Запад и Восток. М., 1966.
51. **Крачковский И. Ю.** Избранные сочинения. Т. IV. М.-Л., 1957.
52. **Мец А.** Мусульманский Ренессанс. М., 1966.
53. **Массэ А.** Ислам. Очерки истории. Пер. с французского. М., 1982.
54. **Оганесян Н. О.** Национально-освободительное движение в Ираке. Ереван, 1976.
55. **Оганесян Н. О., Абгарян Е. А., Сараджян П. А., Кондакян Р. П., Еганян Г. М.** Ислам в политической жизни стран современного Ближнего и Среднего Востока. Ереван, 1986.
56. **Оганесян Н. О.** Становление и развитие востоковедения в советской Армении. В кн. Востоковедные центры в СССР (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина). М., 1988.
57. **Панова В. Ф., Вахтин Ю. Б.** Жизнь Мухаммеда. М., 1991.
58. **Пиотровский М. Б.** Южная Аравия в раннее средневековье: Становление средневекового общества. М., 1985.

59. Саркисян Гагик, Худаврдян Константин, Юзбашян Карен. Потомки Хайка. Ереван, 1998.

60. Семенова Л. А. Салах ад-Дин и мамлюки в Египте. М., 1966.

61. Семенова Л. А. Из истории фатимидского Египта. М., 1974.

62. Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский Халифат. Ереван. 1977.

63. Уорринер Д. Земельная реформа в странах Ближнего Востока (Египет, Сирия, Ирак). Пер. с англ. М., 1958.

64. Фильштинский И. М. История арабов и Халифата (750-1517гг.). М., 2001.

65. Шумовский Т. А. У моря арабистики. М., 1975.

66. Abu Salih. Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries. Transl. by V. T. A. Evetts, Oxford, 1895.

67. Adams D. Iraq's People and Resources. Los Angeles, 1958.

68. Azarya Viktor. The Armenian Quarter of Jerusalem. Urban Life Behind Monastery Walls. London, 1984.

69. Gibb H. A. R. Studies on the Civilization of Islam. London, 1962.

70. Castle W. Syrian Pageant. The History of Syria and Palestine 1000 B. C. to A. D. 1954. London.

71. Cooke R. Baghdad: the City of Peace. London, 1927.

72. Edmonds C. Kurds, Turks, Arabs. London, 1957.

73. Hedden R. Syria. A Historical Appreciation. London., 1956.

74. Guillaume A. The Life of Mohammad: A Translation of Ibn Ishak's "Sirat Rasul Allah". London, 1955.

75. Hitti Ph. History of the Arabs. From the Earliest Times to the Present. London, 1951.

76. Hitti Ph. History of Syria, including Lebanon and Palestine. London, 1951.

77. Hitti Ph. Lebanon in History. London, 1957.

78. Hitti Ph. Syria. A Short History. New York., 1959.

79. Hourani A. Syria and Lebanon. London, 1946.

80. Longrigg S., Stoaks F. Iraq. London, 1958.

81. Majid Khadduri. Independent Iraq. London, 1958.

82. Middle East. From Lybia to Iran. London, 2000.

83. Syria. Geography and History. Damascus, 1955.

84. Vincent M. Les Arabes. Paris., 1959.

85. Madeh N. A. Syria and Lebanon. London, 1957.

86. Madeh N. A. Urban Life in Syria under the Early Mamluks, Beirut, 1953.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 5

Գլուխ առաջին

ԱՐԱՐՆԵՐԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ VII ԴԱՐԸ

I. ԱՐԱՐՆԵՐԻ ԲՆՕՐՐԱՆԸ	10
1. Արաբական թերակղզին և նրա բնակլիմայական պայմանները	10
2. Բուսական աշխարհը	11
3. Կենդանական աշխարհը: Ուղտը	13
II. ԱՐԱՐՆԵՐԸ	14
1. Ինքնավանդունը և կազմավորումը	14
2. Արաբերեն լեզուն և արաբական գիրը	15
III. ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՄԻՆՉԻՍԼԱՍՄԱՆ ԱՌՅԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԱՋԵՎԸ	18
1. Տոհմ, ցեղ և ցեղային միություն	18
2. Վաչկատուն բռնավորներ	19
3. Նատակյացներ	20
4. Առտուրը	22
5. Կրոնը	23

Գլուխ երկրորդ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՆՈՐ ԿՐՈՆԻ — ԻՍԼԱՄԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

I. ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ՄԱՐԳԱՐԵՆ	25
1. Մուհամմադի կյանքը և զործունեությունը	25
2. Մուհամմադն իսլամի հիմնադիր	27
II. ԻՍԼԱՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՈԳՄԱՆԵՐԸ	29
1. Իսլամի հինգ գլխավոր հեմասյունները	30
III. ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԻ ՄՈՒՐԲ ԳԻՐՔԸ-ԿՈՐԱՆԸ	34
1. Ալ-Կորան ալ-Քարիմ	34
2. Կորանի կառուցվածքը	34
3. Կորանի կանոնակարգումը	36
IV. ՍՈՒՆՆԻԶՄ ԵՎ ՇԻԻԶՄ	37
1. Սուննիզմ	37
2. Շիիզմ	39

V. ՇԱՐԻԱԹ ԵՎ ՄԱՋՀԱՔ	40
1. Շարիաթ	41
2. Մազհաթ	42
3. Հանաֆիական մազհաթ	43
4. Շաֆիական մազհաթ	44
5. Մալիքիական մազհաթ	44
6. Հանբալիական մազհաթ	45
VI. ԻՍԼԱՄԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ	46
1. Իսլամի վերածումը համաշխարհային կրոնի	46
2. Իսլամի պետական կազմավորումները	47

**Գլուխ երրորդ
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ**

I. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ	49
1. Մուհամմադը և արաբական ումմայի վերածումը արաբական իսլամական աստվածապետության	49
2. Առաջին չորս բարեպաշտ խալիֆաները	51
II. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ VII դարի 30-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	57
1. Բյուզանդիայի պարտությունը և Սիրիայի, Պաղեստինի ու Լիբանանի միացումը խալիֆայությանը	58
2. Սասանյան Պարսկաստանի նվաճումը	60
3. Եգիպտոսը խալիֆայության կազմում	61
4. Արաբների հետագա նվաճումները	61
5. Արաբների հաղթանակների պատճառները	62

Գլուխ չորրորդ

ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ (640-650-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

I. ԱՐԱՐԱ-ՀԱՅԱԿԱՆ ՎԱՂՆՋԱԿԱՆ ՇՓՈՒՄՆԵՐԸ	65
1. Շփման ոլորտները	65
2. Հայկական և արաբական պատմագրությունը	66
3. Արաբական երկրները Տիգրան Մեծի հայկական կայսրության կազմում	70
4. Ուրֆայի (Եդեսիայի) հայ-արաբական թագավորությունը	72
II. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆԵՐԽՈՒԺՄԱՆ ՆԱԽՕՐԵԻՆ	73
1. Հայաստանը մասնատված երկիր	73
2. Արևելյան Հայաստանի կարգավիճակը	73
3. Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակը	74
III. ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ	76
1. Արաբական առաջին արշավանքները	76
2. Դվինի պաշարումը և գրավումը	78
3. Թեոդորոս Ռշտունին Հայաստանի իշխան	79
4. Արաբա-հայկական 652 թ. պայմանագիրը	81

5. Հայերը Երուսաղեմում	87
------------------------	----

Գլուխ հինգերորդ

ՕՍԱՅՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (661-750 թթ.)

I. ՉԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՆԱՄՏԻՎԿԱՆ-ԺԱՌԱՆՉԱԿԱՆ ՄԿՋԲՈՒՆԲԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ	89
1. Մուավիա I Օմայյան դինաստիայի հիմնադիր	89
2. Երկպառակություն արաբական վերնախավում դինաստիական կառավարման հարցի շուրջը	92
3. Խալիֆայի կրոնական և աշխարհիկ կառավարման գործառույթների ճշգրտումը և կրնկրետացումը	99
II. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՏՈՒՄԸ	102
1. Արևմտյան ուղղությունը	102
2. 732 թ. Պուատիեյի ճակատամարտը	106
3. Արևելյան ուղղությունը: Միջին Ասիայի նվաճումը	108
4. Ներխուժում Աֆղանստան և Հնդկաստան	110
5. Հյուսիսային ուղղությունը	111
6. Արմինիա վարչական միավորի ստեղծումը	112
7. Հայերի 703 թ. ապստամբությունը և Վարդանակերտի ճակատամարտը	113
8. Արաբական տիրապետության ամրապնդումը Արմինիայում	117
III. ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ-ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	120
1. Պետական կառավարման համակարգը և ապարատը	120
2. Արաբերեն լեզվի պետական կարգավիճակը	123
3. Ազգային արաբական դրամի ստեղծումը	125
4. Արաբական ազգային զինված ուժերը	126
5. Ազրարային հարաբերությունները	130
6. Օմայյան արքունիքը	134
IV. ՄՏԱՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ	140
1. Արաբերեն լեզվի խնդիրը	140
2. Գրականությունը	141
3. Հետադարձությունը	143
4. Ճարտարապետությունը	144
5. Այլ արվեստներ	145
6. Կրթությունը	146
7. Գիտությունը	148

Գլուխ վեցերորդ

ՕՍԱՅՅԱՆ ԴԻՆԱՄՏԻՎՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ (750 թ.)

I. ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ	152
1. Հակասությունների հանգույցը	153

2. Հակաօճառայական ապստամբությունները և ելույթները	158
3. Աբու Մուսլիմի ապստամբությունը և Օմայյան դինաստիայի տապալումը	162

Գլուխ յոթերորդ

ԱՐՔԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (750–1258 թթ.)

I. ԱՐՔԱՍՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒՄԸ	166
1. Աբու ալ-Աբբասը նոր դինաստիայի հիմնադիր և Աբբասյան առաջին խալիֆա (750–754 թթ.)	166
2. Խալիֆաների միջոցառումները Աբբասյան դինաստիայի ամրապնդման ուղղությամբ	168
3. Խալիֆա Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուրը (754–775 թթ.)	173
4. Դար աս-Սալամի՝ Բաղդադի հիմնադրումը 762 թ.	178
II. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	185
1. Աբբասյան դինաստիայի դիքերի հետագա ամրապնդումը	185
2. Փոփոխություններ և նորամուծություններ խալիֆայության հայեցակարգում և պրակտիկայում	192
III. ՊԵՏԱԿԱՆ-ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ: ՆՈՐԱՍՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	200
1. Խալիֆա	200
2. Վազիր	203
3. Դիվան	206
4. Զինուժ	212

Գլուխ ութերորդ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՆԴՎՁՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐՔԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (VIII–IX դարեր)

I. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ԱԶՏԱԳՐԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԸ	217
1. Հակաաբբասյան ելույթների բնույթը և պատճառները	217
2. Հակաաբբասյան շարժումները Սիրիայում, Լիանամում, Եգիպտոսում և Պաղեստինում	219
II. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ Ի ԶԱՅԱՏԱՆՈՒՄ ԵՎ 774–775 ԹԹ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ	225
1. Հակաաբբասյան դժգոհությունները և նրանց պատճառները	225
2. 774–775 թթ. հայերի մեծ ապստամբությունը	235
III. ԲԱԲԵԿԻ ԵՎ ԱՏՐՈՒԿ–ՋԱՆՋԻՆԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	235
1. Բաբեկի ապստամբությունը (816–837 թթ.)	235
2. Ստրուկ–Ջանջինների ապստամբությունը (869–883 թթ.)	238

**Գլուխ իններորդ
ԱՐՔԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
(VIII–IX դարեր)**

I. ԱՐՔԱՍՅԱՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	243
1. Արտաքին քաղաքականության նոր ռազմավարությունը	243
2. Արաբա-չինական ռազմական բախումները	245
3. Աբբասյան խալիֆայության և Ֆրանկների կայսրության փոխհարաբերությունները	246
4. Արաբա-բյուզանդական հարաբերությունները	248
5. Կրետեի և Սիցիլիայի գրավումը: Ներխուժում Իտալիա	251
6. Աբբասյան խալիֆայության արտաքին առևտրական կապերը	253

Գլուխ տասներորդ

ԱՐՔԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՈՒՄԸ (IX–X դարեր)

I. ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՈՒՄԸ և ՊԱՍՏՈՂ ԱԶՂԱԿՆԵՐԸ	260
1. Հարուն առ-Ռաշիդի ճակատագրական սխալը	260
2. Կենտրոնախույս ուժերի դիքերի ամրապնդումը: Քաղաքական, էթնիկական և կրոնական հակասությունների սրումը խալիֆայությունում	264
II. ԱՐՔԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՈՒՄԸ	271
1. Իդրիսների շիական էմիրությունը Մադրիբում (Մարոկկոյում)	271
2. Աղաբիդների էմիրությունը Իֆրիկիայում	273
3. Թուլունիների պետության հիմնումը Եգիպտոսում (868–905 թթ.)	274
4. Թահիրիդների պետությունը Խորասանում	277
5. Սաֆարիդների պետությունը	278
6. Սամանիդները	281
7. Կարախանիդները և Ղազնևիդները	283
III. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՒՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ	284
1. Անկախության նվաճման արտաքին և ներքին նախապայմանները	284
2. Իշխանաց իշխանից մինչև թագավոր: Հայաստանն անկախ պետություն	288

Գլուխ տասնմեկերորդ

**ԱՐՔԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՐԱՍՈՒՄԸ
(X դ. երկրորդ կես – 1258 թ.)**

I. ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԲՈՒՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒՄ (945–1055 թթ.)	291
1. Բուխները	291
2. Բաղդադի գրավումը և խալիֆայության անցումը Բուխների տիրապետության ներքո	293
II. ՖԱԹԻՄՅԱՆՆԵՐԻ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (909–1171 թթ.)	296
1. Իսմաիլական աղանդի առաջացումը	296
2. Կարմաթները և Բահրեյնի կարմաթական խալիֆայությունը	299

3. Ֆաթիմյան խալիֆայության հաստատումը	301
4. Ֆաթիմյան խալիֆայության հայ կառավարիչները՝ Բադր ալ-Գամալի և Աֆդալ	307
5. Ֆաթիմյան խալիֆայության կործանումը	311
III. ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԸ ԵՎ ՄՈՆԴՈՒԼՆԵՐԸ	312
1. Աբբասյան խալիֆայությունը սելջուկյան տիրապետության ներքո	312
2. Մոնղոլները և Աբբասյան խալիֆայության կործանումը	316

Գլուխ տասներկուերորդ

ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ, ԱՅՅՈՒՔԻՆԵՐԸ ԵՎ ՄԱՍՆՈՒՔՆԵՐԸ

I. ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ ԱՐՇԱԿԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌՃԱԿԱՏՈՒՄԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ-ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ	320
1. Խաչակիրների հայտնվելը Առաջավոր Ասիայում	320
2. Եդեսիայի կոմսության, Անտիոքի իշխանապետության և Երուսաղեմի թագավորության հիմնումը	322
3. Արաբա-իսլամական պետական կազմավորումների դիրքորոշումը խաչակիրների նկատմամբ	324
II. ԱՅՅՈՒՔԻՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ ԵՎ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ (1169-1252 թթ.)	328
1. Հայաստանից արտագաղթած քուրդ Այյուբիները: Սալահ ադ-Դին ալ-Այյուբի	328
2. Սալահ ադ-Դին ալ-Այյուբին Եգիպտոսի և Սիրիայի տիրակալ	330
3. Սալահ ադ-Դինը և խաչակիրները	333
4. Այյուբիների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը	334
5. Այյուբիների տապալումը	337
III. ԵԳԻՊՏՈՍԸ ԵՎ ՍԻՐԻԱՆ ՄԱՍՆՈՒՔՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ (1250-1517 թթ.)	339
1. Մամլուքները	339
2. Մամլուքյան Բահրիների կառավարումը (1250-1382 թթ.)	341
3. Բահրի մամլուքները և Կիլիկյան Հայաստանը	344
4. Բուրջիների մամլուքյան դինաստիան և մամլուքների տիրապետության վերջը	347

Գլուխ տասներեքերորդ

ԱՐԱԲ-ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

I. ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	350
1. Արաբա-մուսուլմանական մշակույթի հասկացողությունը	350
2. Մուսուլմանական վերածնունդ (ռենեսանս), թե՛ մշակույթի ծաղկում	353
II. ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄՏԱԿՈՐ ԿՅԱՆՔԸ	356
1. Կրթություն և կիրթ մարդ	356
2. Գիտություն և գիտնական	362

III. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍ	374
1. Գրականություն. պոեզիա և արձակ	374
2. Արվեստ	379

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ

1. Մուհամմադ մարգարեի տոհմածառը	382
2. Առաջին չորս բարեպաշտ (ուղղափառ) խալիֆաները (632-661 թթ.)	382
3. Օմայյան խալիֆաները (661-750 թթ.)	382
4. Աբբասյան խալիֆաները (750-1258 թթ.)	383
5. Տասներկու ալիական-շիական իմամները (661-878 թթ.)	384
6. VII-IX դարերի հայ պատրիկ-իշխանները (639-885 թթ.)	384
7. Ֆաթիմյան խալիֆաները (909-1171 թթ.)	385
8. Այյուբյան սուլթանները (1169-1252 թթ.)	385
9. Աբբասյան խալիֆաները, որոնք հաստատվեցին Կահիրեում Աբբասյան խալիֆայության կործանումից հետո (1261-1517 թթ.)	386
10. Մամլուք սուլթանները (1250-1517 թթ.)	386
Ա. Բահրի մամլուք սուլթանները (1250-1382 թթ.)	386
Բ. Բուրջի մամլուք սուլթանները (1382-1517 թթ.)	387

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	389
------------------------------------	-----

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

1. Հին Արաբիան	12-13
2. Արաբական նվաճումները	58-59
3. Օմայյան խալիֆայությունը	104-105
4. Աբբասյան խալիֆայությունը	182-183

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	400
---------------	-----

CONTENTS

FOREWORD	5
----------------	---

CHAPTER I

THE ARABS FROM ANCIENT TIMES TO VII CENTURY

I.	THE ARABS' CRADLE	10
	1. The Arabic Peninsula and its Natural and Climate Conditions	10
	2. Vegetation	11
	3. Fauna. The Camel	13
II.	THE ARABS	14
	1. Self-Name and Formation	14
	2. The Arabic Language and Arabic Writing	15
III.	PRE-ISLAMIC SOCIO-ECONOMIC SYSTEM	18
	1. Clan, Tribe and Tribal Union	18
	2. Bedouin-Nomads	19
	3. Settleds	20
	4. Commerce	22
	5. Religion	23

CHAPTER II

THE ORIGIN OF A NEW WORLD RELIGION – ISLAM

I.	THE PROPHET MUHAMMAD	25
	1. The Muhammad's Life and Activity	25
	2. Muhammad-Founder of Islam	27
II.	ISLAM AND ITS BASIC DOGMAS	29
	1. Five Main Pillars of Islam	30
III.	HOLY BOOK OF MUSLIMS – KORAN	34
	1. Al-Koran al-Qarim	34
	2. The Koran Structure	34
	3. Canonization of Koran	36
IV.	SUNNISM AND SHIISM	37
	1. Sunnism	37
	2. Shiism	39
V.	SHARIAH AND MAZHAB	40

1.	Shariah	41
2.	Mazhab	42
3.	Hanafite Mazhab	43
4.	Malikite Mazhab	44
5.	Shafiite Mazhab	44
6.	Hanbalite Mazhab	45
VI.	THE EXPANSION OF ISLAM	46
	1. The Turning of Islam into a World Religion	46
	2. The Islamic State Entities	47

CHAPTER III

THE ARAB CALIPHATE

I.	ESTABLISHMENT OF A CENTRALIZED ARABIC STATE	49
	1. Muhammad and Turning of Arabic Umma into an Arabic Islamic Theocratic State	49
	2. The First Four Orthodox Caliphs	51
II.	THE ARABIC CONQUESTS IN 30s OF VII CENTURY	57
	1. Defeat of Bizantine Empire and joining of Sirya, Palestine and Lebanon to the Caliphate	58
	2. Conquest of the Sassanide Persia	60
	3. Egypt – a Part of Caliphate	61
	4. The Further Conquests of Arabs	61
	5. Reasons of the Arab Victories	62

CHAPTER IV

INVASION OF ARABS IN ARMENIA

(640-650s)

I.	THE EARLY ARAB-ARMENIAN CONTACTS	65
	1. The Contacting Spheres	65
	2. Armenian and Arab Historiography	66
	3. Arab Countries within the Armenian Empire of the Tigran the Great	70
	4. Armenian-Arab Kingdom of Ruha (Edessa)	72
II.	ARMENIA ON THE EVE OF ARAB INVASION	73
	1. Armenia a Divided Country	73
	2. Status of Eastern Armenia	73
	3. Status of Western Armenia	74
III.	INVASION OF ARABS IN ARMENIA	76
	1. The First Arab Invasions	76
	2. The Siege of Dvin and its Occupation	78
	3. Theodoros Rishtuni-prince (Governor) of Armenia	79
	4. The Arab-Armenian Treaty of 652	81
	5. Armenians in Jerusalem	87

**CHAPTER V
THE Umayyad CALIPHATE
(661–750)**

I. ESTABLISHMENT OF DYNASTIC–HEREDITARY PRINCIPLE	89
1. Muawiyah I Founder of Umayyad Dynasty	89
2. Intermecine within the Arabic Governing Elite on the Dynastic Question	92
3. Correction and Concretizing of Caliphs' Religious and Lay Functions	99
II. RESTARTING OF THE ARABIC CONQUESTS	102
1. Western Direction	102
2. Poitiers Battle of 732	106
3. Eastern Direction. Conquest of Central Asia	108
4. Invasion in Afghanistan and India	110
5. Northern Direction	111
6. Formation of the Administrative Unit of Armimia	112
7. Armenian Rebellion in 703 and the Battle of Vardanakert	113
8. Strengthening of the Arab Domination in Arminia	117
III. THE STATE–GOVERNING AND ECONOMIC SYSTEM OF CALIPHATE	120
1. The State Governing System and Machinery	120
2. The State Status of the Arab Language	123
3. Creation of the Arab National Currency	125
4. Arab Military Forces	126
5. Agrarian Relations	130
6. The Umayyad Court	134
IV. INTELLECTUAL–CULTURAL LIFE	140
1. The Task of the Arab Language	140
2. Literature	141
3. Rhetoric	143
4. Architecture	144
5. Other Arts	145
6. Education	146
7. Science	148

**CHAPTER VI
THE FALL OF THE Umayyad CALIPHATE
(750)**

I. THE COMPLETE CRISIS OF CALIPHATE	152
1. Knot of Contradictions	152
2. Anti–Umayyad Rebellions	158
3. Abu Muslim's Rebellion and Downfall of the Umayyad Dynasty	162

**CHAPTER VII
THE ABBASID CALIPHATE
(750–1258)**

I. ESTABLISHMENT AND STRENGTHENING OF THE ABBASID DYNASTY	166
1. Abu al Abbas the Founder of New Dynasty and the First Abbasid Caliph (750–754)	166
2. The Measurements of the Caliphs in Favour of Strengthening of the Abbasid Caliphate	168
3. Caliph Abu Jafar al–Mansur (754–775)	173
4. Foundation of Dar as–Salam–Baghdad, 762	178
II. STATE–GOVERNMENTAL SYSTEM	185
1. Further Strengthening of the Abbasid Dynasty	185
2. Changes and Innovations in the Theory and Practice of Caliphate ..	192
III. STATE–GOVERNMENTAL SYSTEM: INNOVATIONS AND CHANGES	200
1. Caliph	200
2. Vizir	203
3. Divan	206
4. Army	212

**CHAPTER VIII
PEOPLES' UPRISINGS IN THE ABBASID CALIPHATE
(VIII–IX centuries)**

I. POLITICAL, SOCIAL AND LIBERATION MOVEMENTS	217
1. The Character and Reasons of Anti–Abbasid Movements	217
2. Anti–Abbasid Movements in Syria, Lebanon, Egypt and Palestine ..	219
II. SITUATION IN ARMENIA AND THE UPRISING OF 774–775	225
1. Dissatisfaction with the Abbasids and its Causes	225
2. Uprising in 774–775	228
III. REBELLIONS OF BABIK (Babak) AND ZAND SLAVES	235
1. Rebellion of Babik (816–837)	235
2. Zanj Slaves Rebellion (869–883)	238

**CHAPTER IX
FOREIGN POLICY OF THE ABBASID CALIPHATE
(VIII–IX centuries)**

I. MAIN DIRECTIONS OF FOREIGN POLICY OF THE ABBASID CALIPHATE ..	243
1. New Strategy of Foreign Policy	243
2. The Arab–Chinese Military Clashes	245
3. Relations Between the Abbasid Caliphate and the Empire of Franks	246
4. Arab–Byzantine Relations	248
5. Conquest of Crete and Sicily. Invasion in Italy	251
6. Foreign Trade Relations of the Abbasid Caliphate	253

CHAPTER X
THE BREAK DOWN OF THE ABBASID CALIPHATE
(IX–X centuries)

I. FACTORS FACILITATING THE DISMEMBERSHIP	260
1. The Fatal Mistake by Harun ar-Rashid	260
2. Strengthening of Centrifugal Forces. Aggravation of Political, Ethnic and Religious Contradictions in Caliphate	264
II. THE BREAK DOWN OF THE ABBASID CALIPHATE	271
1. The Idrisid Shiit Kingdom in Al-Maghrib (Morocco)	271
2. The Aghlabid Amirate in Ifriqiyah	273
3. The Tulunids State in Egypt (868–905)	274
4. The Tahirids State in Khurasan	277
5. The Saffarids State	278
6. The Samanids	281
7. The Karakhans and Ghaznavids	283
III. RESTORATION OF INDEPENDENCE OF ARMENIA	284
1. External and Internal Conditions of Gaining Independence	284
2. From Patric al-Patriciya to King. Armenia an Independent State.	288

CHAPTER XI
DECLINE OF THE ABBASID CALIPHATE
(Second half of X century–1258)

I. THE CALIPHATE UNDER THE DOMINATION OF BUWAYHIDS (945–1055) ..	291
1. The Buwayhids	291
2. Conquer of Baghdad and Establishment of the Buwayhids' Domination over Caliphate	293
II. THE FATIMIDS CALIPHATE (909–1171)	296
1. Origin of the Ismailite Sect	296
2. Qarmatians and the Qarmatin Caliphate in Bahrain	299
3. Establishment of the Fatimid Caliphate	301
4. The Armenian Governors of the Fatimid Caliphate–Badr al-Gamali and Afdal	307
5. The Fall of the Fatimid Caliphate	311
III. THE SALJUQS AND MONGOLS	312
1. The Abbasid Caliphate under the Saljuq Domination	312
3. The Mongols and Collaps of the Abbasid Caliphate	316

CHAPTER XII
THE CRUSADES, AYYUBIDS AND MAMLUKS

I. THE CAMPAIGN OF CRUSADES AND CONFRONTATION WITH THE ARAB-ISLAMIC STATES	320
1. Appearance of Crusades in the Middle East	320

2. Establishment of the County of Edessa, Principality of Antioch, Kingdom of Jerusalem and County of Tripoly	322
3. Attitude of the Arab-Islamic State Entities Towards the Crusades ...	324
II. ESTABLISHMENT OF THE AYYUBIDS' DOMINATION OVER EGYPT AND SYRIA (1169–1252)	328
1. The Kurd Ayyubids – Emigrants from Armenia. Salah ad-Din al-Ayyub ...	328
2. Salah ad-Din al-Ayyub – Ruler of Egypt and Syria	330
3. Salah ad-Din and the Crusades	333
4. Socio-economic Policy of Ayyubids	334
5. Fall of Ayyubids	337
III. EGYPT AND SYRIA UNDER THE DOMINATION OF MAMLUKS (1250–1517)	339
1. The Mamluks	339
2. The Bahri Mamluks in Power (1250–1382)	341
3. The Bahri Mamluks and the Cilician Armenia	344
4. Dynasty of Burji Mamluks and the End of the Mamluk Domination ...	347

CHAPTER XIII
ARAB-ISLAMIC CULTURE

I. NEW CULTURAL REALITIES	350
1. The Idea of Arab-Islamic Culture	350
2. Islamic Renaissance or Blossoming Forth of Culture?	353
II. THE CULTURAL-INTELLECTUAL LIFE	356
1. Education and Educated Man	356
2. Science and Scientist	362
III. LITERATURE AND ART	374
1. Literature: Poetry and Prose	374
2. Art	379

TABLES

1. Genealogical Table of Prophet Muhammad	382
2. The First Four Orthodox Caliphs (632–661)	382
3. Umayyad Caliphs (661–750)	382
4. Abbasid Caliphs (750–1258)	383
5. Twelve Alid-Shia Imams (661–878)	384
6. Armenian Patric-Princes of VII–IX centuries (639–885)	384
7. Fatimid Caliphs (909–1171)	385
8. Ayyubid Sultans (1169–1252)	385
9. Abbasid Caliphs in Cairo after the Fall of Abbasid Caliphate (1261–1517) ...	386
10. Mamluk Sultans (1250–1517)	386
A. The Bahri Mamluk Sultans (1250–1382)	386
B. The Burji Mamluk Sultans (382–1517)	387

INDEX 389

MAPS

1. Ancient Arabia 12-13
2. The Arabian Conquests 58-59
3. Umayyad Caliphate 104-105
4. Abbasid Caliphate 182-183

LITERATURE 400

Նիկոլայ ԳոՎհաննիսյան
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
Հատոր I. Արարները VII դարից մինչև 1516 թ.

Nikolay Hovhannisyan
HISTORY OF THE ARAB COUNTRIES
Volume I: From VII century to 1516
(In Armenian)
"Zangak-97" Press, Yerevan, Armenia, 2003

Николай Оганесян
ИСТОРИЯ АРАБСКИХ СТРАН
Том I: Арабы с VII века до 1516 г.
(на армянском языке)
Изд. "Зангак-97", Ереван, 2003 г.

Գրատարակչուք. տնօրեն՝	Մ. Վ. Մ ց ա ց կ ա ն յ ա ն
Գեղ. խմբագիր՝	Ս. Ա. Բ ա ղ ղ ա ն ա ղ յ ա ն
Համակարգչ. մնավորումը՝	Գ. Ա. Հ ա ռ ու թ յ ու ն յ ա ն ի
Ներդրի մկարների մշակումը՝	Ս. Գ. Մ ի թ ա յ ե լ յ ա ն ի
Քարտեզների պատրաստումը՝	Գ. Ս. Բ ե գ լ ա ղ յ ա ն ի
Շապիկի համակարգչ. մշակումը՝	Ս. Տ. Հ ա կ ո թ յ ա ն ի

Տպագրությունը՝ օֆսեր: Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեր:
Ծավալը՝ 26 տպ. մամ. + 1 կալվ. , 22.24 + 1.04 հրատ. մամ. , 24.18 + 0.93 պայմ. մամ.:
Տպաքանակը՝ 500 օրինակ: Գինը՝ պայմանագրային:

«ԶԱՆԳԱԿ-97» ԳՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
375012, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+3741) 23-26-48, 23-25-28,
Ֆաքս՝ (+3741) 54-06-07, էլ. փոստ՝ zangak@arminco.com, URL: www.zangak.am

